

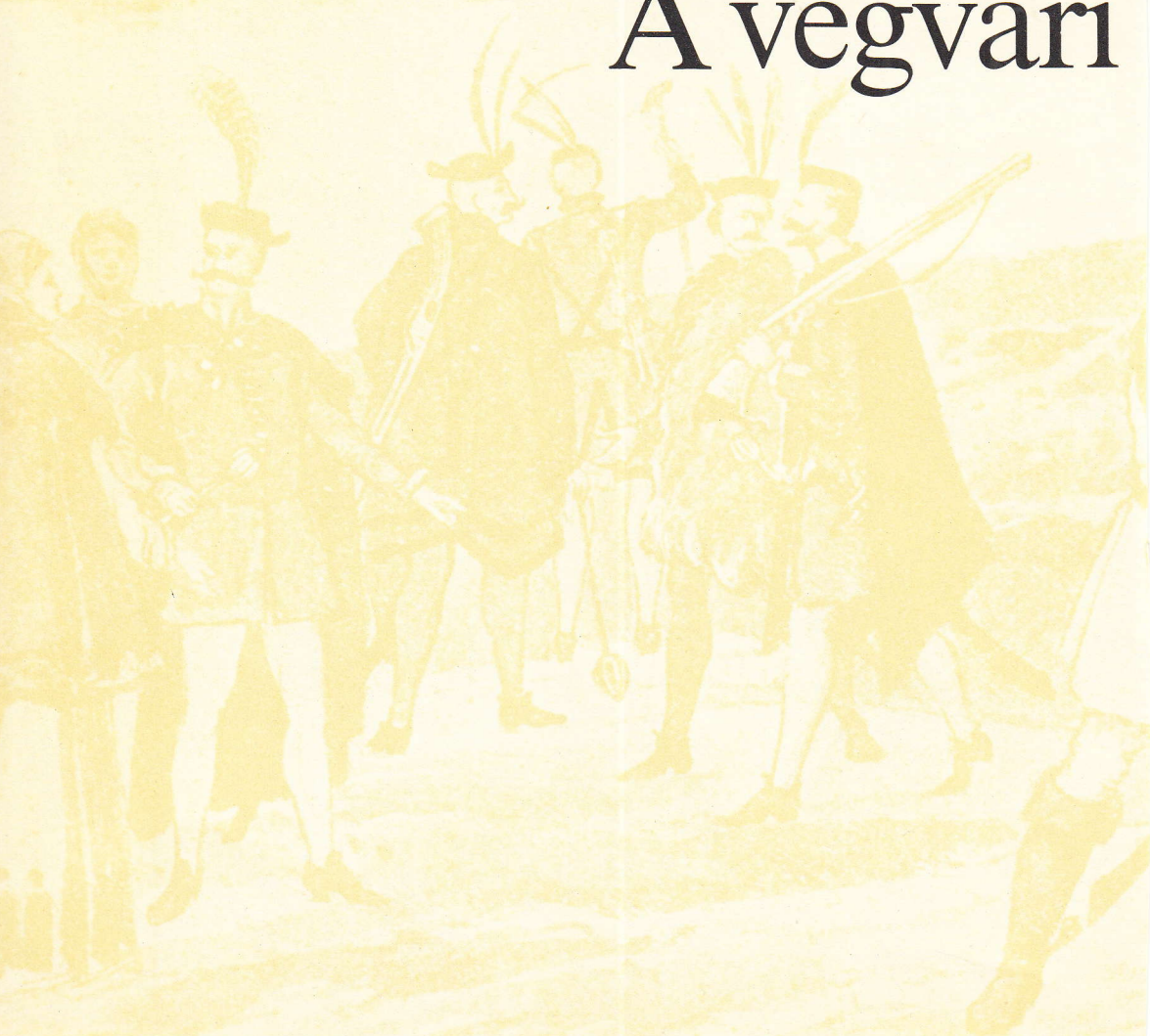
Nagy László

A VÉGVÁRI DICSŐSÉG NYOMÁBAN

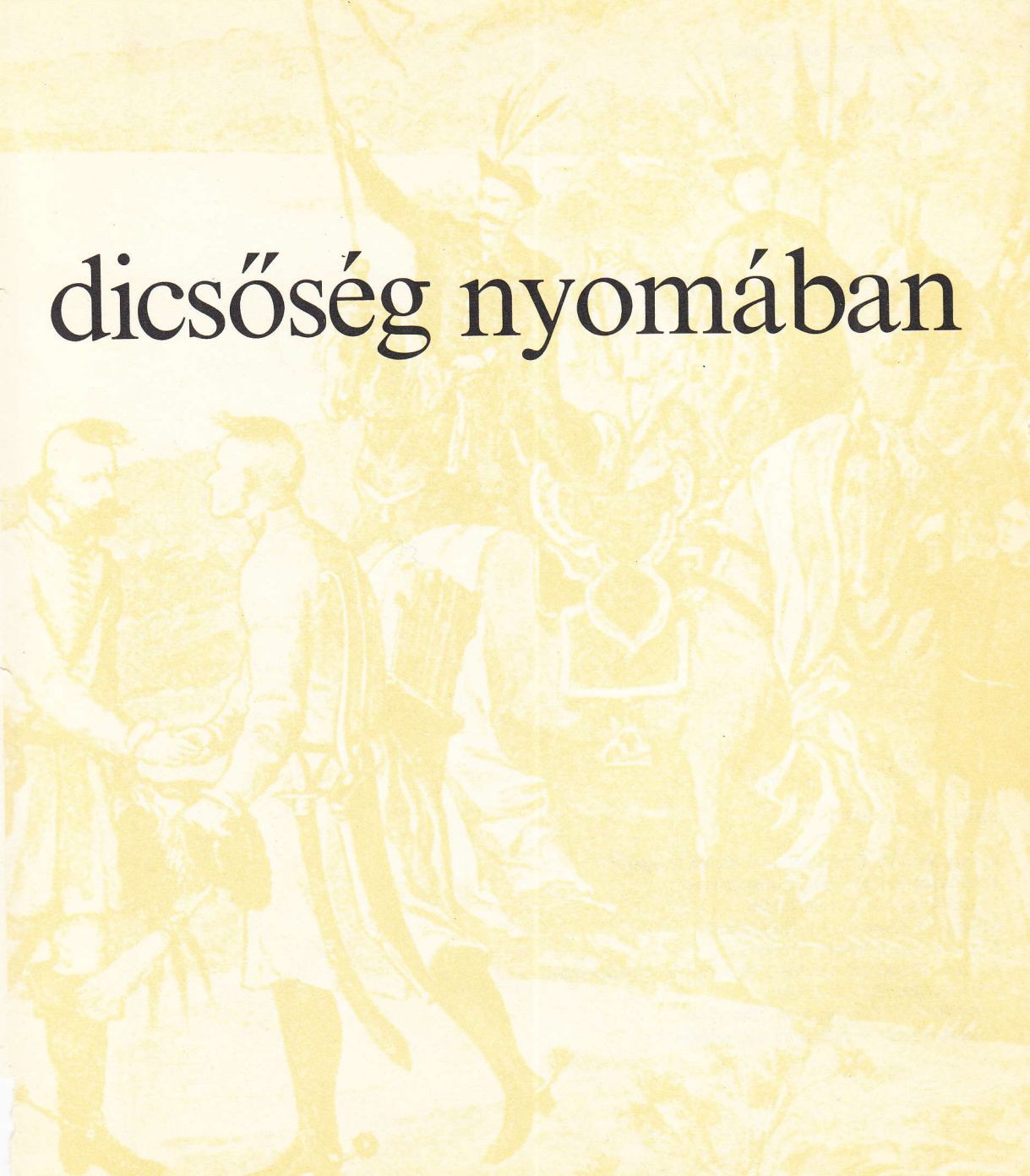

NAGY LÁSZLÓ

A végvári

dicsőség nyomában

A művet szakmailag ellenőrizte:

KLANICZAY TIBOR
SZAKÁLY FERENC

ISBN: 963 326 258 5

Felelős kiadó a Zrínyi Katonai Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Paréj Lajos őrnagy

Műszaki vezető: Darvas István

Műszaki szerkesztő: Jordán Gusztáv

Képszerkesztő: Verseci Miklós

Készült 10 000 példányban; 19,6 A/5 ív terjedelemben

92./1024/ Zi. 564 – f – 7980.

77.1390/1 – Zrínyi Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

ELŐSZÓ 7

BEVEZETÉS 13

MAGYARORSZÁG A VÁLTOZÓ EURÓPÁBAN 21

Kortársi vélemények 23

A változó Európa 25

A kor Magyarországa 29

VÉGVÁRAK ÉS VÉGVÁRIAK 41

A magyarországi végvárrendszer 43

A végváriak eredete és életkörülményeik alakulása 51

A végváriak szervezete és harcmódja 71

A TÖRÖK ELLENI TIZENÖTÉVES HÁBORÚBAN 85

A reményt keltő kezdet 87

Őszi ködbe fúlt győzelmi remények 102

A VÉGVÁRI DICSŐSÉG ERDÉLY ARANYKORÁBAN 109

A Habsburg-ellenes küzdelmek okai,
céljai és realitásuk 111

A bihari nagyúr zászlói alatt 115

Belpolitikai zavarok viharában 127

„Gábor király” szolgálatában 132

Idegen harctereken 149

Végváriak az „Öreg” Rákóczi György háborúiban 157

Hová tűnt a végvári dicsőség Erdély aranykorában? 164

ÚJRA A TÖRÖK ELLEN! 171

„Vert hencegések” és „törött álmok” kora 173

Harcok Erdély végvárvidékén 175

Végváriak a magyarországi hadszíntéren 186

HABSBURG- ÉS TÖRÖKELLENES KÜZDELMEK
FORGATAGÁBAN 199

„Két tar közt elvész a hajas” 201

A bujdosók soraiban 205

„A vallásért és szabadságért!” 210

Lipót császár és király zászlói alatt 217

EPILÓGUS 225

FÜGGELÉK 231

Híresebb végvári tisztek és katonák (1593–1699) 233

Jegyzetek 253

A kevésbé ismert idegen vagy régies szavak
magyarázata 273

*A Magyar Demokratikus Határőrség
első főparancsnoka, Pálffy György altábornagy
emlékének ajánlja e munkát egy volt katonája*

A SZERZŐ

Előszó

A végvári vitézek halhatatlanokká váltak népünk emlékeztetésében. Hősiességük, kitartásuk, leleményességük, szülőföldjük iránti odaadó hűségük legendássá vált, nem utolsósorban nagy költőink, íróink jóvoltából. Az az egyenlőtlen küzdelem, amelynek során lassították és feltartóztatták a török előnyomulását, védték a maradék országrészeket az egységes magyar állam mohácsi összeomlása után, már a kortársak csodálatát méltán felkeltette. Az egykorú énekszerzők – Tinódi Sebestyén az élen –, valamint a XVI. század nagy magyar humanista történétírói – mint Forgách Ferenc, Istvánffy Miklós –, gondoskodtak róla, hogy a vitézek tettei ne merüljenek feledésbe, a közjük tartozó Balassi Bálint pedig lírai költeményben állított örök emléket vitézségüknek, emberségüknek. Nemcsak katonai érdemeiket méltatták, hanem emberi magatartásukat is, bennük látva a jövő zálogát, az ország majdani újrafelvirágzásának biztosítékát. Az ő tetteik, az ő példájuk mondatta Forgách Ferencsel, hogy „mégsem annyira terméketlen Hungária földje, hogy az erényeknek kiváló példáit ne szülné”. De nemcsak a kötelességtudat, a hazának, illetve a keresztény közösségnek való elkötelezettség fűtötte a végváriak vitézi népét, hanem egy szépnek, emberinek tartott életforma vonzása is. Minden nyomorúság, veszély, fizetlenség ellenére a vitézi élet fénykorában jelen volt a szabadság ígérete, az egyéni virtus korlátlan érvényesülésének a lehetősége, a sikerek, a jobb élet reménye. Ezt a képet örökítették az utókorra a XVI. század írói, s őket követve alkották meg a végvári dicsőség örök emlékműveit későbbi íróink: Zrínyi a Szigeti veszedelemben, Arany a Szondi két apródjában, Gárdonyi az Egri csillagokban.

Vajon honnan jött és hová tűnt ez a végvári dicsőség? Izgalmas kérdés mindkettő, hiszen a végvári katonasága, a végvári vitézek társadalma a magyarországi történelmi fejlődésnek egy olyan sajátos produktuma, mely a XVI. század Európájában meglehetősen társtalan. Nem mintha egyedülálló volna, hiszen az Adriától az Azovi-tengerig mindenütt kialakultak a törökkel, illetve a vele szövetséges krími tatárokkal farkasszemet néző határvédő katonaság sajátos közösségei. Másutt azonban, például Lengyelország, Ukrajna

esetében az ország szívéből távol, a társadalom egészétől kissé izoláltan folytak a végvidéki harcok, míg Magyarországon a végvárak vonala félkörben szelte át az ország belsejét, s így az ország egyetlen része sem maradt a harcoktól érintetlenül. Az ezekben fő szerepet játszó végvári katonaság ezért a XVI. században sokkal szervezettebb része lett a társadalom egészének, mint a hozzá hasonló alakulatok más országokban.

A szorosabban vett hadtörténeten túl a végvári vitézek élete és tevékenysége fontos összetevőjét alkotja a magyar társadalom, s általában a magyar nemzet történetének, s kutatása elengedhetetlen a XV. századtól a XVII. század végéig terjedő időszak pontosabb és realisabb megismeréséhez.

A kezdetek, az előzmények, a végvári vitézség eredete még felderítésre, megírásra várnak. Amennyire plasztikusan áll előttünk a Mohács utáni végváriak világa Tinódi, Istvánffy művei, valamint a nagyszámú hivatalos okmány, a vitézek levelezése stb. folytán, annyira keveset tudunk a Mohács előtti, s különösen a XV. századi végváriak életéről. Ekkor az ország végvárainak a vonala az Al-Duna menti Szörény várától a dalmáciai, Split melletti Klissza váráig húzódtak. Az itt harcoló, helytálló, s részben nem is magyar etnikumú vitézek életéről Zsigmond, Hunyadi, Mátyás egykori határvédő katonáiról igen keveset szólnak forrásaink. Pedig ők, illetve utódaik, vagy inkább a helyükbe lépők szorultak egyre északabbra, egyre mélyebben a magyar nyelvterület belsejébe. A XVI. századi magyar vitézek tradíciói, szokásai, harcmódora nyilván sokban folytatása, örököse a Balkán északi peremén harcoló elődeik életének, küzdelmeinek. Maga a „vitéz” szó is délszláv eredetű, s jelzi, hogy ez a katonaréteg valahol a délszláv és magyar területek érintkezési pontjain alakult ki. A vitéz szónak a déli szláv nyelvekben, így a bolgárban és a szerb-horvátban „lovag”, „hős” jelentése van. A magyarországi latinságban a „miles” szó a megfelelője, milesnek pedig az Anjou-kori és Zsigmond-kori Magyarországon a nyugat-európai lovagi réteggel leginkább párhuzamba állítható előkelő nemesi katonát nevezték többnyire. Valamiféle lényeges kapcsolat, összefüggés van tehát a középkori lovag és a XVI. századi vitéz alakja között. Nem véletlen

hogy a délszláv vitézek tetteit megörökítő szerb hősi énekek, vagy vitéz „Tholdi Miklós” magyar históriája milyen szoros rokonságot, párhuzamot mutatnak a korábbi francia lovagi epikával. A magyar végvári vitézek életében, magatartásában bőven fellelhetjük a már letűnt európai lovagvilág egyes vonásait, színeit. Szuggesztív képet festett e továbbélő lovagi örökségről a magyar végvári vitézek lelkes történetírója, Takáts Sándor számos munkájában, de különösen a Török-magyar bajviadalok címűben. Valahol a lovagságban, illetve ennek magyarországi, délkelet-európai megfelelőjében kell keresnünk vitézeink őseit, de mindez még alapos kutatásokra, felderítésre, megírásra vár.

Olyan kutatóra, és olyan munkára mint a jelen könyv és szerzője. Neki és művének köszönhetjük, hogy a másik kérdés, a „hová tűnt” kérdése megnyugtató választ kapott. A végvári vitézek XVII.¹ századi történetéről ugyan sokkal többet tudtunk már eddig is, mint a Mohács előtti sorsáról, hiszen forrásanyag bőven áll rendelkezésünkre, s történetíróink is gyakran foglalkoztak vele, mégis megbízható, reális képet, biztos értékítéletet eddig nélkülöznünk kellett. Nem volt ismeretlen, hogy végvári vitézeink a XVII. századot is végigharcolták, és az is nyilvánvaló volt, hogy már jóval kisebb szerepük volt a század harcaiban, mint elődeiknek a XVI. században. De hogy ez a folyamat részleteiben miképpen alakult, milyen okok játszottak közre a magyar végvári katonaság lassú háttérbe szorulásában, hogyan alakult harci értékük a XVII. században egyre inkább érvényesülő új hadtudomány és hadviselés fényében – mindezt csak most, e könyvből van alkalmunk tudományos alapossággal megismerni. Csak most válik pontosan érthetővé, hogyan lett az egykori híres és büszke vitézekből lassan-lassan a XVII. század végére „szegénylegény”, ahogy nemegyszer nevezték magukat elesettségükben és nyomorúságukban. A szegénylegények rétege ugyan nemcsak az egykori végvári vitézekből állt, ők alkották azonban köztük a katonai elemet, s nem kis részben nekik köszönhető, hogy a Rákóczi nevében fegyvert fogó szegénylegények nemcsak a kuruc szabadságharc legbiztosabb hívei, de egyúttal bátor és sikeres harcosai is lettek.

A lovagtól a vitézen át a szegénylegényig tart az a hosszú történeti út, melyet a magyar társadalom sajátos katonarétege végigjárt. Elemeiben, társadalmi összetételében egyre változott közben: az előkelő nemesek és főurak lovagi világától a földönfutóvá vált kismanesi vitézek mellett egyre több a jobbágy a végváriak soraiban, míg végül a szegénylegénységet már okkal tarthatjuk a parasztság politizáló, szabadságát fegyverrel kivívni próbáló öntudatos rétegének. A Toldi Miklósoktól a Szondi Györgyökön és Bornemissza Gergelyeken át az Esze Tamásokig vezet e fejlődésnek az íve, képviselve történelmünk egyik nagy vonulatát.

Történelmünk egy olyan szeletéről van szó, mely népünk köztudatában, hagyománykincsében mindig kiemelkedő helyet foglalt el. A társadalmi tudat egyik legfontosabb tükré, az irodalom, nemcsak a végvári vitézek fénykorában, illetve arról szólva volt rendkívül érzékeny e katonaréteg életére és tetteire, de a XVII. században, a lassú hanyatlás időszakában is. Sőt ebben a korszakban egyre nagyobb számban szólalnak meg énekekben, versekben maguk a vitézek is, felbecsülhetetlen értékű forrásanyagot szolgáltatva a gondolataikat, érzéseiket, állásfoglalásaikat, életsorsukat és tetteiket kutató történész számára. Az előttünk fekvő mű egyik jelentős érdeme, hogy értékesíteni tudja ezt az eddig mellőzött hagyatékot, s így nemcsak kívülről szemlélni, de belülről is láttatni tudja a végvári vitézek sorsának alakulását. S megtalálta e hanyatló szakasz is a maga későbbi zseniális költőjét Ady Endre személyében, akinek sorai oly megvilágító erővel állnak mottóként a könyv egyes fejezetei előtt.

A végvári vitézeknek, elődeiknek és utódaiknak a példáját, mint a nemzeti múlt minden jelentős szereplőjének, eseményének vagy alkotóelemének az emléket szükségképpen át-meg átszötte a legendák, a mítoszok hálózata, az öncsaló túlértékelés vagy az önmarcangoló lekicsinylés. Erőt, biztonságot, igazi öntudatot azonban csak a való történelem nyújthat akár lelkesítő példáival, akár önismeretre nevelő tragédiáival. A végvári vitézek utolsó századáról ilyen való és igaz történelmet vesz kezébe az olvasó.

Klaniczay Tibor

Bevezetés

*„Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, akik mertek
S ha százszor tudtak bátrak lenni,
Százszor bátrak és viharverték.”*

(ADY ENDRE: A TŰZ CSIHOLÓJA)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

„Vitézek mi lehet / Ez széles föld felett / Szebb dolog az végek-nél?” – Talán nincs is olyan magyar ember a világon, aki ne ismerné ezeket a sorokat! A „végvárak és kastélyok vitézlő népének” szívet melengető vitézi kalandokban, és szomorú nélkülözésekben egyaránt bővelkedő mozgalmas életét *Balassi Bálint* örök emlékezetre méltóan örököltette meg a végek dicséretét zengő katonaénekekben. Rajta kívül *Tinódi Lantos Sebestyén*, *Rimay János*, *Sárközi Máté*, históriás énekek ismeretlen szerzői, számos hazai és külföldi kortárs-politikus, hadvezér, diplomata és historikus méltatta versben, prózában azokat a szép harci eredményeket, amelyeket a magyar végvári katonák oly sokszor felvillantottak a Mohács utáni évtizedekben.¹

Annál különösebb, hogy már a tizenötéves török háború idejéből is kevés a végek lakóinak a harcát bemutató mű, a XVII. század háborúiban bővelkedő időszakából pedig alig található olyan írás, amelyik ennek a nagy múltú katonarétegnek a harcaival foglalkozna. Talán a török kiűzését megelőző évszázadban annyira lehanyaglott volna a végvári virtus, oly mértékben tovatűnt volna a végvári dicsőség, hogy nem volt arról mit mondani? A rendelkezésünkre álló, meglehetősen gyér forrásanyag arról tanúskodik, hogy a századforduló éveitől kezdve a Habsburg-politika irányítói nemzedékeken keresztül a magyar végvári katonaság fölszámolására törekedtek. Elegendő utalni Rudolf 1600-ban kiadott rendeletére, amelyik a háború közepén a magyar végvári katonaság létszámának jelentős csökkentését rendelte el. Ezt számos hasonló intézkedés, illetve ilyen irányú törekvés követte az egész XVII. századon át.² Ezek nyomán nem indokolatlanul merül fel a gondolat: vajon a tizenötéves háborúban és az azt követő harcokban olyan eredménytelennek mutatkozott volna a végvárak magyar hadinépe, hogy föloszlatásuk vált szükségessé?

A „végbeli vitézek” életét és harcait oly nagy szorgalommal és szeretettel kutató *Takáts Sándor* a magyar katonaság föloszlatására irányuló intézkedéseket a Habsburg-uralkodók és az udvar magyarellenes érzelmeivel magyarázta. Ebben látta az okát annak a jelenségnek is, hogy már a XVI. század vége

felé a végvárakban a régi lelkesedés helyett egyre inkább „a nyomorúság és a bánat ütött tanyát”. Költői szépségű sorai szerint: ha a végházakból ki-kijöttek a megfogyatkozott számú csapatok, legtöbbször nem vitézi próbára jártak, „nem a hírnév utáni vágy hozta ki őket a mezőre, hanem az éhség és a nyomorúság”.

Hozzá hasonlóan nyilatkozott erről a két világháború közti időszak nagy történetírója, *Szekfű Gyula* is. A XVII. század történetét tárgyalva kifejti: „A végvári dicsőség utolsó foszlányai is leszakadoznak e pusztulásnak kitett, mindenkitől elhagyatott katonákról, Balassi Bálint társainak friss harcikedve már emlékezetben sem él többé, s a rendi alkotmány kifejlődése egybeesik a magyar hadiszellem, a magyar vitézség váratlan elhanyatlásával.” Szekfű e jelenség legfőbb okát a XVII. századi magyar végváriak fegyelmetlenségében látja, ami viszont – véleménye szerint –, annak a következménye, hogy „a nemes ember nem vezeti többé a jobbágyból lett végvárít, s ha igen, nem a jóra, hanem a rendet tartó kapitányok tekintélyének lerombolására. Ez a fejlődés Lipót korára odajut, hogy a végbeli kapitány már csak a jobbágykatonára tud támaszkodni, a hadiszolgálatban még megmaradt nemesek minden szigor ellenére is rednbontó elemek.”³

A kortárs *Rimay János* „a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán” kesergő költeményében hasonlóan írta le a végvári magyar katonaság sorsának alakulását: „Kedvelt s böcsült véred lött csufoltságossá, / Szablyádnak bő soldja nagy olcsóságossá.” A bajok gyökerét ő is a bécsi udvar megváltozott magatartásában jelölte meg: „Sem pénz, jószág mostan s méltó árú posztó / Nem indít, hogy szolgálj, megszűkült az osztó. . .”⁴ Idézhetnénk tovább *Sárközi Máté* végvári katona verseiből vagy *Debreczeni S. János* hajdúk közt forgódó prédikátor költeményéből, vagy éppen a haragos szavú protestáns prédikátorok históriás énekeiből – mindenünnen az a gondolat tűnik elő, hogy a magyar végvári dicsőség XVII. századi lehanyatlásának az oka a bécsi udvar „magyarellenes” politikájában gyökeredzett!

Történetírásunk szinte napjainkig magáévá tette ezt a szemléletet, s a XVII. századi végvári dicsőség hanyatlásának

az okát alapvetően ebben a Habsburg-politikában kereste és találta meg. Tulajdonképpen nem vizsgáltuk meg tüzetesebben még azt sem, hogy vajon valóban lehanyatlott-e a XVII. században a végvári dicsőség, vagy csak időnként és helyenként mutatkoztak ilyen jelek? A részletes hadtörténeti elemzés elmulasztásán túl nem vettük kellően figyelembe a magyar társadalom történetében és a hadművészet történetében végbement változásokat sem, amelyek pedig törvényszerűen kihatottak a végvárak sorsának alakulására is. Alapvetően *Takáts Sándor* szemléletét fogadtuk el, kibővítve azzal, hogy a magyar végvári katonákat megtettük a társadalmi haladás „*élharcosaivá*”, az elnyomott jobbágyság védelmezőivé is. Ily módon a „*végbeli vitéz*” erősen romanticizált alakját fölruháztuk öntudatos osztályharcos jellemvonásokkal is, és eközben vagy szemérmesen hallgattunk a végváriak és a jobbágyság sorozatos összeütközéseiről, vagy elhanyagolható jelentőségű, múltó epizódokká degradáltuk azokat.

Vajon szükséges-e a XVII. századi magyar katonarétegek történetének ilyen nyilvánvaló lakkozása? Semmiképpen sem, mert ezek a katonák vérük hullásával, a sokszor embertelen nehézségek elviselésével tettek annyit a haza védelméért, hogy bátran rámutathassunk emberi gyengéikre, katonai fogyatékosságaikra is! A nemzeti önismeret elmélyítését célul tűző és ennek érdekében a nemzeti múlt árnyoldalait is bátran feltáró történetírás különben még akkor sem állhatna meg a féligazságoknál, akkor sem mulaszthatná el a teljes igazság feltárását, ha nem így lenne! Éppen ezért nem hallgathatjuk el azt a történelmi ténytet sem, hogy az országot örök emlékezetre méltó bátorsággal és önfeláldozással oltalmazó végváriak – különösen a béke éveiben – az ellátatlanságból eredő nyomortól hajtva, de néha egyszerűen prédavágytól sarkallva, a magyar falvak védtelen lakosain élősködtek, sőt nem egy esetben „*rútul hatalmaskodtak*” is azokon.

Társadalomtörténeti szerepüket illetően egyet kell érteni a magyar jobbágyság történetének egyik jelen kori kutatójával, akinek a véleménye szerint ez a katonaréteg sajátos módon egyesítette magában a feudalizmus rendje ellen leginkább lázadó, és az anarchiára is leginkább hajló elemeket. A vég-

váriak közössége befogadta a feudális rend szökevényeit, és ugyanakkor betöltötte a fennálló társadalmi rendszer egyik őrzőjének funkcióját is. Ezáltal egyszerre volt „*a feudális uralkodó osztály pajza és botrányköve, messze vidékek jobbágynépének réme és menedéke*”.⁵ Ezt azonban már előljáróban is ki kell azzal egészítenünk, hogy a korszak magyar katonarétegei közül éppen a végváriak között volt legmagasabb a nemesi származásúak arányszáma, akik alapvetően nem a feudalizmus rendje ellen lázadoztak. Ezek nagy többsége a birtokos osztály soraiból valamilyen ok miatt kiszakadt, többnyire olyan „*deklasszáldott*” nemes volt, akinél a gazdasági, társadalmi lét megváltozása valóban maga után vont bizonyos tudati módosulásokat is. Ez a tudatmódosulás azonban korántsem feudalizmusellenes volt, hanem csupán az adott renden belül követelt társadalmi értékátrendezést a katonai érdemek alapján.

A végváriak ellentmondásoktól nem mentes történeti szerepe nem csupán társadalmi téren mutatkozott meg, hanem politikai és katonai területen is. Ez szinte magától értetődő is, hiszen a vizsgált évszázadnyi időszak az egymást váltó Habsburg- és törökellenes küzdelmek kora volt, amelyben a magyar rendiség és a Habsburg-centralizáció egymással való szembefordulása és együttműködése váltakozva fordult elő. A királyi végvárak hadinépe elvileg a Habsburg-uralkodók törökellenes, állandó zsoldos katonasága volt. A bekövetkező politikai fordulatok miatt azonban a bécsi udvar csak időnként és csak bizonyos mértékig számíthatott erre a haderőnemre. Sőt, a XVII. század első felében, a királyi végvárak hadinépének egy része az uralkodóval szembeforduló fegyveres mozgalmak egyik jelentős katonai bázisát alkotta! Ebben az időszakban a „*pogány török*” fegyvertársai lettek azok a katonák, akik hosszú időn át büszkén vallották magukat a „*kereszténység védőpajzsának*”.

A magyar végvári katonaság történetének utolsó századában jelentős változások történtek a *hadművészet fejlődésének* terén is. A felduzzadt létszámú, modern fegyverzetű és magas harcképzettségű állandó zsoldos hadseregek csatáiban már egyre kevésbé tudott versenyképes maradni az alapvetően

könnyű fegyverzetű, és a várvédelmen kívül inkább csak a portyázó, irreguláris harcmódhoz értő, csökkenő létszámú magyar végvári katonaság. Ez kétségtelenül harcérték-csökkenést eredményezett az előző századhoz képest.

Mindezek ellenére elmondhatjuk, hogy a magyar végvári katonaság történetének utolsó évszázada korántsem harci dicsőségekben szűkölködő időszak volt. Kedvező körülmények között a végváriak a császári csapatok ellen is eredményesen küzdöttek. A törökellenes harcokban még a század második felének küzdelmeiben is maradandó emlékü haditettekkel öregbítették a magyar katona „jó hírét-nevét, szép tisztességét”.

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ

BUDAPEST, 1978

Magyarország a változó Európában

*„Fagyos lehellet és hullaszag
Száll ott minden virág felett.
Elátkozott hely. Nekem: hazám.
A naptalan Kelet.”*

(ADY ENDRE: A GARE DE L'EST-EN)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

Kortársi vélemények

A Balassi Bálint nyomdokait követő tudós költő, Rimay János, a századforduló idején így kesergett „az magyar nemzetnek romlásán, fogyásán”: „*Ő szegény megromlott, s elfogyott magyar nép, / Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép: / Kár, hogy tartatol úgy mint senyvedő kép, / Előmenetedre nincs egy utad is ép.*” Vajon csupán az érzékeny lelkű poéta látta ilyen sötéten reménytelennek a magyar nép helyzetét és jövődjét a kor Európájában? Az egykorú források között tallózva azt kell tapasztalnunk, hogy ez általános vélemény volt nemcsak a költők, de a politikusok és a hadvezérek között is. Elegendő talán utalni például a magyar rendek 1605-ös kiáltványára Európa népeihez, amelyből szintén drámai erővel tör fel az elkeseredés: „*Az országnak már csak szinte a romjai látszanak!*” Ez a segélykiáltás azok felé száll, akik a nyugodtan fejlődő napnyugati országokban talán mit sem tudnak a magyarországi szörnyű állapotokról.

A romba dőlt országban szinte mindenkinek sanyarú helyzete volt, de a legnyomorultabb sor a jobbágyoknak jutott. Úgy tűnik, hogy elesettségük megindította még a megkérgesedett nemesi szíveket is: „*A szerencsétlen nép pedig nyáron az oklatan állatok módjára a hegyekben és erdőkben bolyongott, makkal, gyökerekkel és fakérgekkel enyhítette éhségét és nem sokkal azután pedig mint a birka pestisben pusztult el.*”⁶

Nem látta másként a magyarországi állapotokat az alapvetően aulikus *Illésházy István* sem, aki ezt a pusztulást a bécsi udvar politikai célkitűzésével egybeesőnek dekla-

rálta: „*Azon munkálkodnak, hogy a magyar nemzetet kivágják, országunkat eltöröljék, semmivé tegyék, hogy Magyarországot provinciává tegyék és Austriae haereditariam faciant.*”⁷ „*Országomnak semmiből jövődelmét nem vehetem, ebből énnekem nincsen sohuvá néznem, sem bízhatnom*” – panaszkolta Bocskai István 1605. elején Murát pasának.⁸ Több mint két évtizeddel később *Bethlen Gábor* is a nagy pusztulásról tájékoztat: „*Adná az úristen, volna hús százezer nemzetünk, de ha connumerálnánk az egész országot is az Fát-rától innét (t. i. Alsó-Magyarországon) feleségestől, gyermekestől is nem találánánk két-százezer magyar lelket, parasztot.*”⁹

A század közepének nagy magyar történeti személyisége, *Zrínyi Miklós*, az ország elpusztultságát és reménytelen helyzetét konstatálva így kiáltott fel: „*Fussunk ki az országból! Úgy hallom Braziliában elég pusztta ország vagy; kérjünk spanyol királytul egy tartományt, csináljunk egy colóniát, legyünk polgárrá.*” A korai kuruc mozgalmakban nevezetes szerepet játszó *Bónis Ferenc* arra figyelmeztette nemzetét: „*Szörnyű változásnak labod alatt holdja.*”¹⁰

Folytathatnánk tovább a korabeli vélemények idézését, amelyek mind arról tanúskodnak, hogy a kortársak szinte egyformán sötéten látták az őket körülvevő gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat. De vajon helyesen, az objektív valóságnak megfelelően mérték-e fel helyzetüket? Így látták-e a magyar viszonyokat a Magyarországon megforduló külhoni kortársak is?

Hosszan sorolhatnám azokat a külföldi véleményeket, amelyek alapvetően egybehangzóak a magyarokéval. Az ismétlések el-

Magyar végvári katonák a XVII. században (Egykorú metszetek után rajzolta Cserna Károly)

kerülése végett csupán egy, a Genfben 1681-ben megjelent munkából lássunk néhány sort: „Magyarország, amely hajdanában nagykitérjedésű ország volt és a kereszténység elővédje, és amely a legbölcsebbek véleménye szerint semmivel sem volt kevésbé hatalmasabb mint Európa legnagyobb és legjelentékenyebb államai, ma szomszédaira szorul, hogy a török hadaival és barbárságával szemben ellenállhasson.” A kortárs szerző úgy látta, hogy „a háborúk és a belső ellentétek miatt” lett az egykor oly termékeny ország így „nyomorult”, és a hajdan gazdag nép ilyen szegény.¹¹

A királyi Magyarország állapotáról egyformán lehangoló képeket festenek a hazai és a külföldi kortársak, azonban érdekes módon a XVII. század végi Erdélyt egészen másként látta az oda császári tábornokként bevonuló olasz Piccolomini, akinek jelentését egyik honfitársának a leveléből ismerjük. A Buda alatt 1686-ban önkéntesként küzdő Francesco Grimani lovag azt írja, hogy Piccolomini „Erdélyt a legtermékenyebb tartománynak festi, mert a föld mindenütt meg van művelve tele van lakóházakkal és oly gyönyörű, hogy szebbet kívánni sem lehet, és ők ott mindent

találtak, amit akartak”. A fejedelemség lakosságáról érdekes dolgokat írt Piccolomini tábornok: „*A székelyek és szászok egyenlenségben élnek és csupán a német név iránti utálatban egyek.*” A császári katonák ennek ellenére „*ellenségeskedésekkel nem találkoztak, mert a lakosok gyávák és háziasak*”. Mégsem szabad azt remélni, hogy az erdélyiek a Habsburg uralkodó hű alattvalói lesznek, „*ha csak nem erőszakkal és hatalommal*”.¹²

A változó Európa

Az európai történelemnek kevés olyan mozgalmas időszaka volt, mint a XVI. század utolsó évtizedétől a XVII. század végéig terjedő időszak. A nagy földrajzi felfedezések hatásai, a világg piac létrejöttének következményei ekkor kezdtek a legélesebben megmutatkozni; óriási lökést adva a hosszú évszázadokon át szinte álmos lassúsággal fejlődő gazdasági, társadalmi és politikai életnek. Rendkívül sokarcú volt ekkor Európa. Gazdasági téren a korszakot egyfelől az elmélyülő válságjelenségek, másfelől a gazdasági fejlődés látható jelei teszik rendkívül tarkává. Az árak, a bérek, a demográfiai viszonyok alakulása, az életviszonyok változása válságok sorozatának mutatja a XVII. századot. A korszak kutatói úgy látják, hogy mindenütt hatalmas megterhelés nehezedett a társadalomra. Ennek szorításából látszólag csupán egyetlen ország, *Anglia* tudott kitörni. Ha viszont az ipar és a kereskedelem oldaláról tekintjük a fejleményeket, akkor azt tapasztaljuk, hogy erős ütemű fejlődés mutatkozott, legalábbis Nyugat-Európa-szerte. A felszínen válságok,

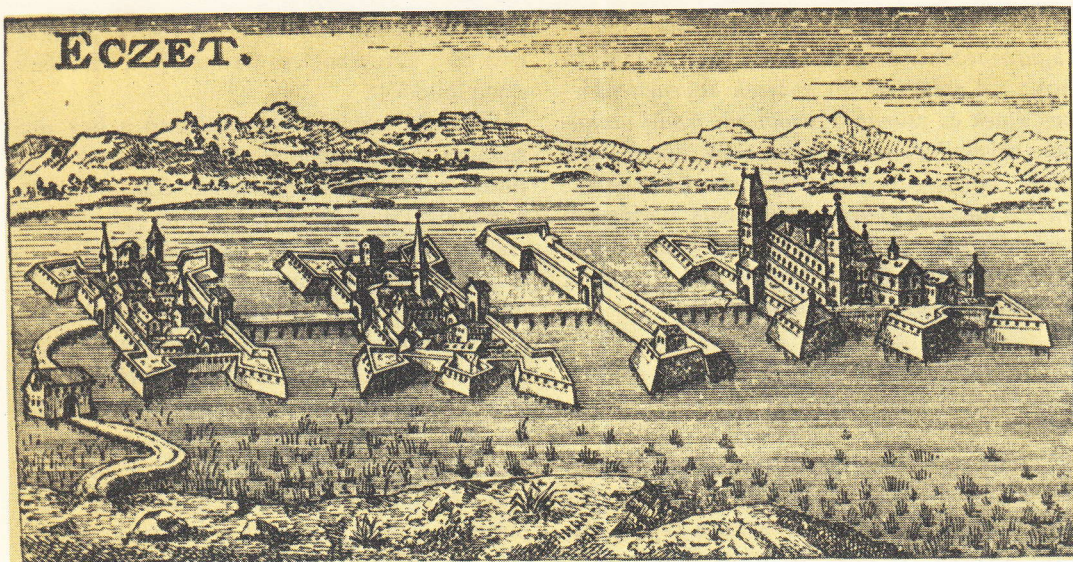
depresszió képe látható, a mélyben viszont az ipar és a kereskedelem ha lassan is, de állandóan fejlődött.

Hasonló jelenség tapasztalható a kor *társadalmi viszonyaiban* is. Első pillanatra úgy tűnik, mintha mindenütt megerősödtek volna a feudális kötöttségek, mintha az egész XVII. század a *refeudalizálódás* időszaka volna. A tüzetesebb vizsgálat nyomán azonban kiderül, hogy a felszín alatt feltartóztatlanul épült a tőkés társadalmi rend. Sőt, egyes nyugat-európai országokban – elsősorban Hollandiában és Angliában – a polgárság már a politikai hatalom megragadására is eléggé erősnek érezte magát.¹³

A társadalmi fejlődés felgyorsulása kitapintható a kor *kulturális életében* is. Annak ellenére, hogy a polgárság harci ideológiáját képező reformáció a XVI. századi nagy térhódítás után megtorpant, sőt az ellentámadásba lendülő ellenreformáció jelentős sikereket is ért el, eddig soha nem látott fejlődés mutatkozott mind a tudományok, mind a művészetek terén. Méltán lángelmének nevezett tudósok, zseniális művészek nevei fémjelzik ezt az időszakot. Elegendő talán utalnunk a filozófusok közül Campanellára, Hobbesra, Descartes-ra, Spinozára, Locke-ra vagy Leibnitzre, a természettudományok világából Keplerre, Torricellire, vagy Newton-ra, a művészetek terén Shakespeare-re, Lope de Vegára, Calderonra, Cervantesre, Miltonra, Molière-re, Racine-ra, Bachra vagy Händelre – és máris kibontakozik előttünk a kor tudományos és művészeti életének roppant gazdagsága és sokrétűsége!

A gazdasági, társadalmi és a kulturális élet sokszínűsége visszatükröződik a *politikai*

ECZET.

Ecsed vára a XVII. században (Egykorú metszet után)

életben is. Igaz, hogy a kor általános jellemzője az *abszolút monarchiák* létrejötte, illetve általánossá válása, azonban korántsem egyforma abszolutizmusokról volt szó Európa egyes államaiban. Az úgynevezett klasszikus abszolút monarchiák létrejöttének alapvető előfeltétele a gazdag adózó polgárság és a fejlett állami adminisztráció. Ezek a feltételek azonban nem egyformán jelentkeztek a különböző országokban. Emellett az egyes államok eltértek egymástól azon a téren is, hogy némelyekben egy nemzetiségű és nagyjából azonos vallású, másikkban pedig soknemzetiségű és megosztott vallási helyzetű államalakulatról beszélhetünk.

A *klasszikus abszolút monarchiák* a fejlett polgársággal rendelkező, nagyjából egy nyelvű és egy vallású államokban jöttek létre. Ilyen

volt mindenekelőtt *Anglia*, vagy a közel tizenhét millió lakosú *Franciaország*, de ide sorolható a gyors fejlődésnek indult *Svédország* is. Soknemzetiségű és több vallású abszolutizmus volt az osztrák és a spanyol Habsburgok államalakulataiban, és ebből rendkívül sok belső probléma is adódott. Ezenkívül léteztek fejlett polgárságot nélkülöző, úgynevezett *keleti despotikus jellegű abszolutizmusok* is, ahol az uralkodói hatalom más bázisokon nyugodott. Ilyen volt mindenekelőtt a három kontinensre kiterjedő *török birodalom*, de hasonló jellemvonások mutathatók ki több közép-, és kelet-európai országban is. Ebbe a kategóriába kell sorolnunk az *erdélyi fejedelemséget* is – amely ha különleges státussal is, de része volt a török birodalomnak –, ahol a fejedelmeknek a rendektől

független, szinte korlátlan hatalma alapvetően a szultáni elismerésen és az ebből származó török katonai bázison nyugodott.

Az európai fejlődés általában mindenütt a különböző jellegű abszolút államok létrejötte felé mutatott, azonban a rendiség még erős utóvédharcokat folytatott szerte Európában. Elég ha utalok a német birodalom széttagoltságának fenntartására irányuló törekvésekre, vagy az osztrák Habsburgok országaiban fellobbanó rendi ellenállási mozgalmakra. Ez utóbbiak azonban több helyütt, így Csehországban és Magyarországon is jogos nemzeti törekvésekkel keveredtek, amely körülmény meglehetősen bonyolulttá teszi megítélésüket.

Az abszolút monarchiák bármelyikében az uralkodó már nem „*primus inter pares*”, már nem első az egyenlők között, hanem olyan *szuverén*, aki „*isten kegyelméből*” uralkodik népe fölött, és csakis annak tartozik számadással cselekedeteiért. Eluralkodott az *államraison*-elmélet, amelynek gyakorlatában természetesen mindig az abszolút uralkodó határozta meg azt, hogy mi szolgálja a *közjó* érdekeit, s a polgárság és a nemesség között egyensúlyozva szinte korlátlan politikai hatalomra tett szert. Az ő kezében futott össze a külügy és a hadügy irányítása is. Mindez persze elősegítette a dinasztikus célú háborúk indítását, amely célkitűzések mögött azonban az uralkodói elhatározáson és családi érdekeken túl mindig bizonyos osztály- vagy rétegérdekek is meghúzódtak.¹⁴

A polgárság megerősödésének egyenes következményeként a dinasztikus háborúk mellett megjelentek a kereskedelmi háborúk is, amelyek szárazon és vízen egyaránt folytak.

A XVII. századi Európa bővelkedik a különböző, egyre inkább *koalíciós* jellegű háborúkban. Elegendő utalnunk az előző századról átnyúló nagy küzdelemre a németalföldiek és a spanyol hatalom között, amely 1609-ben húszéves fegyverszünettel ért véget. Amint ezt megkötötték, máris készültek a különböző hatalmak az első nagy összeurópai küzdelemre, amely harminc esztendeig tartott. Ez a háború nagyrészt vallási jelszavak alatt folyt, de a jelszavak mögött meghúzódó lényeg a politikai hatalom kérdése volt. Alig fejeződött be ez a nagy háború, kitört a *svéd-lengyel* fegyveres küzdelem, amit követett az *angol-holland* háború, a *francia-holland* és a *francia-osztrák* háború. A századot az a nagy küzdelem zárta le, amelyet a *Szent Liga* csapatai folytattak a török ellen. A XVII. század első felére alapvetően az a küzdelem volt a jellemző, amelyet a kialakuló nemzeti államok folytattak a nagy katolikus világbirodalom megalapítására törekvő Habsburgház ellen, illetve a német birodalom egyes protestáns fejedelmei és az osztrák Habsburgok államának különböző rendjei vívtak a Habsburg-centralizáció és abszolutizmus ellen. A század második felének harcait részben a dinasztikus célokért és a tengeri hegemoniáért folytatott küzdelmek jellemzik, másrészt pedig a török kiűzéséért vívott, több mint másfél évtizedes koalíciós háború. Ezekben a küzdelmekben a harmincéves háborúhoz hasonlóan keveredett az igazságos és igazságtalan jelleg. Még a török kiűzéséért folytatott harcot sem lehet egyértelműen haladó vonásokat tartalmazó, igazságos háborúnak tekinteni. Annak ellenére nem lehet, hogy a török elleni harc – amint azt *Engels* is mond-

ta – „*európai ügy*” volt. Ez a harc a társadalmi haladást leginkább gátló uralmi rendszer föl-számolásáért folyt, de a török kiűzését Ma-gyarország területén nyomon követte a Habsburg-uralom teljessé válása. A bécsi udvar fegyverrel meghódított területként ke-zelte Magyarországot, és sérelmes, diszkri-minációs intézkedések sorát hozta a töröktől felszabadított országban.¹⁵

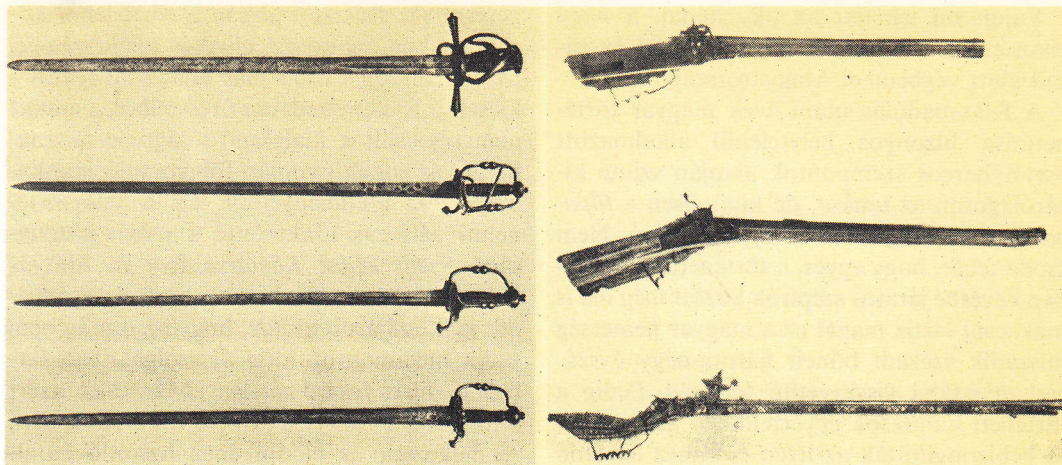
Az a körülmény, hogy a tárgyalt évszá-zadnyi időben közel *nyolcvan háborús esz-tendő* volt Európában, hatalmas lökést adott a *hadművészet fejlődésének* is. Hadszervezeti téren a nagy létszámú zsoldos hadseregek általánossá válása a nagy pénzügyi ráfordításon túl azt is megkövetelte, hogy tökélete-sítsék az állami adminisztrációt, és a hadsere-gek vezetési és irányítási szerveit. A korábbi időszakok többnyire „*rakoncátlan*” feudális katonatömegeiből ekkor alakultak olyan had-seregek, amelyek már hajlékony eszközök voltak a politikai vezetés kezében.

Az elhúzódó és általánossá váló háborúk óriási lendületet adtak a *haditechnika* fejlődé-sének is. Egyre könnyebb, nagyobb tűzgyor-saságú és mind messzebbre hordó tűzfegyve-rek születtek a kor folyamán a gyalogság, a lovasság és a tüzérség számára. A *gyalogság*, a XVII. század eleji átmeneti kitérő után, vi-tathatatlanul *csatadöntő fő fegyvernem* lett. Különösen akkor, amikor a század utolsó harmadában megjelent és rohamosan elter-jedt a *szuronyos puská*, amely egybeolvasz-totta a puská és a pika előnyeit, mintegy megkétszerezve hatóerejüket. A *tüzérség* tu-lajdonképpen ebben a században vált mes-terségből fegyvernemmé. A nagy ostromlő-vegek mellett megjelentek a mozgékony tá-

bori ágyúk, amelyek képesek voltak harc köz-ben is követni a gyalogosokat. A lovasság, jóllehet nem veszítette el a jelentőségét még évszázadok múlva sem, ebben az időszakban már vitathatatlanul a gyalogság kiségitő fegyvernemévé vált. Egy állam hadseregének korszerűségét jórészt az határozta meg, hogy a hadserege milyen arányban áll modern fegyverzetű, jól képzett gyalogságból.

A harc ebben a században egyre inkább elveszítette a korábbi párviadal-jellegét, és általánossá vált a *kötélékharcászat*. Ez azon-ban rendkívül alapos, hosszantartó kikép-zést követelt. Egy XVII. századi hadsereg magas fokú harci fegyelem nélkül már nem lehetett eredményes. Ennek a követelménynek pedig csak a katonaságot hivatásnak tekintő emberekből álló, hosszú időn át együtt tartott, képzett altiszti és tiszti karral rendelkező se-reg tudott megfelelni. A XVI. században ebben még az olasz és a spanyol zsoldosca-patok jártak az élen. A XVII. század elején felváltották őket a német landsknechtek, ezu-tán a svéd zsoldosok, majd évtizedeken át a francia katonaság volt a mintakép. A század utolsó harmadában azonban egyre inkább az élvonalba került az osztrák Habsburgok kato-nasága, amely a török katonai erejének meg-törése után sorozatos diadalokat aratott a nemrégen még példaképnek tekintett francia seregek fölött is!

Külön kell szólni a *török katonai potenciál* és a *török hadművészet* alakulásáról a század folyamán. Kétségtelen tény, hogy már a XVI. század végén bizonyos hanyatlás jelei figyel-hetők meg a török birodalomban, azonban helytelen lenne ezeket a jelenségeket általáno-sítani és abszolutizálni. Példa erre a tizenöt-

Nyugat-európai katonaság hidegfegyverei és kézi lőfegyverei a XVII. századból

éves háború kimenetele, amelyben a török birodalom még meg tudta őrizni a hatalmi státusz-quot. A bármelyik európai országnál nagyobb lélekszámú – mintegy harminc millió lakosú –, jól szervezett katonáállam, amely még a XVII. század végén is közel kétszázötvenezer katonát tudott kiállítani, hanyatlásában is félelmetes erőt képviselt! Fegyverzeti téren a török hadseregben egészen a szuronyos puska elterjedéséig nem lehet számottevő elmaradást megfigyelni. A hanyatlás pontos okait és folyamatát ma még nem ismerjük. Inkább csak sejtjük, hogy a bajok gyökerét azokban a társadalmi válságsorozatokban kell keresnünk, amelyek megrendítették a régi török harci fegyelmet, és egyre alkalmatlanabbá tették a török sereget arra, hogy maradéktalanul megfeleljen az állandó zsoldos hadseregekkel szemben támasztott követelményeknek. Ez az állapot azonban csak a XVII. század végén következett be.¹⁶

A kor Magyarországa

Vajon Magyarország hogyan tudott lépést tartani a sokrétű Európai fejlődéssel? Miként tudott beilleszkedni a változó Európa viszonyai közé? Az a Magyarország, amely a XV. században, Hunyadi Mátyás uralkodása idején gazdagságáról és katonai erejéről volt híres Európa-szerte! A Magyarországon gyakran megforduló, mindent alaposan megfigyelő velencei követek már a XVI. század közepén rendkívül lehangoló jelentéseket küldtek a magyar viszonyokról. „*A magyar állapotok olyan rosszak* – írta 1564-ben az egyik velencei követ –, *hogy rosszabbak már nem is lehetnének.*” Különösen a lakosság nagy többségét alkotó jobbágyok helyzetét látta szinte katasztrofálisnak. Megállapította, hogy még a török uralom alatt sínylődő „*hódoltsági parasztok is jobb sorban élnek, mint a király földjén élők!*”¹⁷

Vajon mi lehetett az oka annak a nagy visszaesésnek és romlásnak, amely fél évszázad alatt végbement Magyarországon?

A felszabadulás utáni évek magyar történetírása bizonyos helytelenül alkalmazott osztályharcos szempontok alapján szinte kizárólagosan az *urakat*, de különösen a *főpapakat* tette meg minden baj kútfejévé. Nem csoda tehát, hogy egyes, a történettudományban kevésbé járatos szépírók között még ma is makacsul tartja magát ez a magyar nemesség huszadik századi bűneit három-négy évszázad távlatába visszavetítő felfogás. Pedig a történeti kutatások egyértelműen kimutatták és bebizonyították az ilyen és ehhez hasonló nézetek megalapozatlanságát. A magyar marxista hadtörténetírás sokszor méltatlanul mellőzött publikációi adatok és érvek sokaságával mutattak rá arra is, hogy téves az az elképzelés, miszerint a XVI. századi Magyarország magyar és nem magyar jobbágyparasztsga képes lett volna megvédeni az országot a török ellen, ha a „*parasztháború rémétől rettegő*” nemesek fegyverbe merik szólítani őket!

Kétségbevonhatatlan történeti tények bizonyítják azt, hogy a magyar uralkodó osztály a Dózsa-felkelés leverése után többször is fegyverbe szólította a parasztságot, tehát nem „*rettegett*” a felfegyverzett paraszti tömegektől. Többször rendelték el általános és részleges népfelkelést a XVI–XVII. század folyamán, és történeti tények bizonyítják azt is, hogy ezek a hadbahívások rendkívül csekély eredménnyel jártak.¹⁸

Meglátásom szerint a Mátyás halálát követő évszázadokban bekövetkező hanyatlás okait mindenekelőtt a *gazdaság szférájában* kell

keresnünk. Részben abban a történelmi körülményben, hogy az Újvilág felfedezésével Magyarország – több más állammal együtt – kiesett a fő kereskedelmi útvonalból, s emiatt nem részesült a kialakuló világpiac hasznából, és az ennek nyomán fölgyorsuló munkamegosztás eredményeiből. Ez a világtörténelmi változás tönkretette a mesés gazdagságú *Szent Márk Köztársaságot* is. Mátyás halála után az emiatt bekövetkező elszegényedés is hozzájárult ahhoz, hogy az ország nem tudta huzamosabb időn át szolgálatban tartani a híres *fekete sereget*. Már csak azért sem, mert a Mátyást követő uralkodók nem rendelkeztek az elődjükhöz hasonló hatalmas magánvagyonnal, s így szubjektív szándékaiktól függetlenül, objektív lehetőségeik is mások voltak mint Mátyáséi. Valószínű azonban az is, hogy az alapvetően megváltozott gazdasági körülmények között – ha tovább él – már Mátyás sem tudta volna fedezni a sereg fenntartásának óriási költségeit a XVI. század elején.¹⁹

Az azonban vitathatatlan tény, hogy a rendek fölülkerekedése és a központosítás eredményeinek összeomlása Mátyás halála után meggyöngítette az ország védelmi képességét. *Szerémi György* későbbi krónikája szerint a magyar nagyurak azzal az indokkal akadályozták meg Mátyás természetes fiának, az utóddá jelölt Corvin Jánosnak a trónra kerülését, hogy: „Ne legyen többé olyan urunk, akitől mindig prüszköl és reszket a mājunk. Még édes ételünket sem fogyaszthattuk el nyugodtan atyja idejében!” Több külföldi trónkövetelő is föllépett Corvin Jánossal szemben, akik közül a feudális urak nagyobb része Ulászló cseh király mellett

foglalt állást. Az új királynak azonban már a választási feltételekben le kellett mondania a Mátyás által bevezetett úgynevezett egyfórintos adóról, ami korábban fontos anyagi bázisát képezte a központi hatalomnak. Emellett a bányák jövedelme magánvállalkozó kezébe került, a vámok nagy része pedig földesúri zálogba. A közcélokra mind kevesebb jutott, és a királyi udvar korábban fényes életvitelét valóságos ínség váltotta fel.

A *centralizáció válsága* az államhatalom különböző ágaiban egyre inkább kibontakozott. Az udvari párt ellen küzdő úgynevezett köznemesi párt minden területen a központi hatalom ellen harcolt, sőt II. Lajos uralkodása idején a rendek külpolitikai téren is külön, önálló utakra tértek. A Dózsa vezette parasztfelkelés elfojtása sajátos módon nem az államhatalom megerősítésére sarkallta az uralkodó osztály tekintélyes részét. Belpolitikai téren a hatalomért folytatott küzdelem lett úrrá, ami mögött háttérbe szorult a fenyegető török veszély elhárítására irányuló törekvés is. Ily módon az ország a század első negyedében egyre védtelenebbé vált a várható török támadással szemben.²⁰

Ez azonban még csupán a probléma egyik fele! Ugyanis a XVI. század elején a török hadipotenciál oly mértékben megnövekedett, hogy a korábbi létszámú *fekete sereg*, a hozzá csatlakozó magyar feudális kontingensekkel együtt sem tudta volna *véglegesen* föltartóztatni az ország déli határaitra fölzárkózó török hódítókat.²¹ Csupán egy Európa nagyhatalmaitól aktívan támogatott közép-európai összefogás lett volna képes erre, ez az összefogás azonban a XVI. század folyamán nem jött létre. Sőt, Nyugat-Európa legna-

gyobb lélekszámú állama, Franciaország szövetséget kötött a törökkel a Habsburgok ellen, ami kétségtelenül nagyban elősegítette a török hódítás diadalát. Ilyen külpolitikai viszonyok között csupán az lehetett bizonytalan, hogy a magyar állam hadserege melyik évben és hány halott veszteséggel szenved döntő vereséget a töröktől.²²

Joggal fölmerülhet a kérdés: ha ennyire reménytelen volt a katonai helyzet, akkor egyáltalán miért állt ki *Mohácsnál* döntő csatára a magyar sereg? Miért nem választotta a magyar állam a behódolást a török túlerő előtt?

Napjaink egyik vitatott történelmi problémája, hogy a magyar államnak, annak a bizonyos „szulejmáni ajánlatnak” elfogadásával módja nyílt volna-e a török hódoltság elkerülésére egy Erdélyhez hasonló státusz vállalása esetén? Számosan vitatják ilyen ajánlat megtörténtét, még többen egy ilyen lehetőség realizálását. Kétségtelen tény, hogy ismereteink fölöttébb hiányosak a XVI–XVII. századi török viszonyokról, s a kutatások előtárhatnak még számos meglepetést is. Jelenlegi ismereteink alapján azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy az *egész magyar nemesség számára* a XVI. században nem kínálkozott ilyen lehetőség, csupán a fő támadási és fő hódítási irányból kieső erdélyi és kelet-magyarországi nemesség számára volt ez adott.

A vereség nyomán törvénytörően bekövetkező hódoltság, az ország három részre szakadása kétségtelenül súlyosbította a magyar gazdasági és társadalmi viszonyokat, és még messzebbre taszította Magyarországot az európai fejlődés fő vonalától.²³ A magyar trónra hívott Habsburg uralkodók más irá-

nyú politikai törekvései vitathatatlanul meghosszabbították a török megszállás időtartamát Magyarországon, bár azok a pénzügyi, anyagi eszközök, amelyeket a törökellenes küzdelem céljaira fordítottak Magyarországon, a török elleni védekezés sikerének egyik alapfeltétele volt. Enélkül az a Magyarország, amely rendkívül szegény országgá vált már a XVI. században, menthetetlenül a balkáni országok szomorú sorsára jutott volna.²⁴

Még kevésbé nélkülözhetette ezt a segítséget a XVII. században, amelyben Magyarország történelmének egyik legválságosabb periódusát élte át. A nyugat-európai gazdasági fejlődésből kimaradt országban a városfejlődés megrekedt a korábbi szinten. Sőt, sok tekintetben maguk a szabad királyi városok is feudalizálódtak ebben az időszakban. A társadalom vezető rétege vitathatatlanul a nemesség volt, s azon belül is néhány nagybirtokos család szabott irányt az egész ország politikai magatartásának.

Ennek alapvető oka a *földbirtok rendkívül nagymérvű koncentrációja* volt. Ennek illusztrálására elegendő annyit megemlítenünk, hogy már a XVI. században öt bárói család kezén összpontosult az ország birtokterületeinek közel egynegyede, és további tizenegy család kezén annak húsz százaléka! Az összterület mintegy huszonkét százalékat kitevő egyházi vagyon jórészt szintén a leghatalmasabb bárók tulajdonában volt. Rajtuk kívül élt még a királyi Magyarországon mintegy ezer családnál közép- és nagy nemes, és kétháromezer egytelkes nemesi család. Lényegében uralkodó osztályon belül *a nemesség öt százalékának a kezében volt az ország földbirtokainak több mint a fele.*²⁵

Jóllehet az erdélyi fejedelemség területén nem alakultak ki akkora nagyságú birtokok mint a királyi Magyarországon, mégis az egész töröktől meg nem szállt országrész viszonylatában meg lehet állapítani *a nagybirtok* mérhetetlen gazdasági, társadalmi, politikai és katonai *túlsúlyát* az ország minden más társadalmi osztályával és rétegével szemben. Ebben rejlett az ereje és az ellenálló képessége a Habsburg abszolutista kormányzattal szemben is. Magatartása alapvetően meghatározta az ország vallási megoszlásának az alakulását is. Miután a XVI. század végére három nagybirtokos családon kívül az ország nagybirtokosai protestánsokká lettek, Magyarország lakosságának több mint kilenctizede is az új hitre tért. A XVII. század elején meginduló, rendkívül hatékony eszközöket alkalmazó ellenreformáció is a nagybirtokos családok között kezdte meg térítő tevékenységét. Munkájuk nyomán már a húszas években az egész nemességnek közel fele katolikus lett. A paraszti tömegeknél és az egyes katonarétegek tagjainál azonban sokkal nehezebben ment a rekatolizálás folyamata, ami tovább bonyolította a társadalmi mozgásokat a század folyamán.²⁶

A nagybirtokosok gazdasági lehetőségei azonban rendkívül eltérők voltak még azonos nagyságú birtoktestek esetén is, mert fölöttébb sok múlott a birtokok földrajzi fekvésén. Egyrészt a pénzt hozó piaclehetőségek, másrészt a birtokok erősen eltérő terméshozama miatt. Ez utóbbira jellemző adatot közöl velünk a korszak egyik rendkívül híressé vált nagybirtokosa, *Illésházy István*. Egyik leveléből megtudjuk, hogy jóllehet Magyarországon vármegyényi birtoktestek-

*A nagy Szolimán szultán
őregkori lovasképe*

kel rendelkezett, mégis a sokkal kisebb morvaországi uradalmából háromszor akkora jövedelme származott, mint az összes magyarországi birtokaiból!²⁷ Más birtokok esetében is azt tapasztaljuk, hogy a fejlettebb cseh-, morvaországi és ausztriai területeken birtokos főurak és nemesek sokkal nagyobb anyagi, pénzügyi lehetőségek fölött rendelkeztek,

mint különösen a keleti országrészek főurai, ahol egészen hatalmas főurak is olyan akut készpénzhiányról panaszkodnak, ami szinte alig hihető birtoknagyságuk láttán.

Joggal elmondható, hogy a magyar nemeség egésze, a nyugat-európai vezető osztályokhoz képest meglehetősen *szegény* volt. Különösen a pénzügyi lehetőségek terén.

*Illésházy István,
Alsó-Magyarország főkapitánya, majd
Magyarország nádora (Eredeti olajfestmény
a Történelmi Képcsarnokban)*

A kereskedelem pangása, az utak rossz állapota miatt a várakban és uradalmi központokban fölhalmozott mezőgazdasági termékekből a legtöbb esetben csak akkor lett áru, ha a környékre vetődő katonaság fölvásárolta azokat. A nagybirtokosok meglehetősen tekintélyes létszámú *magánkatonaságot* tartottak váraikban és kíséretükben – ami különben a török elleni védekezéshez és a belső uralmi viszonyok biztosításához a központi hatalom gyöngesége miatt elengedhetetlenül szükséges is volt –, s e katonaság jelentős rész-

ben fölélt a gazdasági termékeket. Pénzzel ritkán tudott fizetni a nagybirtokos, ezért föld- és egyéb termékjuttatásokkal látta el katonaságát. Arra azonban már a legnagyobb birtokosoknak sem volt módjuk, hogy elsőrendű harcértékű nyugati zsoldos katonaságot tartsanak szolgálatukban.²⁸

A *nagybirtokosok magánkatonasága* fontos részét képezte a török elleni határvédelmi harcoknak és a Habsburg-ellenes küzdelmeknek is. A főurak tekintélyes része személyesen is részt vett a harcokban. Számosan kitűntek egyéni bátorságukkal, önfeláldozó magatartásukkal. Még a fejedelmi trónra került birtokosok is kötelességüknek érezték, hogy ha kell életük kockáztatásával is ott küzdjenek az első sorokban. Bethlen Gábor „választott magyar királyként” is a hainburgi várfalat ostromlók élén volt 1620-ban, és csak úgy mellékesen jegyezte meg a harc után: „*Magamnak az hajam között ment által az muskatír golyóbis.*” De nemcsak a rettenthetetlen bátorságáról is közismert Bethlen Gáborról jegyezték föl ilyen magatartást a krónikások. Még az országvesztő politikája miatt jogosan elmarasztalt II. Rákóczi György is kötelességének érezte a szászfenesi csatában, hogy bajba jutott katonáinak személyesen siessen segítségére, amiért azután az életével fizetett a fiatal fejedelem.²⁹

A történeti tények amellet tanúskodnak, hogy a XVII. századi magyar birtokos osztály többsége rendkívül komoly anyagi és véráldozatokat hozott mind a török-, mind a Habsburg-ellenes küzdelmekben. Talán valamiféle „önzetlenségből” cselekedte volna mindezt a magyar nemesség? Korántsem! Joggal elmondható az, hogy mindent a leg-

szorosabb osztályérdekeinek megfelelően tett. Hiszen a török elleni küzdelem minden nemes legközvetlenebb egyéni és osztályérdeke volt, jól tudván, „*hogy a török birodalom nem szenved sem urat, sem nemes embert*”. Jóllehet a mohamedán hitre való áttéréssel, ha harci erényekkel is rendelkezett, a magyar nemből lehetett – néhányukból lett is – magas rangú dívánpasa is. A török birodalomban – jogi szempontból – még maga a nagyvezér is rabszolga volt, a szultán kénye-kedvének kiszolgáltatottja. Ez az állapot semmiképpen sem lehetett vonzó az oly sok rendi privilégiumot kivívó magyar birtokosok számára.³⁰

A magyar nemesség nagy többsége azt is világosan látta, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmek is mindenekelőtt nemesi érdekeket szolgálnak. Bocskai István ezt tömören így fogalmazta meg a Thurzó Györgynek írott levelében: „*Mert az mi ebben való előmenetelünk, hasznunk és böcsületünk is semmi nem egyéb az Kegyelmed maga, és Kegyelmedhez hasonló egyéb fő emberek hasznánál, böcsületénél.*”³¹ Az osztályérdekek azonban nem egyforma magatartást diktáltak a nyugati vagy a keleti országrészek birtokosainak, ami miatt nemegyszer szembe is kerültek egymással. Ilyen alkalmakkor a különböző csoportok tagjai kölcsönösen „*árulónak*” nevezték egymást. Volt aki őszintén hitt is ebben, volt aki csak pillanatnyi jelszóként használta ezt a minősítést. Sajnos sokszor mi is kritika nélkül átvettük ezeket a pejoratív jelzőket. Pedig nem kellett volna mást tennünk, mint például egy kicsit jobban odafigyelnünk arra a *Kemény Jánosra*, aki Bethlen rajongó híveként is, vele egyenértékű „*nagy magyaroknak*” tekintette a fejedelemmel élesen szem-

ben álló *Eszterházy Miklóst* és *Pázmány Pétert*. A korszak egyik kiváló ismerője rámutatott arra, hogy a történetírók jelentős része hajlamos egymástól élesen elválasztva szemlélni a Habsburg-ellenes és törökellenes magatartást. Pedig a XVII. századi magyar történelem tömegével szolgáltatja a példát arra, hogy az egyik magatartás könnyen átcsapott a másikba! Vannak akik ezt a jelenséget még ma is a nemesség *politikai állhatatlanságával*, illetve haszonleső, anyagi magatartásával magyarázzák. Nyilván nem egy politikai pálfordulás esetében ki lehet mutatni ilyen egyéni indítóokokat, sőt anyagi hasznat is. Azonban például Bocskai István is részesült az 1594-ben kivégzett „*törökpártiak*” elkobzott birtokaiból, mégsem lehetne joggal azt állítani, hogy ez volt az alapvető indítóoka törökellenes politikájának! Ha a dolgok mélyére tekintünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a töröknek való behódolás és a vele való szövetekezés szándéka általában egy töről fakadt a törökkel szembeni védtelenség érzésével és a töröktől való félelemmel. A török elleni és a török melletti elkötelezettség között nem húzódott az érdekekben gyökerező, szilárd és állandó határ. Azt tapasztalhatjuk, hogy esetleges, véletlenszerű körülményektől vagy pillanatnyi hatásoktól, indulatoktól függően a kettő könnyen átcsapott egymásba.

A magyar uralkodó osztály egy részének, majd a létrejött erdélyi fejedelemségnek a török előtti behódolását értékelve nem szabad elfeledkeznünk arról a vitathatatlan történelmi tényről, hogy a legfeljebb négy millió lakosú Magyarország a harmincmillió lakosságú török birodalomnak egymagában

semmi módon sem lehetett volna eredményesen védekezni tudó ellenfele. A mennyiségi téren mutatkozó nagy különbségen túl azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a XVI. század eleji török birodalom rendkívül jól szervezett katonáállam volt, ekkor még szinte kimeríthetetlennek látszó anyag- és embertartalékokkal. Ha a törvényszerűen bekövetkező mohácsi csatavesztés után a magyar uralkodó osztálynak az a része, amely ezt megtehetette, nem él a török által fölkinált lehetőségekkel, minden valószínűség szerint rákényszerítette volna a szultánt arra, hogy az egész országot meghódítandó területnek tekintse. Így nem kerülhetett volna sor az erdélyi fejedelemség létrejöttére, ahol – ha kisszerű keretek között is –, de tovább élt és fejlődött a magyar állam és magyar kultúra. Ennek pedig óriási jelentősége volt később, amikor sorra került a polgári fejlődés útjára lépés. Éppen ezért helytelen a fölkinált kompromisszumot elfogadó magyar nemesség elmarasztalása, hiszen ez a kompromisszum nem csupán a behódoló osztályuralmának továbbélését jelentette, de egyúttal a jövő záloga is volt. Ugyanígy azonban igazságtalan és helytelen a magyar uralkodó osztály azon részének elmarasztalása is, amelyik – a török támadási irány útjában élve – a Habsburg uralkodó vezetése alatt fegyverrel védte azt az országrészt, amelyet ennek híján elnyelt volna a barbár hódítás áradata.³²

A magyar uralkodó osztályról szólva eddig többnyire csak a nagybirtokosokról volt szó, jóllehet számszerűen erősen kisebbségben voltak a nemességen belül. Azonban látnunk kell azt, hogy ha még ezeknek a néha országrésznyi területeket birtokló főuraknak az

anyagi eszközei is elégtelenek voltak a hatékony török elleni védelemhez, mennyivel kevesebbet lehetne várni a *vármegyék nemességétől!* Nagy többségüknek még annyi pénze sem volt, hogy a rendkívül drága, korszerű fegyvereket magának és az általa kiállított katonáknak megvegye. Jelentős részüket sokszor csupán vastagabb ruhájuk és nagyobb testsúlyuk különböztette meg külső megjelenésben a jobbágyoktól. A megakadályozhatatlan munkaerő-vándorlás, a jobbágyi migráció ezeket sokkal érzékenyebben érintette mint a nagy- és a középbirtokosokat. Egy külföldi kortárs úgy látta, hogy a magyar köznemesség nagyobb része meglehetősen tétlenül és céltalanul tengette napjait. Az ifjak vagy otthon lopták az időt, vagy egy-egy főúri udvarba álltak be szolgálni – többnyire csak ellátás fejében –, mások prókátornak tanultak vagy papnak mentek. Az „*armalisták*” alapvetően a jobbágyok szintjén éltek. A nemességnek ez a legalsó, *parasztokkal vegyített rétege* azonban abban a reményben, hogy ezzel anyagi helyzetét megjavíthatja, önfenntartási ösztönből csatlakozott minden keletkező mozgalomhoz.³³

A *városok lakossága* – különösen a szabad királyi városoké – jelentős részben nem magyar etnikumúakból került ki. Ezek a városok tulajdonképpen apró *államocskák* voltak abban az államban, amelyhez csak némi közös érdek fűzte őket. Ugyanakkor erőtlenségük, a nyugat-európai polgársághoz képest rendkívül szűkös anyagi lehetőségeik a főurakhoz és a vármegyékhez való igazodásra késztették őket. Találóa írta az egyik katonai parancsnok a soproniakról 1621-ben: „*Azt sóhajtják, hogy nincsen ki őket defen-*

Kassa a XVII. században (Schnitzer Lukács metszete)

dálja.”³⁴ A magyarországi városok lehetőségeire elegendő talán annyit megemlíteni, hogy a XVII. század elején a királyi Magyarország összes városa együtt sem küldött annyi katonát a táborba, mint például Thurzó Imre egymaga! A gazdag szász városok közössége annyi katonát állított ki, amennyi egy átlagos főúri bandérium létszáma volt.³⁵

Szegény nemesség, korlátozott anyagi lehetőségű polgárság esetén csakis nyomorult életkörülmények között élő *jobbágyságról* beszélhetünk. Jóllehet a XVII. századból nagyon pontatlan demográfiai adataink vannak, de ha elfogadjuk a magyarországi és az erdélyi

összeírásokat egyaránt ismerő Bethlen Gábor korábban idézett adatát, akkor a XVII. század húszas éveinek végén Magyarország és Erdély összlakosságát körülbelül *kétmillió főnyire* tehetjük. Ebből mintegy hatszázezer ember élt Erdélyben, a többi a királyi Magyarország területén. Nincsenek pontos adataink arról sem, hogy mennyi volt a török által elfoglalt magyarországi területek lakossága, de ha még egy millióra tennénk is azt – amennyi minden valószínűség szerint nem volt –, még ebben az esetben is nagymérvű elnéptelenedés képe tárul elénk a XV. századi demográfiai állapotokhoz viszonyítva. Tehát nemhogy népszaporulatról beszélhetnénk

mint Nyugat-Európában általában mindenütt, hanem közel egynegyedes lakosságsökkenésről, ami már súlyos vérvesztéséget jelez.

A korábbi történetírás hajlamos volt mind ezt a háborús veszteségek számlájára írni. Ennél támaszkodhatott olyan korabeli adatra is, mint például Pázmány Péternek az az állítása, miszerint csupán Bethlen 1619–1626 közötti háborúiban kétszázezer magyar pusztult el! A fejedelem ezzel szemben négyezer főnyinek mondta az összes háborús veszteségét. Ez a szám a katonai veszteségeket illetően elfogadható, valós számnak látszik. Magas volt azonban az egy-egy török akció alkalmával elpusztult és rabszolgának elhurcolt lakosok száma, valamint azoké, akik a háborúk miatt akadozó termelés elégtelenségei következtében éhen haltak, vagy nem megfelelően táplálkozván, a legkisebb betegség hatására elpusztultak.

A korszak egyik kiváló hadtörténésze a „*halál uralmának*” nevezte a XVII. századot Magyarországon. Ebben a megfogalmazásban nem szabad költői túlzást látnunk, mert az a való helyzetet tükrözi. Ebben az évszázadban öt nagy pestisjárvány söpört végig Magyarországon, és jóformán nem volt olyan évtized, amelyben nem jegyezték volna fel több országrészben is kisebb méretű pestisjárványt. Emellett alig volt olyan esztendő, amelyben a krónikások ne említenének éhínséget valamely országrészben. Ez utóbbin nem is lehet csodálkoznunk. Az elmaradott termelési viszonyok között a felnőtt lakosság több mint nyolctizedének kellett a mezőgazdaságban folyamatosan termelő munkát végeznie ahhoz, hogy az egyszerű újratermelést biztosíthassák. Tartalékokról csak időn-

ként, elvétele szólnak a források, s emiatt a termelőmunka háborús megzavarása, egy idegen hadsereg nagyobb rablása a létminimumtól fosztotta meg, és éhhalálra ítélte a jobbágyok sokezes tömegét.³⁶

A mai kor embere méltán elszoruló szívvel tekintene egy XVII. századi magyar jobbágyra! Rosszultápláltságból fakadó erőtlenység, ruhátlanság – sokszor a mezítelenségig fokozódóan – és a holnaptól rettegő tekintet jellemezte a XVII. század magyar jobbágyparasztját. Minden ismeretlen zajtól, idegen ember megjelenésétől rettegnie kellett, hiszen nem tudhatta, hogy vajon nem ellenség érkezik-e, aki megfosztja utolsó falat kenyérétől vagy nyomorult életétől is?

Pusztán a demográfiai adatok alapján a XVII. századi Magyarország és Erdély jobbágyparaszi lakossága akár százezernyi fegyverforgatót is kiállíthatott volna sorai közül! Nem egy történész ezzel a létszámmal számol, amikor egy általános népfölkeléssel hadba hívható hatalmas paraszti seregről végez merész eszmefuttatásokat. Azt azonban nem szabad elfelednünk, hogy ez a tömeg nem állhatott ki a mezőgazdasági termelésből anélkül, hogy a következő évben ne pusztuljon éhen az ország lakosságának jelentős része. Emellett azzal is számolnunk kell, hogy ennek az elméleti hadlétszámnak legfeljebb egyharmada volt alkalmas arra, hogy el tudja viselni a katonai élettel járó megpróbáltatásokat, és akarjon is katona lenni. Különben 30–40 000 főnyi létszámú sereget tudott az ország – bár rendkívül nagy megpróbáltatások és nehézségek árán – eltartani.³⁷

Vázlatosan áttekintve az egyes társadalmi osztályok helyzetét, életkörülményeit, föl-

merül az a kérdés is: vajon miként éltek egymás mellett ebben a korban a különböző társadalmi osztályok és rétegek, mindenekelőtt a jobbágyság és a nemesség? Hogyan alakult az *osztályharc* a török- és a Habsburg-ellenes küzdelmek korában?

Az osztályellentéték és az osztályküzdelmek az antagonisztikus osztályok között nem szűntek meg, de mégcsak nem is szűntek meg a török- és a Habsburg-ellenes harcok idején sem, azonban azok tartalma és formája egészen más volt, amint azt korábban elképzeltük és vallottuk.

A XVII. században kétségtelenül bekövetkezett a magyarországi városok, az ipari termelőerők lehanyaglása, és a rendi nemesi hatalom megszilárdulása.³⁸ Az úgynevezett *második jobbágyság* eluralkodása ellenére azonban az egész korszak folyamán inkább csak kisebb, helyi méretű és elszigetelt anti-feudális mozgalmak keletkeztek, s nem került sor a Dózsa vezette paraszti felkeléshez hasonló méretű megmozdulásra.³⁹ Vajon mi lehetett ennek az oka? Hiszen az ország három, sőt egy időben négy részre szakadása együtt járt a paraszti megmozdulásokat féken tartani tudó egységes központi hatalom hiányával is. Tehát elvileg a viszonyok most még inkább kedveztek volna egy nagy parasztháború kirobbanásának. Ezzel szemben a XVII. századi magyar történetet át- meg át- szövi az antagonisztikus osztályok megismétlődő összefogása, együttműködése; hol a török-, hol a Habsburg-hatalom ellen.

Elmondható, hogy ebben a korszakban alapvetően két történelmi tényező gátolta az anti-feudális osztályharc végső kiéleződését Magyarországon. Az egyik a kettős idegen

uralom jelenléte volt. Ezek közül bármelyik is kedvezőtlenebb és bizonytalanabb létkörülményeket jelentett az elnyomottaknak, mint saját földesuraik uralma. Ez abból az egyszerű tényből adódott, hogy sem a török szpáhít, sem az idegen zsoldost nem fűzték olyan érdekek a jobbágy életbenmaradásához, sőt munkaerejének fenntartásához és annak újratermeléséhez, mint a magyar nemeseket. Emellett az is gátolta az osztályharc élesedését, hogy a jobbágytömegekre többértűen és fokozottan rászorult birtokososztály számos kompromisszumot, engedményt tett az elnyomottaknak a XVII. században. Ilyen volt a katonáskodás lehetőségén túl a félszabad paraszti állapot és a különböző hajdúkváltságok elnyerése, amelyekkel egyúttal leválasztották a jobbágyság legmozgékonyabb, felkelésre hajlamos elemeit is.

Csökkentette az osztályviszonyok éleződését a súlyos demográfiai helyzetből adódó nagymérvű *munkaerőhiány*, és az ezt nyomon követő *jobbágyi migráció* is. Jóllehet a század folyamán mind Magyarországon mind Erdélyben számos törvényt hoztak a jobbágyvándorlások megakadályozására, azonban ezeket a valóságban nem tudták végrehajtani. Az egységes központi hatalom hiánya ugyanis lehetetlenné tette az egyik országrészből másikba történő vándorlás megakadályozását, illetve a szökések megtorolhatóságát. A nagy munkaerőhiány miatt még egyugyanazon országrészen belül sem volt foganatja a tiltó rendelkezéseknek. Különösen abban az esetben, ha a szökevény jobbágy egy hatalmasabb nagybirtokos „*védelme*” alá adta magát. Főként a török határszél közelében birtokos főurak csalogatták szolgálatukba kedvezőbb

ajánlatokkal a jobbágyságot, természetesen az ilyeneket biztosítani nem képes kisebb birtokosok rovására. Mindez végül is odavezetett, hogy a munkaerő-kereslet túlsúlya, egyéb tényezőkkel párosulva, az ország jelentős részén *gátat szabott a földesúri kizsákmányolás fokozódásának is*. Ugyanakkor a katonáskodás nyújtotta szabadulási út szubjektíve könnyebbnek mutatta a jobbági állapot elvieselését.

A XVII. században elsősorban a történetírás, a politikai és a hadtudományok művelése, valamint a politikai tárgyú és a vitézi költészet terén mutatható ki jelentős fejlődés. Talán elegendő utalni a historikusok közül Istvánffy Miklósrá, Szamosközy Istvánra, Szalárdi Jánosra, Kemény Jánosra és Bethlen Miklósrá. A politikai tudományok nagyon sokszor erősen át voltak szöve vallási jelleggel, mint például Pázmány Péter vagy Alvinczy Péter munkáiban. A sokoldalú Zrínyi Miklós mellett föltétlenül meg kell említeni Pataki Füsüs Jánost és Batthyány Ádámot is. A kor nagy gondolkodóinak élvonalában áll Apáczai Csere János vagy az egy ideig Magyarországon tevékenykedő Comenius, de fényesen ragyog századok roppant távlatán keresztül Pápai Páriz Ferenc és Misztótfalusi Kis Miklós neve is.

A század magyar *hadtudósainak* említésekor általában meg szoktunk állni *Zrínyi Miklós* nevével. Joggal, de azért nem szabad elfeledkeznünk másokról sem. Így mindekelőtt *Bethlen Gáborról*, de érdekes gondolatokkal gazdagította a magyar hadtudományt például *Haller Gábor* vagy a hosszú időn át tábori lelkészként tevékenykedő *Magyari István* is. Rendkívül érdekes gondolatokat

rejtene magukban a mai napig oly méltatlanul mellőzött *Imreff János* levelei is.

A humanista költők és prózaírók közül a közismert Balassi Bálinton kívül föltétlenül meg kell említeni Rimay János, Káthay Mihály, ecsedi Báthori István, Petki János, Péchy Simon nevét, de velük még egyáltalán nem zárul le ez a sor. Mindezek ellenére túlzás lenne azt állítani, hogy a kettős idegen elnyomással küzdő, elszegényedett, ezer sebtől vérző ország lépést tudott volna tartani a Nyugat-Európában tapasztalható hatalmas tudományos és művészeti föllendüléssel! Alapjában „*végvidék*” volt az egész ország. *Végvidék*, ahol a huszadik századi nagy magyar poéta szavait idézve, valóban „*fagyos lehellet és hullaszag*” szállt minden virág felett. Dűledező, rongált falú várak szegény hátsországa, ahol az életben maradásért folytatott küzdelem maga alá gyűrt, elhomályosított számos ragyogó gondolatot.

És mégis sok „*napnyugaton*” tanult magyar diák, idegen szolgálatot megjáró katona vállalta hazájának ezt az „*elátkozott helyet*”, ezt a „*naptalan keletet*”, és visszatért ide nyomorogni, küszködni, harcolva élni. Párizs, London, Wittenberg és Pádva falai közül hazajöttek a szinte soha el nem csituló háborús zaj, a földbevált kunyhók sivár, kiszűrű magyar világába.

A magyarországi várakban szolgáló nyugati zsoldos tisztek és katonák többsége nyilván nem értette meg azt sem, hogy vajon mivel láncolja magához ez a sivár környezet oly szorosan azt a magyar hadinépet, amelyet a „*végvárak és kastélyok vitézlő népének*” hívtak a kortársak, és így emleget a hálás utókor emlékezete is.

Végváarak és végváriak

*„Régibb üdőkben vitézkedésnek
Más becsülete volt és a vitéznek.”*

*„Most áruk csupán van zsoldosoknak,
Az bús harcason kik csak somolyognak.*

*Romló országban virtus rongy jószág:
Tegnap vitézek, ma vagyunk csak kószák.”*

*„Rakjam hát lángra bús, redves kedvünk?”
„Ne bánts, azért csak tovább vitézkedjünk.*

(ADY ENDRE: A TÁBOR-TŰZ MELLETT)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

A magyarországi végvárrendszer

Az a mintegy másfélszáz várat és várkastélyt magába foglaló *határvédelmi rendszer*, amely a XVII. század elején az Adriától az Al-Dunáig húzódva a török elleni védelmet szolgálta, hosszabb történelmi fejlődés terméke volt. A kezdetei arra az időre nyúlnak vissza, amikor Hunyadi János balkáni támadó hadjáratai bebizonyították, hogy az időnként elért sikerek ellenére a magyar királyság erői elégtelenek a török hódítók kiszorítására Európából. Ekkor törvénytzerűen a határvé-

delem kiépítése és állandó erősítése került előtérbe, mint a hódítás megállításának egyetlen járható útja. Az ugyanis már Belgrád – vagy magyar nevén Nándorfehérvár – sikeres védelménél is bebizonyosodott, hogy megfelelő védművek mögött kisebb erejű és gyakorlatlanabb fél is siker reményében küzdhet a túlerő ellen is, és az ilyen várakból álló védvonal kiépítése tartós védelmet eredményezhet az ország számára.

Talán első hallásra furcsának tűnik a várak ilyen nagy hadászati és harcászati jelentősége ebben a korban. Hiszen – a közismert engelsi

Várostrom a XVII. században (Egykorú röplap Esztergom visszafoglalásáról)

megfogalmazás szerint – az ágyúk már jóval korábban rést lőttek a lovagvárak falába! A XV. század és a későbbi évszázadok védelmi feladatokra alkalmas várai azonban már korántsem karcsú tornyú lovagvárak voltak, hanem egyre vastagabb falakból, és a falak előterepét több irányú tüzeléssel pásztázni tudó erős ágyús-bástyákból álló, kettős vagy hármas védelmi lépcsős tagozású erődök. A nagyobb várakban tetemes mennyiségű nehézágyút és úgynevezett „szakállas” várpuskát, valamint egyéb védelmi eszközt, löszert és lőport lehetett fölhalmozni már békeidőben, valamint nagyobb tömegű élelmiszert, nemcsak az állandó várőrség, de a szükség idején odamenekülőkhöz részére is. A védművek mögött még a katonailag hiányosan képzett emberek is ütközésképes harci erőt tudtak alkotni az ostromok idején, annak dacára, hogy nyílt ütközetben erre már nem volt lehetőség. Ezeknek az előnyöknek a kiaknázása hatékony határvédelmet hozhatott létre. Természetesen csakis megfelelő anyagi ráfordítás esetén. Ez az utóbbi nagyon lényeges, sőt döntő szempont volt a XV–XVII. századi magyar határvédelem hatékonyságának alakulásában is.⁴⁰

Ha röviden össze akarjuk foglalni a várak stratégiai feladatát ebben a korban, akkor a következőket kell szem előtt tartanunk:

- A határok biztosítása az ellenséges betörések ellen, vagy ha az ellenség az erősségek között elhalad, az utánpótlási vonalak folytonos zaklatása.

- A saját közlekedési vonalak és legfontosabb folyamátkelési pontok biztosítása.

- Az uralkodók és más vezetők, az ország kincseinek és a környék lakóinak megóvása.

- Tüzérségi lőszer és egyéb hadieszközök, valamint a hadsereg ellátásához szükséges élelmiszerkészletek biztosított tárolása.

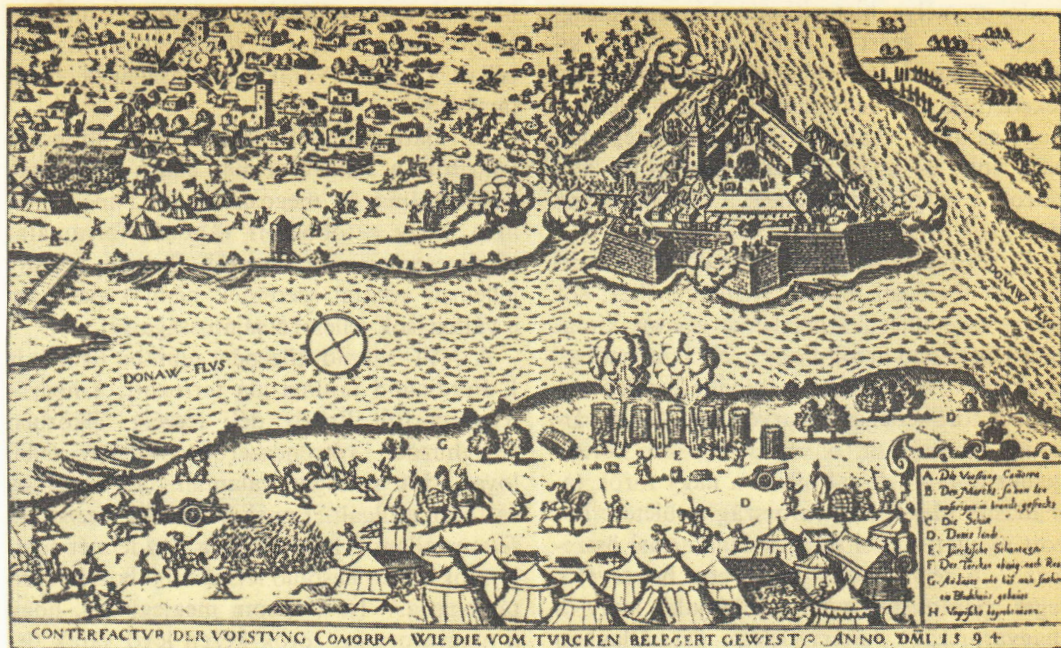
- Visszavonuló vagy menekülő saját hadsereg biztosítása.

- Megszerzett új területek fölötti uralom biztosítása.⁴¹

Az ilyen hatékonyságú védővonal kiépítése és fenntartása rendkívül költséges volt, és döntő eredményt a várvédelem csakis abban az esetben hozhatott, ha a várvédők küzdelmét megfelelő erejű felmentő sereg támogatta. Egy vár védőserege le tudott kötni többszörös túlerejű támadót hosszabb időn át is, azonban egy bizonyos idő után a fölhalmozott lőszer- és élelmiszerkészletek kimerülése szinte törvényszerűen maga után vonta az erősség feladását. Nem beszélve arról, hogy a XVII. században már olyan hatékony ostromlővegek és egyéb ostromszerek voltak, amelyek lényegesen lerövidítették a védhetőség időtartamát.⁴²

Hunyadi Mátyás idején az ország még rendelkezett olyan anyagi erőforrásokkal, amelyek lehetővé tették a déli határvédelmi vonal fenntartását, és a *fekete sereg* köré csoportosuló magyar haderő képes volt sikeres felmentő akciókra is. Ez a helyzet azonban – amint arra a korszak több kiváló történésze rámutatott – Mátyás halálát követő évtizedekben alapvetően megváltozott. Emiatt a Jagellók magyar állama sorra veszítette el a déli végvárat, majd Mohácsnál döntő katonai vereséget szenvedett a töröktől.

Jóllehet Szulejmán egyelőre nem foglalta el az országot, de az uralkodó osztály életben maradt tagjainak tudniuk kellett a balkáni országok példáján okulva, hogy rövide-

A török által körülzárt Komárom vára a XVI. század végén (Rézmetszet Ortelius Chronológiájából)

sen bekövetkezik az ország szisztematikus meghódítása, amelyet csakis megfelelő védelmi rendszerrel lehet megállítani, de még késleltetni is.

Amint már utaltunk rá, a történeti irodalomban rendkívül eltérő vélemények láttak napvilágot arról, hogy Mohács után lett volna-e lehetőség saját erőből megállítani a törököt? Többen azt vallották és vallják még ma is, hogy a magyar nemesség nagyobb áldozatvállalása, és az ország jövedelmeinek kizárólag a védelem céljaira fordítása fedezhette volna Magyarország török elleni védelmének katonai költségét.⁴³ Jóllehet hiányoznak az

alapvető gazdasági mutatók annak a megállapításhoz, hogy vajon mekkora pénzüsszeg fölött rendelkezett a magyar uralkodó osztály egésze ebben az időszakban, a török hadipotenciál ismeretében mégis elmondható az, hogy a hatékony védelmi rendszer megteremtéséhez és fenntartásához Magyarország önereje már semmiképpen sem volt elegendő. Hunyadi Mátyás – látva az önerő elégtelenségét – megkísérelte erőszakos eszközökkel anyagi áldozatvállalásra bírni a szomszédos országok lakosságát. Ezt az anyagi támogatást a XVI. században, az adott történelmi körülmények között, csakis a Habsburg ural-

kode személye biztosíthatta Magyarországnak. Éppen ezért I. Ferdinánd magyar királlyá választását történelmileg indokolt cselekedetnek kell tekintenünk annak ellenére, hogy az akkor csak egy törpe kisebbség akaratára volt, és hogy oly sok gondot és bajt hozott a magyar nemzetnek a Habsburg-ház uralma.

A törökellenes küzdelemmel foglalkozó számos történeti munka ellenére nehéz, sőt szinte lehetetlen feladat lenne pontos kimutatást készíteni arról, hogy a XVI. században és az azt követő időben mennyibe került évenként a törökellenes határvédelem, a végvár-vonal fenntartása. A végvárrendszer költségeihez hozzá kell számítani a nagy török támadások idején Magyarország területére hozott nyugati mezei seregek fenntartási összegeit is. A részadatokat összevetve hozzávetőleges pontossággal elmondhatjuk, hogy a magyarországi határvédelem évi átlagban *mintegy kétmillió magyar forintba* került. Ebbe az összegbe bele van számítva a katonák zsoldja, a várak építési, illetve korszerűsítési költségei és a fegyverrel, lőszerezéssel, élelmiszerkészlettel való ellátásuk. Tudjuk, hogy a magyar király évi jövedelme ebben az időben nem volt több évi nyolcszázezer forintnál, és az erdélyi fejedelmi jövedelemmel együtt sem haladta túl az *évi egymillió magyar* forintot. A hiányzó összeget másfél évszázadon keresztül a Habsburg uralkodó révén ideáramló *külföldi segély*, valamint Magyarország lakosságának önkéntes és kényszerű *áldozatvállalása* pótolta. Ez utóbbinak számos formája volt: a főurak és vármegyék élelmiszerszállítmányai, a várkatonaság egy részének időnkénti fizetése, jobbágyküldés a

hiányzó őrség pótlására, valamint a magántulajdonban levő, s a török elleni védelem céljait szolgáló várak katonaságának fenntartása.⁴⁴

Ez alatt a másfél század alatt többször változott a határvédelmet ellátó katonaság összlétszáma és megoszlása is. Nincs mód arra, hogy e többszöri változás folyamatát részletesen nyomon kísérjük. Pusztán néhány jellemző adattal szeretnék némi képet adni e változások jellemző sajátosságairól.

A XVI. század közepén, amikor Erdély is I. Ferdinánd uralma alá tartozott, a horvát tengerparttól Erdély déli részéig félkörben végighúzódnó várrendszerben mintegy 6000 lovas, 8500 gyalogos, valamint 1000 naszádos és tűzér szolgált. Ennek a mintegy *tizenöt és félezer* állandó katonának a küzdelmét hadjáratok idején hasonló létszámú tábori haderő támogatta.⁴⁵ Itt kívánom megjegyezni, hogy a magyarországi török kézen levő várak őrsége, illetve a hódoltsági területeken állomásozó állandó török katonaság létszáma mindig ennek többszöröse volt: általában mintegy *ötvenezer fő körül* mozgott.⁴⁶ A század végén a magyar határvédelmet ellátó katonaság létszáma *18 000 főnyire* növekedett, amelyből 10–12 000 volt a gyalogos, a lovas katona ennél kevesebb. A királyi végvárak hadinépének hozzávetőlegesen kétharmad része volt magyar, a többi más nemzetiségű.⁴⁷

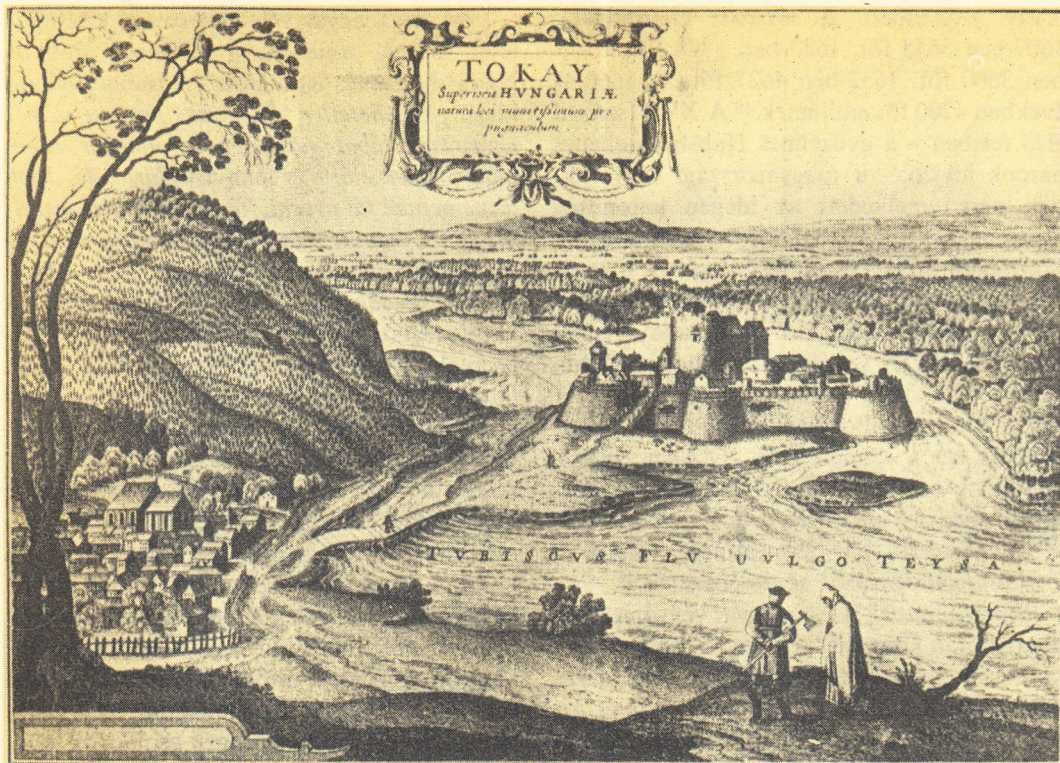
A létszámkeretek az egyes várakban alapvetően nem változtak a XVII. század folyamán, csak a feltöltöttség foka, és az őrséget alkotó katonaság összetétele módosult. Ennek illusztrálására tekintsük végig röviden a bányavidéki vagy alsó-magyarországi főkapitányság hadinépének létszámalakulását a

XVII. században. A vizsgált kimutatások 1607-ben 5655 főt, 1623-ban 3798 főt, 1644-ben 3600 főt, 1652-ben 4627 főt, az 1660-as években 4200 főt említenek.⁴⁸ A XVII. század első felében – a győzelmes Habsburg-ellenes harcok idején – a magyarországi végvárakban nem emelkedett az idegen katonaság létszáma, mert a különböző békeszerződések ezt megtiltották, és a harmincéves háború nyugati harcterei különben is erősen lekötötték a Habsburg-ház hadipotenciálját. Annál inkább a XVII. század utolsó harmadában, hiszen csak 1671 végén több ezer magyar végvári katonát bocsátott el a bécsi udvar. Jóllehet ezt a rendelkezést 1682-ben visszavonták, s a század végéig szolgálatban tartottak magyar végváriakat, ezek az intézkedések azonban már természetesen nagyobb létszámingadozásokat eredményeztek.⁴⁹

Ebben a munkában a magyar végvári dicsőség nyomon követését tűztem ki célul e nagy multú katonaréteg történetének utolsó századában, de szólnom kell röviden a magyarországi várakban szolgálatot teljesítő, a magyar határvédelemben aktívan részt vevő *idegen katonaságról* is. Amint tudjuk, nagyobb számmal szolgáltak a várakban – különösen a délnyugati főkapitányságok területén – horvát és egyéb délszláv katonák, és nyugati származású zsoldosok is, akiket ha vallonok vagy olaszok voltak is, általában „*németnek*” neveztek a kortárs magyarok. Utóbbiakról azért is külön meg kell emlékeznünk, mert mind az egykorú magyar forrásokban, mind napjaink történeti irodalmában meglehetősen egysíkú, igazságtalan, elítélő vélemények olvashatók harcértékükről és megbízhatóságukról.

Egykorú magyar véleményre egy levélrészletet idézek, amelyet a különben aulikus Nádasdy Tamás írt a Bocskai-szabadságharc idején: „*Lehetetlen dolog az, hogy a német nemzetség lábot vethessen az magyar ellen, mikor ennek előtte is soha nem bírt vele. Jobb az németnek fát nyesni, fűrni, faragni és reszelni, pénzt fizetni, sem ellenséget keresni. Sem lovát sem magát nem szerzette isten azzal, hogy ü hadakozzék.*” Az 1601-ben ülésező magyar országgyűlési rendek az ország romlásának és a török sikereknek az okát abban látták, hogy „*némely véghegyek ilyen vagy olyan nemzetiségű kapitányai hitükről és hűségükről megfeledkezve és csekély okoktól indítatva, a hitükre bízott várat az ellenségnek föladni nem állják!*”⁵⁰

Sorolhatnám az ilyen és ehhez hasonló korabeli véleményeket, amelyek az idegen katonaság harcértékének lebecsüléséről, azok gyávaságáról, árulásairól és megbízhatatlanságáról tesznek tanúbizonyságot. Valóban több olyan esetet is fel lehetne hozni ezek alátámasztására, amikor idegen zsoldosok nem küzdöttek a végsőkéig, és idegen nemzetiségű kapitányok indokolatlanul föladtak várakat a töröknek. Mindjárt hozzátehetem azt is, hogy nemcsak a töröknek, de több esetben a Habsburg-ellenes magyar seregeknek is. Mindezek dacára igazságtalan és nem helytálló a sommás általánosítás több ok miatt sem. Az igazsághoz ugyanis hozzátartozik az is, hogy a magyar várvédők sem viselkedtek minden esetben az egi vagy a szigetvári hőskökhöz hasonlóan. Másfelől ez az ítéletmondás figyelmen kívül hagy egy nagyon lényeges hadművészettörténeti körülményt. Nevezetesen azt, hogy a harmincéves háború idősza-

Tokaj vára, a XVII. században magánvár (Egykorú metszet a Történelmi Képcsarnokban)

káig a Habsburg-hadseregben az évről évre zsoldba fogadott, majd „abdankolt” idegen zsoldosok lényegében kétoldalú, időszakos szerződések alapján vállalták egy-egy magyar vár védelmét is. Ezekben a szerződésekben a császári hadvezetés többnyire kötelezettséget vállalt arra, hogy ostrom esetén egy meghatározott idő elteltéig felmentő sereget küld az ostromlottak segélyére. A várfeladásokra a legtöbb esetben akkor került sor, ami-

kor a császári vezetés nem teljesítette a vállalt kötelezettséget. Ilyenkor még olyan eset is előfordult, hogy az idegen zsoldosok az ellenségtől kértek „tanúsítványt” arról, hogy ők mindent elkövettek a védelem érdekében.⁵¹

A céhes formák között időszakos feladatokra szerződő zsoldosoknak Magyarország csupán *egyik munkaterület* volt a többi között. A várakhoz nem fűzték őket olyan érzelmi kötelékek, mint a magyar végváriak több-

ségét. Alapvetően ez a különbség szült időnként eltérő magatartást egy-egy ostrom esetén. Az is tény, hogy a XVII. században, az állandó zsoldos hadsereg létrejöttével, már sokkal ritkábban találkozunk ilyen jelenséggel. Amikor pedig mégis előfordult, rendkívül kemény megtorlás követte azt!

Azt sem lehetne joggal elmondani, hogy a bécsi udvar a tisztikarnak és a katonaságnak gyengébb harcértékű részét állomásoztatta volna a magyarországi várakban. A harmincéves háború nagyon sok hírneves hadvezére éveken keresztül szolgált a magyar határvédelem keretében. Elégséges megemlíteni *Tillyt*,

Császári lovaskatona a XVII. századból (Dankerts egykorú rajza után)

ILLTM ATQVE EXCELLTM D. D. IOANNES A. TISERCLAS S. R. I. COMES. BARO
DE TILLY ET MARDAIS & SAC. CÉS. MAIT. NEC. NON SER. ELECTORIS AC BAVARIAE DVCLIS
LOCVM TENENS GENERALIS CONSILIARIVS ET RESPECTIVZ. CAMERARIVS

*Johann Tilly tábornagy,
a katolikus liga híres hadvezére
a harmincéves háborúban, koráb-
ban végvári parancsnok volt
Magyarországon (P. Sadeler
egykorú metszete)*

a katolikus liga híres hadvezérét vagy a legendás bátorságú *Dampierre-t*, de említhetnénk a fölkelt cseh rendek fővezérét *Thurnt* vagy *Hoffkirchent*, *Hohenlohet* és *Solmst* is. A XVII. század második felének híres császári hadvezérei közül is többen szolgáltak Magyarországon várkapitányokként.⁵²

A végvárak állandó őrségén kívül szolgáltak a várakban vagy a várak körül másfajta katonaelemek is. Többnyire olyan *szabad legények* vagy *szabad hajdúk*, akiket félzsoldra, de néha

csak szabad zsákmányolásra fogadtak föl hosszabb vagy rövidebb időszakra. A várak körül tanyázó efféle szabad katonaelemek, „*voluntaris miles*”-ek létszáma néha több tízezer főnyire is földuzzadt. Ezek egy része később bekerült az őrség közé, másik része pedig magánföldesúri szolgálatba állt, vagy elment idegen zászlók alá katonáskodni. Akadtak azután olyanok is, akik teljesen elvadulva, inkább rabló- mint katonaeletet éltek.

A végváriak eredete és életkörülményeik alakulása

Történetírásunk sokat vitatott problémája a magyar végvári katonaság eredete. Az, hogy vajon többségében honnan származott a „*véggek vitézlő népe*”? A kastélyok és nemesi udvarházak világából vagy a földbe vájt jobbágyskálák keseredett szívű lakói közül?

Az egykorú vitézi énekek nem sok támpontot adnak ennek az eldöntéséhez, és nincsenek származást föltüntető mustrakönyvek sem. Emiatt meglehetősen eltérő vélekedések láttak napvilágot a végváriak származásáról mind a történettudományban, mind a szépirodalmi művekben. A régebbi, nemesi szemléletű történetírók általában hajlottak arra, hogy az oly sok szép haditettett véghezvivő „*vitézlő rendet*” nagyrészt a nemesség soraiból, illetve megnemesítettekéből származtassák, kihangsúlyozva azt, hogy *az utolsó jobbágyság is lehetett tiszté, mert hiszen vitézséggel mindenki nemességet* szerezhetett magának.⁵³ Ezzel szemben a felszabadulás utáni történetírás hajlamos volt a végvári vitézeket nagy többségében jobbágysági származású „*szegénylegényeknek*” tekinteni. Úgy véltük, hogy a végváriak közé bekerülő nemesek végvári katonaként is megvetették a parasztokat, és portyázó lovasként ezek a nemesek sarcolták, fosztogatták a jobbágyságokat és kegyetlenkedtek is velük.⁵⁴

A végváriak osztályeredetét pontos százalékos megoszlásban ma sem tudjuk meghatározni. Azt tudjuk csak, hogy főurak, nemesek, parasztok és polgárok egyaránt megtalálhatók a soraik között. Minden valószínűség szerint a legmagasabb volt közöttük a *katonacsálá-*

dokból származók arányszáma. Ez érthető is, hiszen a birtoktalan végvári katonák fiúgyermekének nem is nagyon volt más elhelyezkedési lehetőségük, mint atyjuk nyomdokainak követése. Az is kétségtelen tény, hogy a török hódoltság korának magyar nemessége korántsem volt olyan zárt társadalmi osztály, mint a későbbi századoké. Katonai érdemek révén nagyon sokan nyertek nemességet, sőt még „*kőváras urakká*” is lettek harcban kitűnt katonák. A magyar nemesség ha fenn akart maradni, nem is zárhatta le a kapukat a török- és a Habsburg-ellenes harcokban kitűntek előtt. Annyi talán elmondható, hogy a végvári lovasok nagyobb része földönfutóvá vált nemesekből került ki, míg a gyalogosok nagy többsége paraszti származású volt, illetve az úgynevezett „*köztes rétegekből*” ment a várakba katonáskodni.⁵⁵

A termelő parasztok megvetésének és sarcoltásának a problémája azonban sokkal bonyolultabb és sokrétűbb annál, minthogy osztályszármazás alapján lehetne választalat vonni a végváriak között e tekintetben. Nincs tudomásunk ugyanis arról, hogy a paraszti vagy egyéb nem nemesi származású végvári gyalogos katona másfajta magatartást tanúsított volna a termelő parasztokkal vagy polgárokkal szemben, mint a nemesi eredetű lovas katona! Sőt, számos olyan adatot említhetnénk, amikor a jobbágysági származású végvári katona sokkal eredményesebben működött közre a jobbágyság megsarcoltatásában mint nemesi társa, mert például jobban ismerte azokat a rejtekhelyeket, ahová a parasztok termékeiket elrejtteni szokták.

Egyének esetében az osztályeredet csupán egyik, de korántsem egyetlen meghatározója

az emberi magatartásformának. Így a végvári katonák jobbággyellenes kilengései is sokkal inkább származtathatók a termelőmunkából kiszakadt, de a termelőmunkát végző paraszt és polgár mindennapi életkörülményeinél sokkal több veszélyt és bizonytalanságot magában rejtő foglalkozást űző, hatalommal bíró személyek általános *szemléletéből*, mint bármiféle osztályeredetből. Ez különben egyáltalán nem valamiféle magyar katonasajátosság volt, hiszen például a nyugati zsoldoseregek nagy többségében nem nemesi származású katonái sem éreztek semmiféle sorsközösséget, vagy osztályösszetartozást egyetlen ország termelő lakosságával sem.

A végvári tudat alakulásának problémájával a későbbiek folyamán még részletesebben kívánunk foglalkozni. Előbb azonban azt szeretnénk a korabeli adatok tükrében megvizsgálni, hogy vajon a végváriak *anyagi életkörülményei* mennyiben tértek el a termelő parasztokétól és polgárokétól? Már csak azért is, hiszen alapvetően mindig a gazdasági-társadalmi lét határozza meg a tudatot is.

Egy társadalmi osztály vagy réteg átlag életszínvonalát megállapítani ma is rendkívül nehéz feladat, mert nagy eltérések tapasztalhatók ugyanazon osztályon vagy rétegen belül is. Még nehezebb ezt megtenni immáron közel négy évszázad távlatából, hiszen az erre utaló források rendkívül hiányosak, töredékesek és sokszor félrevezetők is. Többnyire csak panaszlevelek, kérvények maradtak fenn az utókor számára, amelyekben – akárcsak ma is – a panaszoló, a kérelmező akaratlanul is sötétebbnek festi helyzetét a ténylegesnél. Miről is olvashatunk a végváriak leveleiben? Embertelen életkörülményekről,

szinte leírhatatlan nyomorról, sorozatos megaláztatásokról. A nagy hírű Pálffy Miklós 1592-ben így írt a végváriak nyomoráról: „*Jó hitemre mondhatom, hogy ugyan sokan vannak közülük, hogy három vagy négy napja is nem ehetnek az kenyérből.*”⁵⁶ Egy későbbi levelükben a felső-magyarországi végházak követői azt panaszolták a századforduló körüli időszak viszonyairól: „*Rudolfus császár idejében hol ötven, hol hatvan havunk maradtott fizetés nélkül.*”⁵⁷ A komáromi naszádosokról a főkapitány azt jelentette: olyan nyomorban vannak és olyan ruhátlanok, hogy sokan közülük, amikor őrségbe mennek, *feleségük ruháját és cipőjét kénytelenek felvenni.*⁵⁸

Az ilyen és hasonló panaszleveleket látva joggal felmerül több kérdés is mindenkiben. Mindenekelőtt talán az, hogy ilyen nagymérvű fizetetlenség és ellátatlanság mellett egyáltalán hogy léteztek, miből éltek a végvári katonák és családjaik évtizedeken keresztül? S ezzel szinte párhuzamosan ötlük fel az a gondolat is: ilyen nyomorúságos életkörülmények vajon mivel vonzhatták a végváriak közé a termelő munkából kiszakadt jobbágyokat, vagy a török hódítás következtében birtoktalanná vált nemeseket?

Az első kérdés megválaszolásánál abból kell kiindulnunk, hogy élelem nélkül a végváriak sem léteztek hosszabb időn át, hiszen a biológiai törvények őrájuk is ugyanúgy vonatkoztak mint más földi halandókra. A korabeli előírások szerint a katonának az élelmet a zsoldjából kellett megvásárolnia. Miután a magyar végvári katonaság zsoldellátása kétségtelenül hézagosan és rendszertelenül történt, más élelemforrásokból kellett eltartani magukat. A korabeli iratok az élelemvásárlá-

son kívül három élelmiszerforrásról emlékeznek meg: a főurak és a vármegyék élelemszállítmányairól, a katonák egy részének mezőgazdasági termelőtevékenységéről, továbbá a többé-kevésbé rendszeresen folytatt zsákmányolásokról.

A főurak és a vármegyék élelmiszer-szállítmányai az eddig ismertté vált adatok szerint meglehetősen rendszertelenül érkeztek a várakba. Mindenekelőtt a török támadások útjában levő nagybirtokosok és megyék nyújtottak ilyen segélyeket a területük védelmét ellátó királyi várak katonáinak. Már csak azért is, hiszen egy-egy török támadás esetén a környező vidék birtokosai maguk is ezekbe a várakba szorultak. Ily módon ezeknek az erősségeknek az élelemmel való ellátottsága legközvetlenebbül egyéni érdekük is volt. Természetesen hosszabb béke esetén a főúri és vármegyei élelmiszersegélyek egyre jobban elmaradtak, és ilyenkor – a források tanúsága szerint – megsűrűsödtek a végbeliek panaszai is.⁵⁹

A legnagyobb birtokosok különben többnyire maguk is vártulajdonosok lévén, elsősorban saját váraik katonaságáról gondoskodtak. A korabeli források egybehangzó adatai szerint a magánvárak katonaságának ellátása sokkal rendszeresebben történt, mint a királyi váraké. Ennek következtében utóbbiak szívesen álltak át királyi szolgálatból egy-egy nagybirtokos zászlaja alá.⁶⁰

Ma még nincs elegendő adatunk annak a pontos meghatározására, hogy a XVI. század végén és a századforduló éveiben milyen mérvű volt a királyi végvárak katonasága között a *mezőgazdasági termelő munkában való részvétel*. Erre vonatkozó forrásaink inkább a

Bocskai-szabadságharc utáni időszakból valók, amelyeket a későbbiek folyamán kívánok ismertetni. A tizenöt éves török elleni háború időszakában különben sem képzelhető el, hogy a végvári katonák nagyobb tömegei paraszti termelő munkát végeztek volna! Ebben az időben nyilvánvalóan a *zsold*, illetve a *zsoldfizetés* gyakori elmaradása miatt, a *rendszeres zsákmányolás* biztosította a fő megélhetési forrást.⁶¹

A zsákmányolás vagy prédálás rendjét írott haditörvények és a hagyományon alapuló szokásjogok szabályozták. A hadvezérek általában csak ellenséges területen, és az ellenséges hadseregek rovására engedték meg a zsákmányolást katonáiknak.⁶² Magyarországon azonban úgy adódott a helyzet, hogy a magyar végvárakkal szemközt a „*török várakat*” szintén magyar lakosságú falvak és mezővárosok vették körül. Ily módon az „*ellen-ség hátországának*” dűlése, sarcolása valójában magyar parasztokat és polgárokat sújtott. Ez a történelmi körülmény már önmagában is előmozdíthatta azt, hogy a török hódoltság alatt élő magyar parasztok és mezővárosi polgárok sarcoltatásához hozzászokott magyar végvári katona megtegye ezt a királyi területek parasztjaival és polgáraival szemben is. Különösen olyan időszakokban, amikor a török ellenakciókat mindenképpen kerülni igyekvő Habsburg-vezetés szigorú rendelkezésekkel tiltotta a török hódoltsági területre irányuló portyázásokat. A török háborúk idején ilyen tilalmakkal nem kellett számolni, és nyilvánvaló, hogy a nagyobb részt fizetetlen végvári katonaság fő ellátási forrása ezekben az időszakokban a zsákmányolás volt. Miután elsősorban az úgynevezett *mezei seregek*

Rudolf császár és király

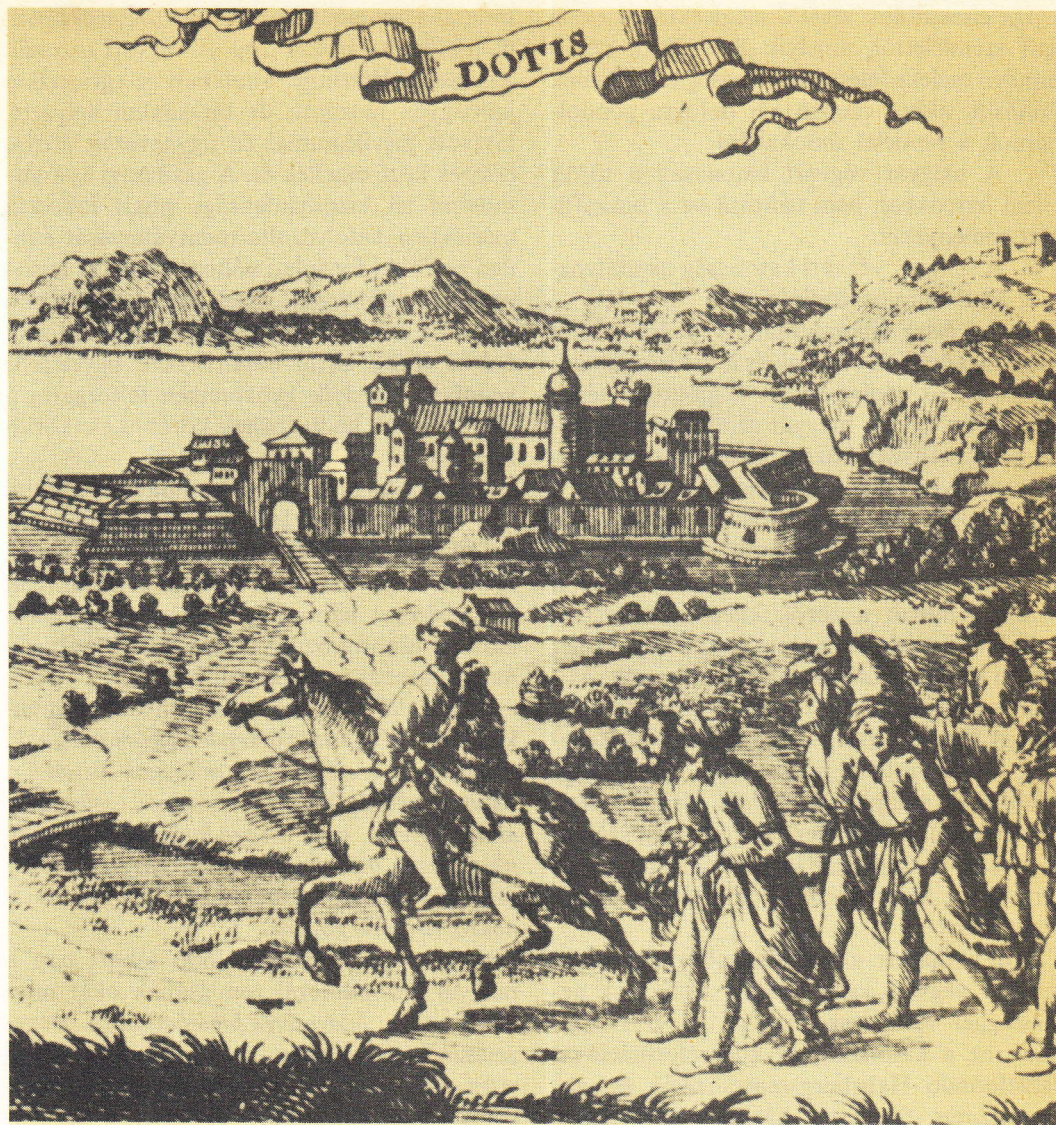
katonáinak nyílt erre alkalma, természetes, hogy a háborús években a végváriak egyre nagyobb része hagyta el az erősséget, és állt be a *mezei seregekbe* szolgálni.

Az ismert korabeli adatok alapján tehát rendkívül nehéz lenne azt megmondani, hogy valójában milyenek is voltak a végvári katonák átlagos életkörülményei? Függött az egyes várak földrajzi fekvésétől, a háborús vagy békés viszonyoktól, a várak körüli nemesek magatartásától, az egyes várak stratégiai fontosságától és még sok más tényezőtől. Mindent összevetve, ha tekintetbe vesszük a korabeli magyar zsoldösszegeket – amit az esetek jelentős részében a katonák nem is kaptak rendszeresen kézhez – és ha hozzá-

számítjuk ehhez az időnkénti zsákmányolásból származható jövedelmet –, akkor sem mondhatjuk azt, hogy *a végvári katona életszínvonala meghaladta volna az egésztelkes jobbágy vagy a jobb módú zsellér életszínvonalát*. Mindenképpen elmaradt az átlag céhes polgár életszintjétől, amit különben nem egy korabeli levél is alátámaszt.

A végváriak életszínvonalát vizsgálva föltétlenül foglalkoznunk kell a zsoldelmaradások számba jöhető okaival. Meglátásom szerint a tizenöt éves háború első éveiben még nem lenne helyes valamiféle magyarellenes tendenciát látni a magyar végvári katonaság fizetetlenségében, ellátásának elhanyagoltságában. Már csak azért sem, mert a mezőkeresztesi csatát követő években hasonló állapotok tapasztalhatók a császári zsoldban Magyarországon küzdő nyugati zsoldosseregeknél is. Ekkor még inkább csak általános gazdasági bajokról, nagymérvű és egyre fokozódó pénzhíányról beszélhetünk, amelynek következményei egyaránt sújtották a császári sereg minden katonáját.

Úgy tűnik, hogy a fordulópontot Rudolf császár és magyar király 1600. április 6-án kibocsátott rendelete jelentette, amelyik kimondta, hogy a magyar katonaságot minden végházban csökkenteni kell. A magyar ügyeket egyre inkább kezébe vevő Mátyás főherceg megkísérelte más véleményre bírni a császárt. Augusztus 23-i memorandumában azt fejtegette, hogy a csökkentés helyett inkább még szaporítani kellene a várak magyar katonaságát! Rudolf azonban hajthatatlan maradt és továbbra is kitartott a magyar végvári katonaság létszámának általános redukciója mellett.⁶³

Magyar végvári katonák török rabokat hajtanak (Részlet egy Tatát ábrázoló XVII. századi rézmetszetről)

Ha eltekintünk attól a meglehetősen elterjedt szemlélettől, amelyik Rudolfnak szinte minden cselekedetét elmebetegség termékének minősíti, akkor csupán két dologra gondolhatunk e rendelet indokaként:

1. A magyar végvári katonaság a török elleni harcokban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket.

2. A magyar végvári katonaság akadályozta a Habsburg-centralizációt.⁶⁴

A végváriak elbocsátásának az első feltételezett okát el kell vetnünk és a rendelet kiadásának az okát alapvetően belpolitikai téren kell keresnünk: a magyar rendek és a Habsburg-kormányzat között kiéleződött ellentétekben. Ilyen belpolitikai viszonyok között a Magyarországon levő haderő állásfoglalása fokozott jelentőséget kapott. Különösen a várőrségek magatartása volt fontos, hiszen a várak nemcsak a török elleni védelemnek voltak a láncszemei, hanem az egy-egy terület fölötti uralom kulcsait is azok képezték. Miután a magyarországi váraknak jelentős része amúgy is a Habsburg-hatalommal több-kevesebb határozottsággal szemben álló nagybirtokosok tulajdonában volt, létfontosságú kérdéssé vált a Habsburg-kormányzat számára a királyi végvárak katonaságának magatartása az elkerülhetetlennek látszó összecsapásban!

Mit várhatott a Habsburg-kormányzat a magyar végvári katonaságtól a magyar nemességgel való összecsapása esetén? Lehetett-e ez a katonaság az ellenreformációval összefonódó Habsburg-centralizáció és -abszolutizmus fegyveres bázisa a protestáns magyar nemesek ellen?

Amint már utaltam rá, egy társadalmi réteg

tudatát alapvetően mindig gazdasági és társadalmi léte határozza meg. A végvári katonák gazdasági létszintje általában az egésztelkes jobbágyén mozgott, de társadalmi helyzete, kivívott privilégiumai az úgynevezett *köztes rétegek* közé emelték őt. A gazdasági és a társadalmi lét bizonytalansága miatt fokozott mértékben befolyásolta tudatváltozását minden politikai fordulat, változás, ami Magyarországon végbement. Ezek közül a motiváló tényezők közül mindenekelőtt magát a tizenötéves török elleni háborút kell figyelembe vennünk, amelyik gyökereiben felforgatta a királyi végek hadinépének korábbi életkörülményeit.

Rendkívül tanulságos szemügyre vennünk azt, hogy Magyar István a híres protestáns prédikátor – aki Nádasdy Ferenc, a nagynevű „fekete bég” tábori lelkeszeként részt vett a tizenötéves háború harcaiban, jelen volt a katonai táborokban – mikén látta a háborúnak a katonákra gyakorolt hatásait:

„Az vitézlő nép – írta 1602-ben kiadott munkájában – *nem a szép örvendetes szabadságnak, hanem a nyereségnek és prédának örvendez, kóborol, dúl és minden latorságot cselekszik: akárki nyerje, csak ő ragadmánnyal telhessék meg, azzal ő keveset gondol; az tisztviselők nem az közönséges jóra, hanem magok hasznokra viselnek gondot.*”

A katonák közt forgolódo tábori pap a magyar katonamoral romlásának okát mindenekelőtt a *hadvezetés hibáiban látta*. Nevezetesen abban, hogy „*nincs böcsületi az jó vitéz embernek*”, mert szűkség idején, válogatás nélkül, mindenkét bevesznek a seregekbe, aki csak kéznél van. Amikor a vitézeket zsoldba fogadják, sok ígéretet tesznek nekik,

a had eloszlásakor azonban minderről meg-
felelkeznek! A sebesült katonákról senki nem
gondoskodik, s legtöbbször még el sem teme-
tik a hősi halált halt vitézeket! „*Bizony ezzel
nem gerjesztjük, hanem rémítjük inkább a vité-
zeket a viadaltól.*” – állapítja meg Magyarai.
A török – írja – azért harcol olyan elszántan,
mert tudja, ha megcsonkul is, nemcsak tiszt-
essége lesz, de birtokokat és magas jutalma-
kat kap. „*De nem sietsz elő te szegény legény,
mert tudod, hogy jó katonából, jó koldus szo-
kott lenni.*” Ezért a katona inkább kerüli a
harcot, és helyette a védtelen szegénységen
hatalmaskodik oly rútul, amellyel néha a tör-
ököt is meghaladja. „*Ő ki sok porta szállott
az kóborló vitézek miatt le. Ezek által meg nem
szabadítjuk Magyarországot!*”⁶⁵

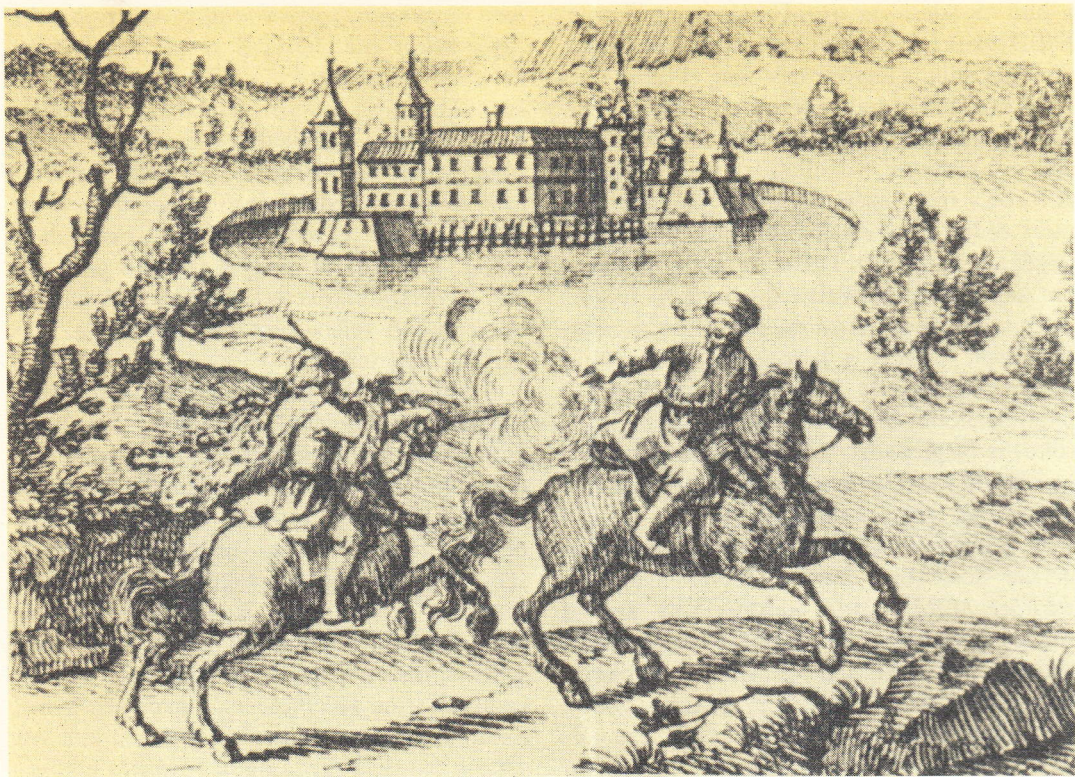
A végváriak egészének tudati átalakulása
persze hosszabb folyamat eredménye volt.
Sárközi Máté végvári katona XVI. század
végén írt verséből az tűnik ki, hogy még sokak-
ban élt és hatott a török elleni harcokban
hősi halált halt, s nevüket a magyar históriába
kitörölhetetlenül bevéső elődök emléke és pél-
dája: „*Támaszd fel már csillagunkat, / Tanítsd
víni fiainkat, / Vagdalkozni mi karunkat, / Sza-
badítsd meg országunkat.*”

Rimay János is még az Esztergom ostro-
mánál halálos sebet kapott példakép „*in
laudem confiniorum*”-ának gondolatait idézi
„*az időnek igen viszálgató és felháborodott
állapotját*” megéneklő költeményében: „*Ka-
tona szerszámban, / Jó lovagnak hátán / Vitéz
ifjak forgódnak; A jó hírért, névért / És a
tisztességért / Jó kedvvel vagdalkoznak. /
Arra ami nehéz / S a szép böcsület néz, / Szívek
szakadva futnak.*”⁶⁶ A vitézi eszményeken
azonban egyre inkább úrrá lett „*az időnek*

igen viszálgató és felháborodott állapotja”. Az
„*igaz hírért*” halálra vívó, a „*jó hírért-névért
és szép tisztességért*” bátran vagdalkozó
katonákban – a késő feudáliskori magyar
katonarétegek történetének egyik mai kutá-
tója szerint „*egyfajta úri megvetés fejlődött
ki a termelő munkát végző egyszerű falusi és
városlakókkal szemben*”. Ennek okát alap-
vetően abban látta, hogy a paraszti gazdasá-
gok rovására elkövetett gyakori zsákmányo-
lások tudati reflexeként vált ilyenné a vég-
váriak magatartása.⁶⁷

A védtelennel szembeni erőszak, azok ki-
rablása, kétségtelenül rombolóan hat nem-
csak a katonai fegyelemre, a harci szellemre,
de az általános erkölcsi felfogásra is. Katonák
esetében a termelő munkát végzők megvetése
nem pusztán a paraszti gazdálkodások rová-
sára elkövetett, egyre gyakoribb zsákmányo-
lásokban jelentkezett. A probléma sokkal
bonyolultabb, többrétűbb ennél. Már csak
azért is, hiszen ez a gondolkodásmód és ma-
gatartásforma fellelhető más hadseregek ka-
tonáinál és olyan időszakban is, amikor szó
sincs a paraszti gazdaságok rovására elköve-
tett gyakori zsákmányolásokról.

Jól példázza ezt a végvárak felfogását a fő-
úri származása ellenére végvári katonaként élő
Balassi Bálint egyik levele is, amelyet Selme-
cánya vezetőinek írt: „*En nekem, Herkulesre
mondom, ti nem félelmeteseknek, ha nem nyo-
morultaknak látszotok. Ti, kiket isten a bányák
állandó és dísztelen munkájának vetett alá és
kiknek hírneve alig jutott túl azon házak küszö-
bén, melyben laktok.*”⁶⁸ Ezeket a sorokat az
a Balassi írta, aki egy jobbágyság védelmében
szembefordult még Ernő főherceg rendelkezé-
sével is! Balassi még életének legsanyarúbb

Török és magyar lovas párviadala egy várkastély előtt (Részlet a Várdát ábrázoló rézmetszetről, Hegyi Klára Egy világbirodalom végvidékén című munkájából)

szakaszában is csak akkor szándékozott hazajönni Lengyelországból, ha valami *katonai megbízatást* kap; „*mert alio esset mens atque cogitatio conversa, atque in unico solaeque Virtuti exercenda studio omnis cura defixa*”.⁶⁹

Rendkívül érdekesen világít rá a végvári élet vonzó voltára a Balassi Bálint lírájával foglalkozó irodalomtörténet is. Nyomon követhető, hogy ennek a XVI. századi magyar

költőóriásnak az életében, költészetében milyen meghatározó szerepe volt a végvári életnek. Balassi emberi élete nem teljesedhetett ki máshol, csupán a „jó vitéz legények” körében – állapítja meg az egyik jeles irodalomtörténészünk. Az őt körülvevő világban „mocskokkal, fürtelemmel találja szembe magát, de a végvári katonák körében hivatásérzést, örömet, az élet kiteljesedését leli meg”. A vég-

vári élet „alapbázisa” Balassi Bálint életútjának és szinte az egész alkotásának. „Mert a végvár nemcsak a férfielelet »szép tisztessége« az »emberség példája« volt a számára, hanem a halál megmásíthatatlanul állandó közelségét is jelentette. És aki az elmúlás ilyen fenyegető szomszédságában éli életét, az gyorsabban, intenzívebben él.”

A halál állandó közelsége azonban nem csupán e katonaköltő életét, tetteit hatotta át, és nem csupán az ő gondolkodását formálta sajátos szemléletté, hanem a végvári katonák nagy tömegéét is. Ebben a világképben bizonyos fajta lenézés járt ki mind a földművelő parasztoknak, mind pedig a városok és mezővárosok „holmi mesterembereinek”, akikkel szemben a gyakran nélkülöző, vásott ruhájú végvári katona különbnek érezte magát.⁷⁰

Vajon mi szülte ezt a fölényérzetet a termelő parasztoknál és polgároknál alapvetően nem jobb, sőt néha rosszabb anyagi körülmények között élő egyszerű katonában? A hadakozással törvényszerűen együtt járó életveszedelemmel naponta szembenéző emberekben már ősidőktől fogva kifejlődött a „különbség” érzése a veszélytelenebb termelő tevékenységet folytatókkal szemben. A legdrágább kincsét, az életét kockáztató emberekben ez az „avantgard” szellem jóformán mindenütt kialakult. Nálunk a folyamatot csak elősegítették a törökellenes harcok vitéz tetteit megénekítő ismert és ismeretlen költők, akiknek verseit kóbor lantosok vitték várról várra, táborról táborra.

A katonaélet veszélyein túl a bágyasztó hőségben végrehajtott menetelések fáradalmait, a „*hó hátán sugorgás*” fagymartá sebeit, az éhséget, a szomjúságot, a lőtt és szúrt sebek

kínjait ez a fölényérzet tette valahogyan elviselhetővé.

A harci morál emelése érdekében a katonai vezetés maga is táplálta ezt az érzést; *a különbség tudatát a veszélytelen termelő munkát végzőkkel szemben*. Már csak azért is, hiszen a tisztek maguk is hasonlóan éreztek, gondolkodtak mint a katonák. Az együttesen átélt veszedelmek, az egymásra utaltság kohéziós ereje sokszor felülkerekedett a vagyoni és az osztálykülönbségből fakadó válaszfalakon is. Tiszt és katona a legtöbb esetben azonos ma-

Balassi Bálint katonaköltő, a végvári „trubadúr”
(Régi olajfestmény a Történelmi Képcsarnokban)

gatatartást tanúsított a termelő lakossággal szemben.

A végvári katonák fölényérzete természetesen táplálkozott a hatalomból való nagyobb részesedésből is. Az emberek jelentős részénél a hatalom birtoklása olyan, mint valami kábítószert: kiforgatja őket emberi mivoltukból s a hatalom megtartásáért mindenre készek. Még a legegyszerűbb végvári katona is – pusztán azzal hogy fegyver volt a kezében és egy fegyveres szervezethez, közösséghez tartozott, – hatalmi fölénybe került nemcsak a jobbágyval vagy a mezővárosi polgárral, de az udvarházában meglehetősen védtelen, kisebb birtokú nemessel szemben is. Csupán a várakkal és magánkatonasággal rendelkező nagybirtokosok kerülhettek föléjük és imponálhattak a királyi végvárak vitézlő népének, akik bárhonnan származtak is, foglalkozásuk révén *a nemességhez tartozónak érezték magukat.*

A végváriak és a magyar nagybirtokosok szoros összefonódását azon túl, hogy a nagyobb várak kapitányai általában főurak vagy előkelőbb nemesek voltak, a XVI. század végén elősegítette két sajátos körülmény is. Egyrészt az, hogy a legtekintélyesebb, s a kirobbanó Habsburg-ellenes küzdelemben vezető szerepet játszó nagybirtokosok szinte kivétel nélkül ott harcoltak a tizenöt éves háború várharcaiban és nyílt ütközeteiben. Itt a végvári vitézek ezreinek szeme láttára kockáztatták életüket. A birtokból, az anyagi hatalomból áradó vonzerőt hadi dicsfénnel öregbítették. Ez által példaképei lettek a többnyire üres zsebű végvári katonáknak.⁷¹ Maguk a katonák így fogalmazták meg ezt az érzelmi összefonódást az Esztergom ostrománál első

sorban rohamozó „ezer puska, szakállas és taraszk” tüzével szembenéző Thurzó Györgynek írt levelükben: „*Mi mind kicsintől fogva nagyig, az szegény megnyomorult végbeliek, tudgyuk azt, hogy eleitől fogva nem igyekezett Nagyságod azon, hogy Nagyságod csak ládában gyűjtsön, hanem igyekezett Nagyságod csak az jó hírt, nevet keresni. Mely Nagyságod jó híre-neve köztünk úgy él, hogy mi azt Nagyságodnak meg nem írhatjuk, az mennyi sok jó emlékezet Nagyságod felől köztünk nagyon. És hisszük azt is, hogy Nagyságod, mint hazája szerető igaz úr, szíve szerint törekedik érettünk.*”⁷²

A tizenöt éves háború harci próbáinak közös élményei mellett, talán még azoknál is erősebb szálakkal kapcsolta a magyar végvári katonákat a magyar nagybirtokosokhoz az a történelmi körülmény, hogy *mind a katonák, mind a főurak elsőprő többsége protestáns volt*, és hogy a protestáns többségű országban – különösen 1598 után – a Habsburg-kormányzat egyre több sérelmes intézkedést hozott a protestánsok ellen. A protestantizmus óriási szerepet játszott a XVII. századi magyar történelem alakulásában.

A vallásos hitnek a reformáció elterjedése előtt is rendkívül jelentős szerepe volt a végváriak életében. A korszak egyik kiváló ismerőjének megállapítása szerint a XVI. században a végváriak megnyilatkozásaiban többnyire még hiába keressük a hazára, a nemzetre való hivatkozást. Ebben az időben a török-ellenes harchoz a katolikus keresztény közösségre apelláló vallási ideológia szolgáltatta a tudati alapot. A század végére azonban a reformáció elterjedése több lényeges eltolódást eredményezett a korábbi ideológiában. „*A ke-*

Thurzó György
 alsó-magyarországi főkapitány,
 majd Magyarország nádora
 (E. Kieser egykorú metszete
 az Országos Képtárban)

reszténység védőbástyája” gondolat helyébe fokozatosan a „választott nép” tudata került. Ennek megfelelően az egyetemes keresztény érzés helyébe mindinkább az etnikai egységet jelentő magyar nemzet, a keresztény közösség helyébe pedig a haza fogalma lépett.⁷³

A reformáció elterjedése a magyar katonarétegek sorai között azt eredményezte, hogy a nemzeti érzésekkel telítődő katonaság egyre kevésbé lehetett bázisa a nemzeti önállóság letörésére igyekvő Habsburg-kormányzatnak. Ha mindehhez hozzávesszük a reformációnak

a „zsarnokkal” való szembefordulást, sőt a „zsarnokölést” is megengedő hittételét, amely lényegében a nemesi „*ius resistendi*”-t kiterjesztette a protestáns katonatömegekre is, méginkább szembetűnő, hogy milyen veszélyessé vált a döntő többségében protestáns magyar katonaság a Habsburg-centralizációs és abszolutista politikai törekvésekre!

Rudolf 1600-ban kiadott rendelete a magyar végvári katonaság létszámának általános redukciójáról, *vitathatatlanul a Habsburgok abszolutista politikájának érdekeit szolgálta*, és e politika szempontjából szükséges és indokolt volt. Más kérdés az, hogy az adott pénzügyi helyzetben anyagilag megalapozott volt-e az olcsóbb magyar katonaság nyugati zsoldosokkal történő felváltása? Rudolf rendelete, amelyet különben csak kis részben tudtak végrehajtani, kétségtelenül olaj volt a tűzre! A korábban hitében háborgatott és most immár létalapjában is megtámadott magyar végvári katonaság ettől fogva még szorosabban zárkózott fel prédikátorai és a legtekintélyesebb protestáns nagybirtokosok mögé. Ily módon a Habsburg-kormányzat ellen mennydörgő prédikátoroktól tüzelt, nagyrészt fizetetlen végvári katonaság a XVII. század elején egyre fogékonyabbá vált az idegen uralommal szembeforduló politikai program befo gadására. „*Zsírokkal hízódnak az idegen fiak, / Hozzád nem külömbek, mint az ördög fiak.*” – fakadt ki a Habsburg-vezetés ellen a különben rendkívül mérsékelt politikát követő Rimay János is „*a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán*” kesergő versében. Még határozottabban csendül ki a Habsburg-uralom elítélése az „*Erdély veszedelméről*” írt históriás ének soraiból: „*Levágák szép nemzeti-*

met, / Szép ifjakat, gyermekeket” „*Tőnek nagy iszonyúságot, / Kit emberi fül nem hallott, / Pogánytul is nem hallottunk, / Kit szegények szennyvedtenek.*”⁷⁴

A nyugati zsoldosokkal együtt élő magyar vitézeknek is számos összeütközésük volt az idegenekkel. A korabeli krónikás följegyezte, hogy az idegen katonák lenézték, lebecsülték a hajdúkat, azok viszont őket gúnyolták, „*a süveget kiragadták a német fejéből és belé fúttak és a földhöz puffantották*”.⁷⁵ Az összekülönbözések azonban korántsem maradtak ilyen ártatlan „*torzsalkodások*” szintjén. A Habsburg-hű Thurzó György panaszolta a Budát ostromló táborból, hogy a közelmúltban ötszáz törököt fogtak el, „*de mind csak az német töltődik vele, minekünk soha semmi hasznunk belőle. Immár egynehány magyart öltenek meg miatta. Ez után az szegény magyar sem fogja keményen, ha így kezdenek cselekedni szegényekkel*”. Pedig az idegen parancsnokok maguk is azt vallották, „*hogy magyar gyalog nélkül semmiképpen ők Budát meg nem vehetik*”.⁷⁶

A magyar végbeliek a nélkülözések és a sérelmek ellenére a század éveiben még sikeresen harcoltak a török ellen mind a magyarországi, mind az erdélyi hadszíntéren. Egyelőre nem is igen volt más választásuk, hiszen az egyre gyakoribb zsoldelmaradásokat csakis eredményes portyákkal tudták némiképpen ellensúlyozni. Az elégedetlenség azonban egyre jobban gyűlt, halmozódott a katonákban.

A katonák sérelmei találkoztak az egyes nagybirtokosok „*megbántódásaival*”, s így a végváriak, de még a náluk féltelenebb szabad hajdúk is egyre jobban kezdtek „*a nagy keresztyén urak*” szavára hallgatni, ta-

nácsuk után menni.⁷⁷ Miután pedig a századforduló éveiben három családon kívül az egész magyar nagybirtokos réteg protestáns volt, egyre kevésbé lehetett kétséges, hogy a „*nagy keresztyén urak*” tanácsai milyen irányba befolyásolják majd a magyar katonák tudatát.

A Habsburg-uralommal való szembefordulásra ösztönző hatások mellett természetesen voltak ezzel ellentétesen hatók is. Többek között az, hogy nem minden protestáns főúr fordult szembe a Habsburg uralkodóval. Éppen a végváriak között nagy tekintélynek örvendő Thurzó György, Batthyány Ferenc, és a két Zrínyi fivér mindvégig kitartottak a „*koronás király*” hűségén, és erre ösztönöztek a befolyásuk alatt álló vitélző népet is. Emellett nem szabad figyelmen kívül hagyni olyan elgondolkodtató momentumot sem, hogy a Habsburg uralkodóval szembeforduló végváriaknak vállalniuk kellett nemcsak a szolgálatból való elbocsátás kockázatát, hanem a haditörvényekben lefektetett rendkívül szigorú retorziók elszenvetését is.

A XVII. század első felében lezajló sikeres Habsburg-ellenes küzdelmek rendkívül érdekes, ellentmondásokkal teli hatással voltak a végváriak gazdasági, társadalmi helyzetének és tudatának alakulására is. A harcokat lezáró öt békekötésben a Habsburg uralkodók ígéretet tettek az ellenük harcoló végvári katonaság büntetlenségének és szabad vallásgyakorlatának biztosítására, azonban ez nem oldotta meg a végváriak problémáit. A tényleges fejlemény ugyanis az volt, hogy a Habsburg-kormányzat még kevesebb gondot fordított a végváriak fizetésének és anyagi ellátásának a biztosítására mint korábban! Ez a magatartás

alapvetően érthető is, hiszen a nagy török támadóakciók szünetelése miatt nem voltak rájuk utalva, és nem kívánták azt sem, hogy a velük ismételten szembeforduló, a magyar nagybirtokossághoz és az erdélyi fejedelmekhez orientálódó magyar végvári katonaság megmaradjon, sőt számban növekedjék a várakban. A bécsi politika irányítói arra számítottak, ha a fizetetlen végvári hadinép elhagyja az erősségeket, a magyar rendek rákényszerülnek arra, hogy a békekötések tiltó rendelkezése ellenére idegen zsoldosokat engedjenek a várakba, akik viszont a Habsburg-abszolutizmus pozícióit erősítik a rendekkel szemben.⁷⁸

Ezeket a Habsburg politikai terveket az hiúsíthatta volna meg, ha a magyar rendek, illetve a segélyükre jövő erdélyi fejedelmek maguk gondoskodnak a végváriak ellátásáról. A magyar birtokos osztály gazdasági ereje azonban most még kevésbé volt erre alkalmas, mint korábban. Az erdélyi fejedelmeknek pedig még az is óriási anyagi megterhelést jelentett, hogy a váradi főkapitányság katonáin kívül fennhatóságuk alá kerülő felső-magyarországi hadinép ellátásáról gondoskodjanak. Rendkívül elismerésre méltó az az erőfeszítés, amelyet Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György tettek a végváriak nyomorának enyhítésére, de ezek csupán egy cseppnyi enyhítést jelentettek a szükségletek mérhetetlen tengerében.

Ily módon az alsó-magyarországi és a dunántúli végvári katonaságnak valamiféle más megélhetési forrást kellett keresnie, ha nem akart éhen pusztulni. Az arra alkalmasak elementek idegenbe szolgálni: csupán Lengyelországba közel *negyvenezer*nyi magyar hadi-

nép ment a XVII. század első három évtizede alatt!⁷⁹ A várak elhagyása azonban csak ideiglenesen és csupán a végváriak egy része számára oldotta meg a megélhetés gondjait. Mások a termelőtevékenységbe való bekapcsolódással igyekeztek maguk és családjuk létfenntartását biztosítani. A katonák termelőtevékenysége kiterjedt a várak körüli földek megművelésére, és az állattenyésztésre. Az általános mezőgazdasági munkaerőhiány dacára számos jobbágyi panasz hangzott el a végváriak földművelő tevékenysége miatt. Ez a jelenség arra utal, hogy a katonák sokszor önkényesen vették birtokba a legjobb termőterületeket.⁸⁰ A rendszeres földművelés mellett vállalták az időszakos mezei munkák végzését is, különösen aratás idején. A források tanúsága szerint azonban többnyire csak a gyalogosok jártak aratni. Ez az adat szintén a gyalogosok paraszti és a lovasok nemesi származására utal, jöllehet merev válaszfalat nem lehet vonni a két fegyvernem katonái közé osztályeredet alapján.

A végek népének nagyobb arányú állattenyésztő tevékenységéről ma még csak szórva nyos adatokkal rendelkezünk. Például a kállói katonák 1631-es panaszából arról értesülhettünk, hogy az 1607/1608-as hajdúfelkelés alkalmával a hajdúk az őrségnek több mint *nyolcezer marháját* elhajtották. Ezen túlmenően a panasz évenként is „hajtottak el hatezer marhánkat” – panaszolták a katonák. Tekintetbe véve a kállói helyőrség létszámát, és azt a körülményt, hogy nyilván nem a teljes marhaállományt hajtották el a hajdúk, egy-egy katonára átlagosan húsz-harminc marha jutott! Ez viszont meglehetősen jó anyagi helyzetre utal, de a katonák mégis így panaszkod-

tak: „*Mert minket eddig is azzal orczáztak az ő felsége szolgálai, hogy Kállónak sok földje, rétje vagyon, abbul is élhetnek a kálliaiak. Pedig szomszéd nemes emberek földét szántják kilenczedében, s úgy élnek. De immár most marhánk nincsen. Koldussá löttünk. Sokan búcsúznak. Azt mondják, ők oda mennek, ahol helyet találnak. Sőt Kállai Miklós uramtól földet veszünk esztendőnként, azon járatjuk a marhákat. Ilyen állapottal élünk mi itt Kállóban. Erdőt pénzen veszünk.*”⁸¹

Noha ez a panaszlevél több ellentmondást is tartalmaz a kállóiak életkörülményeire vonatkozóan, annyi egyértelműen megállapítható belőle, hogy a kállói katonák élénk mezőgazdasági tevékenységet folytattak már a Bocskai-szabadságharcot követő években is. Természetesen további kutatásokat igényel annak a kiderítése, hogy hogyan és milyen ütemben, méretekben terjedt el a mezőgazdasági tevékenység a végváriak között?

Feltehetően a már gyermekkorban katonáskodáshoz szokott végbeli vitéz nehezen tört be a mezőgazdasági munkába, különösen a földművelésbe. Emiatt a mezőgazdasági tevékenység inkább csak a későbbiek folyamán terjedhetett el. Akkor, amikor az erdélyi fejedelmek seregébe állt, vagy idegen – főleg lengyel – szolgálatba ment végváriak helyét egyre nagyobb mértékben a várakba berendelt jobbágyok foglalták el. Olyanok, akik számára a földművelés ismert és megszokott tevékenység volt.

A termelőtevékenységbe való bekapcsolódás nem vált általánossá a XVII. század folyamán sem a végváriak között. A források mellett tanúskodnak, hogy nagy többségük a zsoldból és a harcokon nyert prédából kívánta

fenntartani maga és családja életét. A zsoldfizetés azonban ugyancsak akadozott a század közepén is, amit sok esetben a császári hadbiztosok csalárd manőverei okoztak. Ezekről az üzelmekről többek között az aulikus Eszterházy Miklós tudósít bennünket, amikor jelentésében leírja: ha a katonák meg is kapják a zsoldot, legtöbbször háromszoros áron rájuk kényszerített posztóval fizetik ki őket. Így a havi zsold nem elég „*kalapra, kesztyűre és sarura is*”. Az emiatt háborgó végváriak „*egy szájjal*” azt kiáltják: „*kész akarva abban járnak, hogy az ő, s velük együtt az ország elpusztulása és tönkre jutása siettesék*”. A nagy fizetetlenség miatt Érsekújvárt néha alig ötven lovas védi, a gyalog pedig csupán a kapuk strázsálására elegendő. Ha tekintetbe vesszük azt, hogy a vár békebeli őrsege 1800–2000 katona volt, akkor ugyancsak komoly létszáම්hiányról beszélhetünk.

A többi végvárban hasonló vagy még rosszabb volt a helyzet. A végsőkig elkeseredett katonák Eszterházy szerint csupán azon lehetőségek között választhattak, „*hogy a töröknek adják a végházakat, vagy pusztán hagyván kimennek belőle, vagy mind magyarra, törökre egyaránt kell csatáznioK*”. A végváriak „*nem tudnak eligazodni a hűség és a végső inség között*”. Ennek eredményeként a „*vitézlő rendből igen kevés év alatt csak az egy Lengyelországba harminc-negyvenezer ember vándorolt ki, s telepedett meg ott szanaszéjjel*”. Ezenkívül nagyszámú, a „*fegyverviselésben kitűnő*” férfiak „*alá vetették magokat a töröknek*” – pontosabban erdélyi szolgálatba álltak. Aki pedig a várakban megmaradtak vagy rablással segítenek inségükön, vagy kapálni járnak.⁸²

A vitézlő próbák helyett egyre több lett az öncélú rablás és „*tolvajkodás*”, különösen a török megszállta területeken. Emellett a végváriak nem egyszer jó pénzért szökött jobbágyokat vittek vissza erőszakkal földesuraikhoz. Sőt előfordult olyan eset is, hogy a török várépítési és erődítési munkákhoz magyar végvári katonák kényszerítették a magyar jobbágyokat! Az anyagi ellátatlanság miatt egyre több végvári katona hagyta el szolgálati helyét. Ezek egy része a végek körül tanyázó szabad hajdúk közé állt, s a szegénységen élőködvé, a falvakat dűlva kőborolt szanaszéjjel. Egy másik rész pedig visszatért a földműveléshez: vagy régi földesurához örökös jobbágyként, vagy új földesúrhoz állt be jobbágnak, esetleg ekét, marhát szerezve, szabad emberként „*bizonyos fizetés ellenében*” letelepedett valamely nemes ember birtokán.⁸³

Az erdélyi végvári katonaság helyzete – különösen a XVII. század első felében – több eltérő vonást mutat a magyarországiakétól. A húsz várból és várkastélyból álló erdélyi végvárrendszer elméletileg a magyar király jogi fennhatósága alá tartozott, a gyakorlatban azonban az erdélyi fejedelem rendelkezett e várak fölött teljhatalommal. Váradon kívül Huszt, Kővár, Lippa, Borosjenő és Lugos számított jelentősebb erősségnek. Az erdélyi végvárak őrségének összlétszáma a különböző időszakokban 3–4000 fő között váltakozott. A várkatonaság jelentős része a fejedelmi „*fiscális uradalmak*” jobbágyságából került ki. Sokat közülük a fejedelmek megnemesítettek, más részük azonban megmaradt féljobbágyi állapotban. A XVII. század elejétől több erdélyi várban hajdúkat is zsoldba fogadtak, nyilvánvalóan a legjobb fegyverze-

tűek és a legjobban képzettek közül. Háborús szükség idején fejedelmi udvari gyalogokkal és székely katonákkal erősítették meg a vár-
őrségeket.⁸⁴

Az erdélyi végvári katonaság fizetése és ellátása többnyire a várakhoz tartozó birtokokból, és egyéb, erre a célra rendelt fejedelmi jövedelmekből került ki. Természetesen az erdélyiek ellátása sem volt egyforma minden fejedelem alatt, minden időben! A Bocskai-szabadságharc idején például itt is hasonló volt a fizetatlenség, mint a magyarországi végvárakban. Ez az állapot nem szűnt meg egyik napról a másikra azután sem. Bethlen Gábertól tudjuk, hogy Báthory Gábor fejedelemsége idején *„az vitézlő rendnek esztendőben három négy hópénzt ha fizettek, nagy csuda volt”*. Hasonlóan nyilatkozott 1612-ben Homonnai Drugeth György is, azt terjesztve szerte az országban, hogy *„az erdélyi fejedelemnek nincs módja az vitézeknek való fizetésben és fogyatkozott állapottya miatt ez esztendeig alig ad egy hópénzt váraiban”*. Báthory Gábor tagadta ennek igazát és azt állította, hogy Homonnai váraiban járnak a katonák *„bocskorban s rongyos foltos köntösben”*, ezzel szemben az erdélyi végváriak *„gránátban, skarlátban járnak”*.⁸⁵

Ha Homonnai szavainak nem is adunk hitelt, nincs okunk kételkedni Bethlen állításának helytállóságában, hiszen ő ezt akkor írta, amikor már semmi érdeke nem fűződött hozzá, hogy a ténylegesnél sötétebbnek fesse az erdélyi végváriak Báthory alatti helyzetét. Ugyanakkor Báthory Gábor főkapitányaként nem egy alkalommal személyesen is meggyőződhetett a tényleges helyzetről. Bethlen első fejedelmi intézkedései közé tartozott az

erdélyi végvári katonaság anyagi ellátásának rendezése. Ez nem volt könnyű feladat, mert elődjének sok birtokadományozása miatt nem egy vár rendkívül *„puszta állapotban volt”*. A stratégiai fontos *Kővár* ellátásához például egyetlen jobbágyház sem maradt.⁸⁶

Bethlen komolyan felmérte a várak ellátatlanságából származható veszélyeket, különösen amit a fizetetlen katonaság török területre történő portyázásai jelentettek! Éppen ezért, amikor az adóbeszolgáltatás késedelmeskedése miatt elmaradt a katonák fizetése, felháborodottan írta a váradi főkapitánynak: *„Nagy vakmerőség az, hogy a viceispánok ilyen restek az ország végházára való gondviselésben!”* Szigorúan megparancsolta: azonnal fizessenek meg a katonáknak, *„főképpen az gyalognak”*. Egy másik leveléből arról értesülhetünk, hogy *„az egész”* váradi és sarkadi vitézlő rendnek megfizetett. Ez alkalommal a lovasoknak egy egész *„kántorpénzt”*, a gyalognak pedig két hópénzt küldött. Úgy látszik azonban, hogy olykor az erdélyi végváriak is türelmetlenül követelték elmaradt hópénzüket, mert a fejedelem indignálódva jegyezte meg egyik levelében: *„Király végházaiban 35 s 40 hópénzekkel is adós ő felsége, de mégis nem kiáltanak annyit mint az váradiak, noha igen kevés szolgáltatokat vehetem eszembe az katona uraimnak.”*⁸⁷

Nagy gondot fordított a végbeliek fizetésére I. Rákóczi György is. Különösen háborús időben ügvelt arra, hogy a várak mind élelemmel, mind szoddal megfelelően el legyenek látva. Érdekes adalékot szolgáltat a zsoldfizetés lefolyásáról egyik rendelkezése, amelyet György fiának, a váradi főkapitánynak küldött: *„Az mely 350 tallért az kántoros lovas*

váradí katonáknak adnod rendeltük, azt egy öreg keszkenőben töltse Svábi Péter, s úgy adja nekik: többnek tetszik mintsem zsákba szorítanák, az várbeli kapuk gyaloginak is úgy adasd.” Jóllehet I. Rákóczi Györgyről a fukarságig takarékos uralkodó képe maradt fenn mind a történetírásban, mind a szépirodalomban, és Lorántffy Zsuzsanna is azzal dicsekedett: „*én sem fizetek könnyen, csak kivel kételen vagyok*” – mégis, az egykorú források tanúsága szerint, a végváriak rendszeres fizetését mindketten általában biztosították, és erre oktatták az ifjú Rákóczi Györgyöt is.⁸⁸

A Habsburg-uralkodóknak és az erdélyi fejedelmeknek ez az eltérő magatartása a végváriakról való gondoskodás terén alapvetően objektív okokból, és nem valamiféle szubjektív tényezőből fakadt. Bár különösen Bethlen esetében, aki elsősorban maga is katona volt, ez utóbbi is szerepet kapott. A Habsburg uralkodók hadieréjének a magyar végvári katonaság csupán járulékos, kisebbik részét alkotta. Ezzel szemben az erdélyi végvárak hadinépe – a nem nagy létszámú fejedelmi testőrség mellett – *az erdélyi haderő magja volt*. Köré épültek a feudális hadseregelemek és az időszakos mezei zsoldos kontingensek.⁸⁹

A végvárak *egészségügyi ellátásáról* csak szórványos adatokat ismerünk az egész török hódoltság korából. A megsebesült vagy megbetegedett katonák egészségügyi ellátását alapvetően a céhekbe tömörült borbélyok vagy más néven *borbélysebészek* végezték. Ezek szakképzése 3–4 esztendő inasidőből, és 1–2 éves vándorlásból állt, ami után a mesterek bizottsága előtt kellett vizsgát tenniük. A vizsgán különböző kérdéseket tettek fel ana-

tómiai ismeretekből, sebek kezeléséről és különböző flastromfőzésekről. A szakképzett orvos meglehetősen ritka volt ebben az időben Magyarországon, belőlük a végvárakba csak véletlenül juthatott el egy-egy személy. Így például 1641-ben a kőszegi vár betegháza-nak az igazgatója egy Sattler Richard nevű katonaorvos volt, Érsekújvárott pedig a század közepén a leírások szerint egy rendkívül ügyes francia sebész kezelte a törökellenes harcok sebesültjeit, aki egyik koponyasérült csonthiányát ezüstlemezzel pótolta.

Az ilyen viszonylag magas szintű egészségügyi ellátás azonban inkább csak érdekes kivételnek számított. Állandó borbélysebész, illetve borbélysebészek is csak a nagyobb várakban voltak, akiknek a létszáma egy-egy nagyobb ostrom idején felszaporodott. Ezek általában a lött és szúrt sebek kezelését látták el, amputálásra viszonylag ritkán került sor a nagy halálozási arányszám miatt. Az amputálások elmaradása következtében viszont nagyon sokan meghaltak esetlegesen könnyebb végtagsérülésekben is a különböző sebfertőzések miatt. A sebesülések és a járványok különösen a gyengébben táplált katonák közül szedték nagy számban az áldozatokat. A kis helyen történt összezsúfoltság miatt a várakban még nagyobb volt a járványveszély mint a szellősebb, tágasabb elhelyezéssű táborokban.

Ha azt kutatjuk, hogy vajon milyen *hadi-gondozásban* részesült a megnyomorodott katona, vagy a harcban elesett végvári vitéz hátramaradt hozzátartozója, akkor még kevesebb adatot találunk mint a sebesültellátást illetően. Egy Eger 1552-es ostroma után készített kimutatásból meg tudhatjuk például,

hogy az egyik katonát, akinek a mellétt átlőtték, és akinek a sebe „soha nem fog begyógyulni” 20 forintra és 1 rend ruhára tartották érdemesnek. Hasonló összeget kapott az is, akinek a bal kezét roncsolta szét egy ágyúgolyó, vagy akinek az átlőtt lábát levágták. Akinek a lövedék mindkét lapockacsontját széttroncsolta 1 rend ruhát kapott, akinek az arca és egyik keze a puskaportól összeégett és egyik szemét elveszítette, azt 5 forintra és 1 rend ruhára tartották érdemesnek. Bizonyos értékösszevetésre szeretném megjegyezni, hogy egy akkori forint mai pénzben – nagyon durván számítva – ezer forintnyi vásárlóértéknek felel meg. A XVII. század közepén egy köntös ára 12 forint, egy gyengébb minőségű dolmányé vagy egy ködmöné 3 forint, egy nadrágé és egy süvegé 2 forint, és egy pár cipőé vagy csizmáé 1 forint volt.

Van olyan adat is, miszerint a XVII. század közepén a végvárakban a katonák zsoldja mellett szerepelt az *özvegyek és árvák járandósága* is. Így a győri főkapitányságban 500 és 800 forint értékű posztó, a bányavidéki főkapitányság területén 1000 és 1200 forint értékű posztó, a kanizsai kerületben 500 és 800 forint értékű posztó járt az özvegyeknek és az árváknak. Az adatokból nem tűnik ki világosan az, hogy természetbeni juttatásról vagy segélyezési alapról volt-e itt szó? Annyi mindenetre érdekes, hogy az állandó háborúskodás miatt a hadigondozás európai viszonylatban sajátos, magyar formájával találkozunk e téren. Ennek a gyakorlati értékét azonban erősen leszámítja az a körülmény, hogy ha a küzdő katonák ellátása is oly rendszertelenül és nagy hézagokkal történt, akkor még kevés-

bé lehetett rendszeres a sebesültekről, rokantakról, valamint az özvegyekről és a hadiárvákról történő gondoskodás. Ismereteink ma még rendkívül hézagosak mind az egészségügyi ellátás, mind a hadigondozás problémájáról, amelyekhez a további kutatások érdekes adalékokkal szolgálhatnak. Úgy gondolom azonban, hogy e rendkívül súlyos ellátási viszonyokat mutató általános képen alapvetően ezek sem fognak változtatni.

Vajon miként alakult a magyar végváriak sorsa a XVII. század második felében, amikor a Habsburg-abszolutizmus mintegy két évtizedes erőegyensúly után vitathatatlanul a magyar rendiség fölébe kerekedett? *Takáts Sándor* – ha túlozva is – számos korabeli adatot idéz annak bizonyítására, hogy az a „*titkos hadjárat*”, amelyet a bécsi kormányservek az uralkodók jóváhagyásával 1527 óta szakadatlanul folytattak a végváriak ellen, I. Lipót uralkodása idején már nyílt küzdelemmé vált. 1662-ben már nem is titkolták azt, hogy a magyar katonaságot „*semmivé akarják tenni*”, amire a legalkalmasabb eszköznek a katonák kiéheztetését tekintették. 1664-ben számos várból a katonák tömeges éhenhalásáról érkeztek jelentések az udvari haditanácshoz. Amikor 1669-ben a királyi biztosok a végházak hadinépét szemlélték, szinte hihetetlen állapotokat találtak a várakban. A nyomorúság a tetőpontra hágott és a fegyelem felbomlott. Minderre feltette a koronát az 1671 végén megjelent királyi rendelet, amely kimondta 8000 magyar végvári lovasnak és gyalogosnak, tehát a magyar végvári katonaság kétharmadának az elbocsátását. Ezeknek a katonáknak még a hátralékos zsoldjukat sem fizették ki.

Ez az intézkedés azonban meglehetősen visszafelé sült el, mert az elbocsátott magyar végvári katonaság vált Thököly seregének a magvává, legértékesebb részévé. Ez a nem várt következmény álláspontjának felülvizsgálatára készítette a bécsi udvart is. 1682-ben ismét megkezdtek a magyar végvári katonaság szolgálatba fogadását, ami azonban csak rövid haladékot jelentett a magyar hadi-népnek. Ugyanis 1693-ban Bécsben ismét az a nézet kerekedett felül, hogy a magyar katonákat el kell bocsátani a szolgálatból és az új végvárvonalat rác katonaságra kell bízni. Az erről szóló rendeletet 1699 végén adták ki, ami véglegesen megpecsételte a magyar végvári nép sorsát. A rendelet kibocsátói nem törődtek azzal, hogy vajon hogyan illeszkednek be a termelőmunkába azok, akik kora gyermekségüktől „*karddal keresték kenyerüket*”? Legtöbbjük nem is találta meg az oda vezető utat, hanem erdők mélyén lappangó szegénylegénnyé lett, akik később II. Rákóczi Ferenc kibontott „*libertás*” zászlói alá sereglettek.⁹⁰

A sok mellőzés láttán, amelyet a magyar végvári hadinép a XVII. század folyamán a bécsi udvartól elszenvedett, önkéntelenül felmerül a kérdés: a királyi végvárak magyar hadinépe vajon miért maradt meg Habsburg-szolgálatban? Miért nem ment el szolgálni például a magyarországi török végvárakba, ahol szívesen fogadták a nem török etnikumú tapasztalt katonát is? Hiszen van olyan adatunk, hogy már a XVI. században is szolgált magyar kopjások a pécsi török helyőrségben! Vajon miért nem követték ezt az utat a magyar végváriak nagyobb tömegei? Egyáltalán milyen különbséget jelentett a magyar

végvári katona számára a Habsburg uralkodó vagy a szultán szolgálata?

Tekintetbe véve azt a körülményt, hogy a végek hadinépe lényegileg hivatásos zsoldos katonaság volt, és hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek idején sok ezren közülük török szövetségben küzdöttek a császáriak ellen, indokolatlannak tűnik a nagy különbségtétel a Habsburg- vagy a török szolgálatba állás között. Az könnyebben érthető, hogy a királyi végek magyar katonája a XVII. század folyamán – ha módja nyíltott rá – szívesen elment az erdélyi fejedelmek, vagy valamelyik magyar nagybirtokos szolgálatába, hiszen ott általában rendszeresebb ellátásban és nagyobb megbecsülésben volt része, mint Habsburg-szolgálatban. De vajon miért nem vitték ezek a szempontok török szolgálatba őket, ha nem tudtak erdélyi vagy magánföldesúri szolgálatba kerülni? Mi lehetett az a visszatartó erő, ami erősebbnek bizonyult a mellőzésből és ellátatlanságból fakadó elkeseredettségnél is?

Főúri, nemesi végvári parancsnokok esetében könnyen érthető az, hogy csak a legvégső esetben álltak török szolgálatba, és „lettek törökké”. Jóllehet a török birodalomban a renegát számára szinte korlátlan előmeneteli lehetőség nyílt – akár még nagyvezér is lehetett belőle –, de ebben a társadalmi rendszerben még az ezen a poszton ülő személy is szinte teljesen jogtalan volt, akit a szultáni harag bármikor minden ok nélkül is megfoszthatott nemcsak posztjától, vagyonától, de az életétől is. A XVII. századi Magyarországban, a nemesi szabadságjogok virágkorában ez a kiszolgáltatott állapot – a nemzeti közösséghez való ragaszkodáson túl – kevés vonzerőt jelenthe-

tett egy magyar nemes számára. De vajon ugyanilyen indítókak akadályozták meg az egyszerű végvári katonákat is abban, hogy váruk török kézre kerülése esetén ott török szolgálatban megmaradjanak, illetve a királyi várak fizetelenségét fölcseréljék a rendszere-sebb anyagi megélhetést biztosító török szolgálattal?

Minden bizonnyal – legalábbis a XVII. századi magyar végvári katonaság esetében –, ilyen szempontok is közrejátszottak. A vég-beli vitéz még a legnagyobb anyagi szükség közepette is rendelkezett bizonyos kollektív jogokkal és privilégiumokkal, s társadalmi helyzete ebben a tekintetben közel állt a kis-birtokos nemeséhez. 1606 óta a Habsburg-ellenes küzdelmeket lezáró békekötések min-dig biztosították a végvári katonák szabad vallásgyakorlatát, valamint elsődleges jogu-kat arra, hogy várukban ők, s a nyomdo-kaikba lépő fiaik szolgáljanak. A XVII. szá-zad utolsó harmadáig a királyi Magyarország végvárai közül csupán néhányban állomáso-zott idegen katonaság: Győrben, Komárom-ban, Füleken, Érsekújvárbán és Léván, de itt is a magyarokkal vegyesen alkalmazva. Az a magyar végvári katona, aki nem akart máshol szolgálatot vállalni, csak ritkán kény-szerűlt arra, hogy huzamosabb időtartamra elhagyja a várát. Ily módon valóban kialakul-hatott az állandóság érzése azzal a várral kapcsolatban, amelyben szolgált, és sokkal inkább jelenthette a számára ez az erősség a hazát is, mint a ma itt, holnap ott szolgálatot vállaló nyugati zsoldosok, vagy a gyakran mozgatott török katonaság számára a szol-gálati helyük. Nem egy olyan esetet ismer-ünk, amikor több egymást követő nemzedék

ugyanabban a várban szolgált az egész XVII. század folyamán.

Nyilvánvaló az, hogy a magyar végvári szolgálat speciális, egy helyhez kötődéséből fakadó és ott bizonyos közösségi előjogokat biztosító voltán kívül egyéb tényezők is gátol-ták a magyar végvári katonát abban, hogy akár Magyarországon levő török végvárak-ban is szolgálatot vállaljon. A másfél évszá-zados egymás mellett élés dacára a magyar és a török kultúra meglehetősen elzártan létezett egymás mellett. Az a magyar katona, aki török szolgálatba állt, véglegesen elvágta ma-ga mögött a visszatérés útját a magyar keresz-tény közösségbe. Ez önmagában is óriási visszatartó erő volt, hiszen ha bármelyik európai keresztény országba ment el szolgálni, onnan szolgálati ideje letelte után zökkenő nélkül visszatérhetett az eredeti hazai közös-ségbe. Ha viszont törökké lett, még a török vazallusságban élő Erdélyben sem fogadták be őt.

A nemzeti, nyelvi, vallási szálak végleges elvágásán túl más elriasztó momentumok is gátolták a török szolgálatba állást. Rögtön az áttéréssel együttjáró „circumcisio”-tól való viszolygás, hiszen az korántsem számított fájdalommentes műveletnek. De ezen túl-menően ugyancsak nehezen tudta megszokni egy magyar például a török konyhát, amelyik egészen más volt a megszokottnál. A borivási tilalom ugyancsak visszatartó momentumnak számíthatott annak, aki serdültebb gyermek-kora óta szinte mindig bort ivott, ami tekin-tettel az akkori magyarországi ivóvizek álla-potára, az egészség megőrzésének is egyik eszköze volt. Ha mindezen kívül figyelembe vesszük még azt az egyáltalán nem utolsó

szempontot is, hogy az élet és halál határmezsgyéjére oly gyakran kerülő, és éppen ezért meglehetősen vallásos katona számára az átérzéssel együttjáróan lelki üdvösség elvesztésének a gondolata korántsem volt közömbös, akkor még plasztikusabban kibontakozik előttünk annak oka, hogy a magyar végvári katonaság legnagyobb nyomora idején is miért volt csupán kivételes jelenség a török szolgálatba állás. Annak dacára, hogy egy török végvári katona csaknem kétszer annyi zsoldot kapott mint a magyar végvári vitéz, és ezen kívül egyéb juttatásokban is részesült.

Mindez megmagyarázza azt is, hogy a magyar végvári katona miért nem tekintette ugyanolyan vagy hasonló idegen szolgálatnak a Habsburg uralkodó szolgálatát, mint a szultánét? Nem csupán amiatt, mert a Habsburg uralkodók a török hódoltság korában egyúttal „koronás magyar királyok” is voltak, bár ennek jelentőségét sem lehet lekicsinyelni. Még nagyobb nyomatékkal esett latba azonban az a körülmény, hogy Habsburg-szolgálatban a magyar katona lényegében magyar kultúrközösségben élt, túlnyomórészt magyar parancsnok alatt, és csak ritkán került kapcsolatba nyugati zsoldosokkal. Talán ebből adódóan a magyar végvári katonákban nem is volt olyan erős „németellenesség” – pontosabban idegenellenesség – mint a mezei seregekben az idegen zsoldosokkal együtt gyakrabban alkalmazott szabad hajdúknak. Mindenesetre még ez utóbbiaknál is a németellenesség mértéke nem haladta meg a törökellenességet a Habsburg-ellenes küzdelmek idején sem.

Nem csupán a Habsburg-ellenes harcok vezetői, de az egyszerű magyar katona sem

tett soha egyenlőségi jelet a török uralom és a Habsburg-kormányzat közé. Jellemző esetet jegyzett fel erről Kemény Jánoss 1626-ból, amikor Bethlen Gábor a melléje rendelt föllázadt török csapatok „megregulázására” vezette katonáit. Soha olyan serénységgel azok a német ellen föl nem ültek és oly nagy kedvvel nem harcoltak, mint amikor a „szövetséges” törökre kellett menniük! Jóllehet ennek nem csupán érzelmi okai voltak, hanem az is, hogy a könnyűfegyverzetű magyar katonának a hasonló fegyverzetű török ellen tudtak eredményesebben küzdeni, de az kétségtelen, hogy a magyar hadinép a XVII. századi Habsburg-ellenes küzdelmek idején is a törököt tartotta az igazi, az „ősi” ellenségnek, amellyel csak kényszerből harcolt együtt, egy táborban.⁹¹

A végváriak szervezete és harcmódja

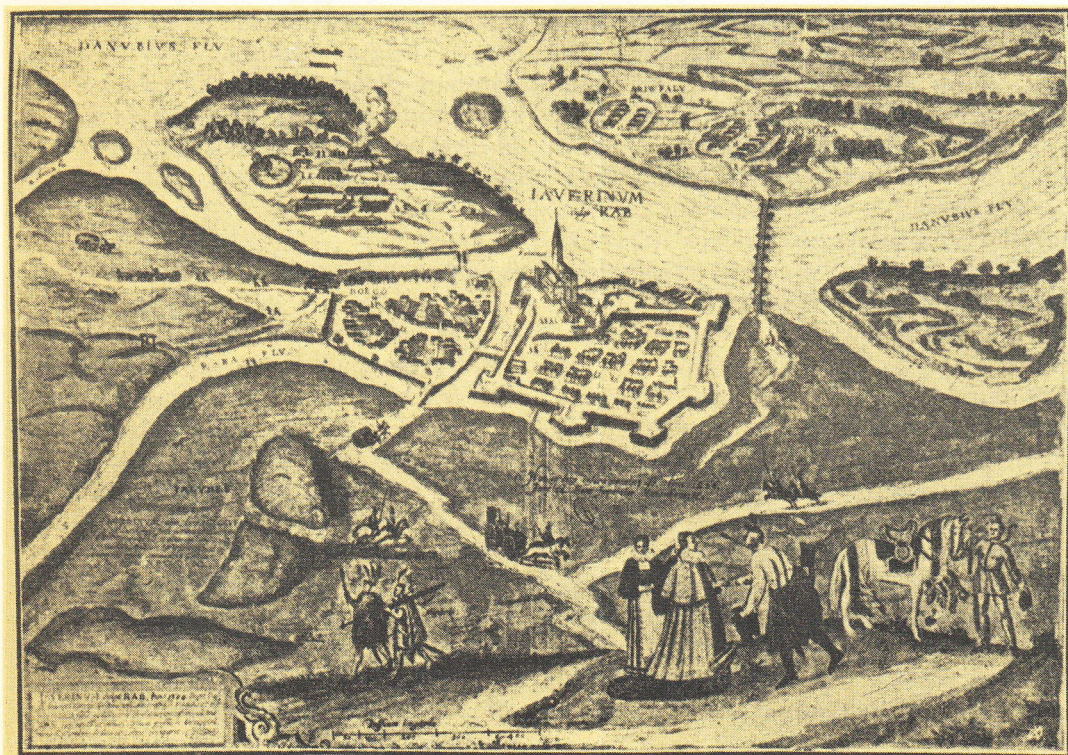
A várak hadinépe alapvetően önálló határőrkerületek vagy főkapitányságok – nyugatról kelet felé haladva: a károlyvárosi, a varasdi, a „*Kanizsa elleni*”, a győri, a bányavidéki vagy érsekújvári, a felső-magyarországi és a váradi – kötelékébe szervezetten teljesítette a reá háruló feladatokat. A XVII. század elején a határvélelem 86 erőssége még magánkézben volt, különböző nagybirtokos családok és főpapok tulajdonában. Az a történelmi körülmény, hogy a határvédelmet ellátó váraknak közel hatvan százaléka magántulajdonban volt, önmagában is amellett tanúskodik, hogy a főurakra és a főpapokra komoly rész nehezedett a török elleni védelem terheiből.⁹²

Egy-egy várnál vagy erősségnél a létszám-

ban rendkívül nagy eltéréseket találunk. A stratégiaiilag fontosabb, nagyobb várak őrsége 1000–2000 fő között mozgott, a közepes váraké 300–500 fő között, de voltak olyanok is, amelyekben állandóan csupán 20–30 katona teljesített szolgálatot. Háborús helyzetben, ostromok esetén, a helyőrségek létszáma természetesen földuzzadt: részben oda- küldött segélycsapatokkal, részben pedig a környékről behúzódtott nemesekkel és fegyverfogásra alkalmas jobbágyokkal. Végveszély

esetén a várban levő asszonyok is részt vettek a harcokban. Az egri nők 1552-es dicső tette korántsem volt egyedülálló a kor harcinak történetében.

Az olyan nagyobb várban mint például *Érsekújvár*, a főkapitány mellett volt várkapitány, egy vagy több vicekapitány, udvarbíró; prófuntmester (vagy mesterek) az élelemellátás irányítására; porkoláb és viceporkoláb a rabok őrzésére; hadbíró, továbbá külön kapitánya volt a lovasságnak és a gyalogosoknak. Ez

Győr vára a XVI. század végén (Hufnagel egykorú rajza után)

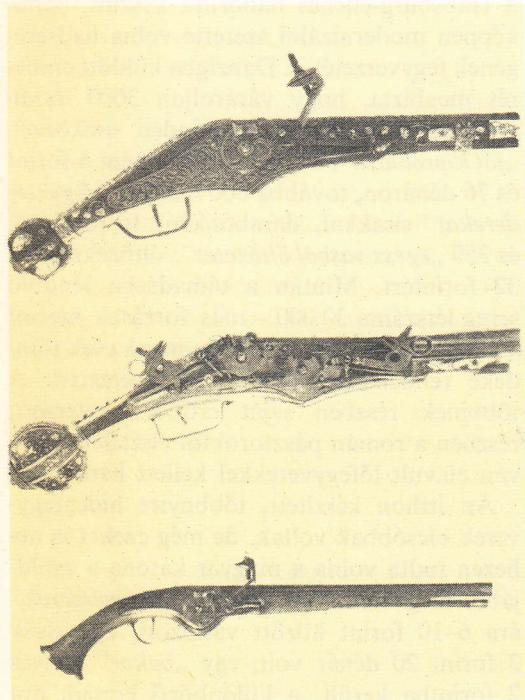
utóbbit sok esetben „*fővajdának*” nevezték. A századok élén a lovasoknál hadnagyok, a gyalogosoknál vajdák álltak. Az altiszti kart a *főlegények*, illetve a *tizedesek* alkották. A századokhoz zászlótartók is tartoztak.⁹³ A várkapitányok illetményüket pénzben és természetben kapták. Több kimutatás áll rendelkezésünkre várkapitányi illetményekről. Ezek egyikét tájékoztatás céljából teljes terjedelmében ismertetem. A fontos *Kővár* kapitánya 1634-ben az alábbi évi jövedelemmel rendelkezett: ezer forint készpénzjuttatás, 28 gönczi edény bor, 400 kassai köből búza, 12 szalonna, 16 hízott sertés, 40 ürü vagy berbécs, 100 vágó bárány, 16 vágó tehén, 350 tyúk, 100 liba, 8 erdélyi veder vaj, ugyanannyi méz, 2500 káposztafej, 10 kassai köből borsó, 20 kassai köből köles, 36 öl kemencze-fa, 400 kassai köből zab, 400 kassai köből kőszó, 6 kassai köből lencse, 100 forint különböző fűszerekre, 20 rókabőr köntösbélésnek és 10 öl „*granát posztó*”.⁹⁴

A *végváriak* illetményei megegyeztek az általános magyar katonai zsoldösszegekkel. Míg az idegen zsoldoskatonák havi zsoldja 8–12 forint volt, a magyar lovasok általában 4 forintot, a gyalogosok pedig 3 forintot kaptak. Ezeknek a zsoldösszegeknek a mai vásárlóértékét rendkívül nehéz lenne akárcsak megközelítő pontossággal is megmondani, mert az akkori belső árstruktúra egészen más volt mint a mai, s az „*árforradalmak*” időszakában sokat változtak az árak, a számos limitáció ellenére is. A gyakori árváltozások és pénzrontások között ezek a zsoldösszegek még akkor sem jelentettek valami magasabb életszínvonalat, ha a katonák rendszeresen kézhez is kapták volna azokat!⁹⁵

Korszerű fegyverzettel a végvárok hadinépének jelentős részét többnyire a királyi vagy a fejedelmi kincstár, illetve a várbirtokos főúr szerelte fel. A ruházati ellátás is így történt. Már ahol megtörtént, mert a magyar katonák „*mezítelenségéről*” és „*fegyvertelenségéről*” nemcsak maguk a katonák panaszkodtak, de a politikai és a katonai vezetők leveleiben is gyakran olvashatunk a hiányosságokról.⁹⁶ A korszerű lőfegyverekkel és egyéb katonai felszereléssel való ellátottság fokára csupán egyetlen jellemző adatot szeretnék idézni a század közepéről. I. Rákóczi György, az egyik leggazdagabb erdélyi fejedelem, amikor a Habsburg-ellenes háborúra készült, némiképpen modernizálni szeretne volna hadseregének fegyverzetét is. Danzigba küldött emberét megbízta, hogy vásároljon 3000 darab „*muskatért*”, hozzávaló minden eszközzel, „*jól kipróbálva*”, azokat darabonként 6 forint és 76 dénár, továbbá 600 magyar „*fegyverderék*” sisakkal, darabonként 16 forinton, és 359 „*egész vasból öltözet*”, öltözékenként 32 forintért. Miután a támadásba lendülő sereg létszáma 30 000 – más források szerint 40 000 – fő volt, látható hogy annak csak töredéke rendelkezett modern fegyverzettel. A többinek részben saját erőből beszerzett, részben a román pásztoroktól elszedett, nyilván elavult lőfegyverekkel kellett harcolni.⁹⁷ Az itthon készített, többnyire hidegfegyverek olcsóbbak voltak, de még ezeket is nehezen tudta volna a magyar katona a zsoldjából megvenni. Egy magyar „*fegyverderék*” ára 6–10 forint között változott, egy sisak 2 forint 20 dénár volt, egy „*bokor*” karvas 2 forintba került, a különböző kopják ára pedig 16–40 dénár között változott. Azt, hogy

miként alakult a magyar katonaság fegyverzeti ellátottsága a XVII. században, legplasztikusabban talán II. Rákóczi Ferenc visszaemlékezése tárja elénk: „*A legjobban felszerelt lovasnak két láb hosszúságú karabélya volt, nyílása olyan széles mint egy ágyúcső, kovája elég rossz acélból, zablája szétrágott, nyerge rosszul felszerelt, de az ezrednek legalább a fele nem volt ilyen jól ellátva.*”⁹⁸

Bátran elmondhatjuk, hogy a XVII. századi magyar katonaság nagy többsége – közöttük a magyar végvári hadinép is – alapvetően korszerűtlen fegyverzetű, hiányos felszerelésű,

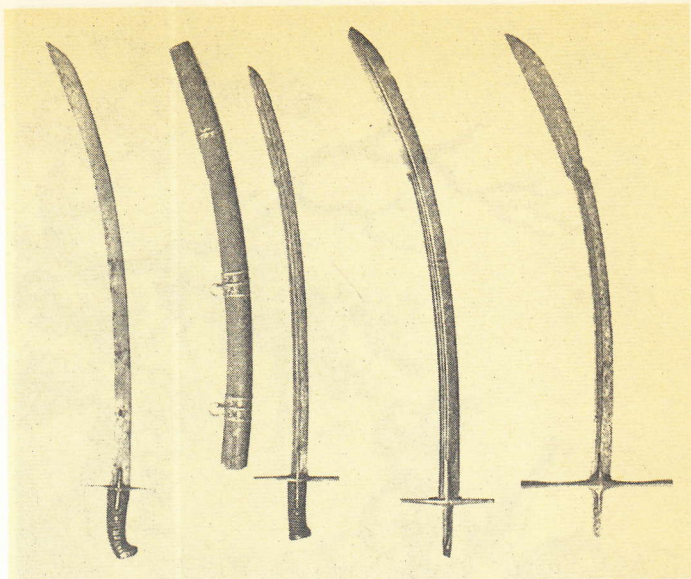

XVII. századi magyar lőfegyverek

rossz, vásott ruhájú, üres zsebű katonaság volt. Ezek miatt nem válhatott volna a kor élvonalbeli haderejévé még akkor sem, ha hosszú és alapos katonai kiképzésben részesül. De vajon kapott-e egyáltalán ilyen képzést a végek magyar hadinépe?

Takáts Sándor leírása szerint a XVI–XVII. századi magyar katonai nevelés és kiképzés három fokozatból állott. Az elsőbe tartoztak a 9–10 éves korú „gyermekek”, a másodikba az „inasok” és a „lovászok”, a harmadik fokozatba pedig a „legények”. Ez utóbbiak voltak a „kitanult és veteránus magyar katonák”. Magáról a kiképzés folyamatáról Balasi Bálint tájékoztat bennünket közismert költeményében: „*Az utaknak lese, / Kemény harcok helye / Tanuló iskolájok.*” Más források is arról tanúskodnak, hogy sem a várakban, sem egyéb helyeken rendszeres kötelező kiképzés nem folyt. Az ifjak az öregebbektől ellesve tanulták meg a fegyverforgatást, amelyet a harci cselekményeken kívül időnkénti versenyeken gyakoroltak, tökéletesítettek. Tulajdonképpen a katonák többsége csak a páros viadalokra készült fel. Emiatt, ha nagyobb nyílt csatába kerültek, az ellenség ösztüzét valami „borzasztónak” ítélték és hajlamosak voltak a pánikra, a megfutamodásra.

A csatatér gyors elhagyása azonban nem egyéni bátorsághiány következménye volt, hanem a modern harcászat nem ismeréséből, és az arra való alkalmatlanságból fakadt. Nagy csatákban a magyar könnyűlovasok arra voltak alkalmasak, amit a katonaköltő írt: „*Roppant sereg előtt / Távol a sík mezőt / Szélllel nyargalják, nézik,*” Vagyis harcfelderítőként, elővédként kiválóan szerepeltek, mert fegyverzetük, gyors lovaik erre tették alkal-

massá őket. Szívesen alkalmazták a régi napkeleti nomád harcmódot is: „*Ellenséget látván, / Örömmel kiáltván, / Ők kópiaikat törnek, / S ha súlyosan vagyon / Az dolog harcokon, / Szólitatlan megtérnek, / Sok vérben ferteztvén / Arcul reá térvén / Űzött sokszor megvernek.*”⁹⁹

Ez a megfutamodást színlelő, majd a felbomlott harcrendű ellenségre visszafordulva rá-rácsapó harcmód persze a török ellen is csak kisebb harccselekményeknél hozhatott sikert. Nyugat-európai, hivatásos zsoldos seregekkel szemben annál kevésbé, mert ezek általában nem is üldözték a megfutamodó magyar könnyűlovásokat. Igaz az is, hogy e miatt nem is tudtak, vagy legalábbis nagyon ritkán tudtak döntő vereséget mérni könnyűlovas magyar seregekre! Ez az egyik alapvető oka annak, hogy a század Habsburg-

ellenes küzdelmeit általában a magyar seregek korlátozott hadászati fölénye kísérte végig, harcászati inferioritásuk dacára is.¹⁰⁰

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen volt a végváriak mindennapi élete, akkor – bár kissé romanticizált –, de alapjában hiteles képet nyerhetünk a végváriak életét oly nagy szeretettel kutató *Takáts Sándor* munkáiból.¹⁰¹ Értékesen egészítik ki az általa írtakat a korabeli katonaénekek. A tábori életet rendkívül jellemzően rajzolta meg például Rimay János költeménye, amelyet az „*időnek igen viszálgató, felháborodott állapotjáról*” írt: „*Táborban hideg szél, / Anap melegével, / Hol hidegít, s hol hevít: / Éhséggel szomjúság / S nagy nyughatatlanság / Mindentől kedvetlenít; / Mégis a vitézség, / A harcra buzdul s ég, / Ha kit a tisztesség szít.*”¹⁰²

A várszolgálat és a táborélet egyaránt ke-

*Magyar lovas és gyalogos katona
a XVII. században (Részlet
Szádvárt ábrázoló XVII. századi
rézmetszetről)*

mény megpróbáltatásoknak tette ki a végek hadinépét. A nélkülözések természetesen kihatottak a fegyelmi helyzet alakulására is. Forrásaink tanúsága szerint az anyagi ellátás hiányosságai súlyos fegyelmi kilengéseket szültek az egész XVII. század folyamán. A ki-

hágások viszont egyre több panaszt váltottak ki a nemesekből és a jobbágyokból. Az 1612-es nádori vizsgálóbizottság a bányavidéki véghegyek katonáinak a lakossággal szemben elkövetett erőszakoskodásainak, önkényeskedéseinek hosszú listáját állította össze.

Hasonló volt a helyzet más főkapitányságok területén is. A Dunántúlon például Zala vármegye közgyűlése a nép nyomorának az okát „*az végházbeliektől való nagy inség*”-ben jelölte meg. Felső-Magyarországon Abaúj vármegye követei arról panaszkodtak az 1637/38-as országgyűlésen, hogy a fizetetlen végváriak a várakkal szomszédos földesurak szőlőit, földjeit és rétjeit „*violenter élik*”. Más végváriak lopni járnak vagy a szegénységen élőködnek. Panaszolták azt is, hogy a végek gyalogsága egyre nagyobb számban olyan, szökött jobbágyokból kerül ki, akik földesuruknak dolgozni többé nem akarnak, de a hadakozáshoz sem értenek.¹⁰³

A katonai képzettségi szint és a fegyelmi morál hanyatlásáról olvashatunk többek között Eszterházy Miklós és Pázmány Péter 1632/33-as levelezésében is. Mindketten egyértelműen rámutatnak a fizetlenség és a fegyelmezetlenségek legszorosabb összefüggéseire. A korabeli levelek arról tanúskodnak, hogy a fegyelmi állapotok nem javultak a következő évtizedben sem. Ennek egyik bizonyítéka volt az az eset, amelyik 1643-ban Kálló várában történt. Az itteni katonák az őket szemlélő felső-magyarországi főkapitányt „*csaknem levágták*”!¹⁰⁴

A magyarországi végvári katonaság erkölcsi arculatában bekövetkezett változásokat I. Rákóczi György is keserűen konstataulta az 1644/45-ös Habsburg-ellenes háborúja idején. Meglátása szerint Bocskai háborújában „*az vitézlő rend kegyesebb, expertusabb, áthatatosabb volt*”. Mostan viszont – panaszkodta feleségének – „*az religióra, szabadságra semmit nem tekint, ha az ördög fizetne is neki elmenne, bár minden óra igazán fizetnének is semmi ha*

nem prédálhat, ingyen nem élhet és nem pusztíthat”.

Más levelében is azt panaszkolta a magyarországi hadinéről, hogy ez az „*elvetemült nemzet ha minden négy héten is fizetnének is neki, de ha nem kóborolhatna, bizony semminek tartaná*”.¹⁰⁵

A hosszú időn át fizetetlen magyarországi végváriak nyilvánvalóan ki akarták használni a háború okozta felfordulást arra, hogy minél szorgosabb zsákmányolással tartalékokat gyűjtsenek az elkövetkező békeévekre is. Jól tudták, ha vége lesz a hadakozásnak és visszaállnak a rendezettebb, békés viszonyok, erre kevésbé nyílik majd alkalom. Ha a hadakozás nem magyar területen folyt volna, akkor Rákóczi is természetesnek tartotta volna azt, hogy a katona magával visz mindent, ami csak mozdítható. Most azonban magyarországi nemesek birtokait prédálták – köztük a felső-magyarországi Rákóczi-birtokokat is –, s ez a körülmény azonnal más színben tüntette fel a katonák kóborlásait, prédálásait az erdélyi fejedelem előtt! A katonai kilengések így hűbavágóak voltak, s nagy felháborodást szültek.

Kevesebb panasz található a korabeli levelekben az *erdélyi végvári katonaság* ellen. Úgy tűnik a rendszeresebb ellátás következtében fegyelmi színvonaluk magasabb volt a magyarországiakénál. Itt a fegyelmezetlenség többnyire a török ellen végrehajtott portyákban merült ki, ami azonban korántsem volt valami ártatlan mulatság! Sokszor nagyon veszélyes helyzetet eredményeztek ezek a portyák, és tartani lehetett attól, hogy a magyarországi török parancsnokok panaszaire a porta követelni kezdi azoknak a váraknak az átadását, ahonnan a török elleni portyázások

Végváriak Pest alatt (Részlet egy Pestet ábrázoló XVII. századi rézmetszetről)

történtek. Erre hivatkozva vette birtokba a török *Váradot* és a hozzá tartozó várakat 1660-ban.¹⁰⁶

Az általános érvényű katonai szabályzatok és rendtartások mellett egyes várakra külön utasításokat is kiadtak a királyi, a fejedelmi és a magánkézben levő erősségekben. Ezek közül az egyiket vázlatosan ismertetem, mert rendkívül plasztikus képet kapunk belőle a várkatonaság mindennapi életéről, kötelmeiről és büntetéseiről. Az „*ordinanciát*” Esz-

terházy Miklós adta ki 1620-ban a lánzséri várórség részére, hogy „*az szükségnek idején ki-ki mihez tartsa magát*”:

– Amikor riadót dobolnak, mindenki ragadja meg a fegyverét, az előre kijelölt őrhelyére menjen, és a kapott parancsokat maradtalanul teljesítse. Aki a hűség vagy a parancs ellen vét, „*gyalázatos büntetése leszen*”. Úgyszintén annak is, aki „*hamis híreket*” költ és „*konkolt*” hintetet a várórség között.

– Veszekedéstől, egymásra való fegyver-

vonástól mindenki óvakodjék „*félkeze vesz-
tése alatt*”. Éjszaka mindenki a rendelt körle-
tében tartózkodjék, „*kiváltképpen az virrasztó-
k és czirkálók föllállván az fokra*” (a bástya-
fokra), ahová viszont a kijelölteken kívül
senki ne menjen „*erős büntetés alatt*”.

– A katonák a várat csak a vártulajdonos,
vagy a kapitány engedélyével hagyhatják el.
Akkor is egyszerre csupán két-három katona
mehet ki a kapun, de azok is csak fegyveresen.

– A kapukat a meghagyott időben zárják,
illetve nyissák „*Jézus kiáltással*”. Éjszaka a
cirkálók ellenőrzik az őrszemeket. A jelszót
a cirkálók magától a vártulajdonostól kapják
mindig. Ha valami ellenséges dolgot látnak,
azonnal jelentsék a vártulajdonosnak.

– Aki szót ad ki a várból, különösen a vár-
fokról, onnét levettessék. Kemény büntetés
sújtja azokat is, akik idegen embert a vár-
tulajdonos tudta nélkül bebocsátanak. Az ér-
kezett leveleket is mind hozzá vigyék.

– Aki a várban szükségtelenül lövöldöz
akár nappal, akár éjjel, kemény büntetést
kap. Ha valaki tisztogatás céljából akarja
fegyverét kilőni, azt csak a várkapun kívül
teheti meg.

– Aki esküjét megszegi, „*négygyé vágatik*”.
A szökevény „*katona vagy hajdú, vagy drabant
minden irgalmasság nélkül fölakasztatik, és
az is, ki affélénél szándékát tudná, s be nem
mondaná*”.

– A várkapu kinyitása előtt két katonát
kell kibocsátani, akik a kapu előtt kétfelé
tekintvén, előbb ellenőrizték az előteret.
A várórség étkezésekor minden kapu zárva
legyen!

A következőkben az utasítás részletesen
fölsorolja azt, hogy riadó esetén kiknek hova

kell állniuk a falakon, és kik hol legyenek
készenlétben és tartalékban. Végül elrendeli:

– „*Az fejeércselédek és az inaskák az házak-
ban veszteg legyenek, imilyen amolyan kiáltást
ne adjanak, hanem csendesen legyenek. A vir-
rasztók az vizek mellett legyenek edényekkel;
s ha szikrát vagy tüzet látna, azt mindjárt oltsa.
Mire igen szorgalmasan vigyázzanak!*”

Persze minden „*ordinancziá*”-nak, utasítá-
snak, parancsnak, rendelkezésnek csupán
akkor volt foganatja, ha az alapvető *anyagi
ellátottság* biztosításán túl a kapitányok és az
egyéb tisztségviselők nem „*asszonyszívűek*”
voltak, hanem bátor és keménykezü parancs-
nokok. A korabeli dokumentumok ilyenek
rajzolja például Káthay Mihály kállói ka-
pitányt, aki katonáinak mindent kiharcolt,
de vaskézrel tartott fegyelmet közöttük.¹⁰⁷

A várkapitányok, különösen a XVI. szá-
zadban, rendkívül nagy önállósággal redel-
keztek, széles parancsnoki jogkörrel voltak
fölruházva. A tiszti és az altiszti kinevezés is
a hatáskörükbe tartozott. A XVII. század első
felében a császári felső vezetés igyekezett el-
törölni a várkapitányok kinevezési jogát, s a
haditanács útján az uralkodó nevezte ki az
alsóbb rangú tiszteket is. A kinevezések a ke-
rületi generális főkapitányok javaslatára tör-
téntek, akik általában három nevet terjesztet-
tek föl döntésre. A kinevezetteket, régi ma-
gyar szokás szerint, ünnepélyesen iktatták be
tisztségbe. A gyalogvajdák például ez alkalom-
mal kapták meg a zászlót és a dobát is.

A *központi irányítás előretörése* a hadsere-
geknél általános jelenség volt a XVII. századi
Európában, s ez érvényesült a magyar vár-
kapitányok önálló jogkörének csökkentésénél
is. Ennek ellenére még mindig jelentős parancs-

*Magyar várórség a XVII.
században (Egykorú festmény)*

noki hatalommal rendelkeztek a XVII. században is. Hatáskörükbe tartozott többek között a halálbüntetés kiszabása és végrehajtása is.¹⁰⁸

A katonai fegyelem egyik alapköve azonban továbbra is az ellátottság biztosítása volt.

Fizetetlen, éhező, rongyos ruhájú katonáknak ugyancsak nehéz volt parancsolni minden szigorú szabályzat és széles parancsnoki jogkör dacára. Különösen a félzsoldra vagy csupán szabad prédára fölfogadott „szabad legényeknek”. Ez utóbbiak fegyelmezettségét,

harci morálját ugyancsak keményen megbírált a tudós Szalárdi János 1660-ban, amikor azok fegyelmezetlensége rendkívül súlyos következményeket vont maga után: „*És ezt hozta a zabola, fenyíték nélkül járó, tudatlan, vitézkedésre igyekező, de annak igaz útját módját soha nem az ő igazi határában, hanem gyakran és nagyobb részből csak a maga nemzetén való húzáson-vonáson, tolvajkodáson, kóborláson tanuló szabad legényeknek hasznos szolgálatajok!*”¹⁰⁹

A minden fegyelem nélkül kóborló „szabad legényeket” nemegyszer maguk a végváriak büntették meg. Különösen akkor, amikor cselekedetükkel nagy bajt hoztak társaikra. A váci őrség például 1612-ben azt jelentette a nádori vizsgálóbizottságnak, hogy Csákvári Pál, Tatha Márton és Tóthi Lukács váci katonákat, akik a tiltó parancs ellenére a törökre csatáztak, „*törvény szerint meg is ölették*”.¹¹⁰

A végvári kapitányok mellett az események menetébe még mindig komoly beleszólási joga volt a végváriak közösségének is. Takáts Sándor megfogalmazása szerint a XVI. században „*a magyar végbeliek igazi közösségi és köztársasági életet éltek*”. Minden ügyüket közösen intézték és minden hadi dologban közösen határoztak. A haditanácskozásokra nemcsak a főbb tiszteket hívták meg, de minden vajdát, sőt gyakran még a tizedeseket is. A tanácskozáson részt vevőket „*tanácsbeli vitéznek*” hívták. Közös megegyezéssel választották meg az előjáróikat is, valamint a királyhoz vagy az országgyűléshez küldendő követeket. Ezek a katonák költségén tették meg útjukat. „*A végbeli vitézeknek közössége és együttélése nagyban növelte a bajtársi szeretetet.*” Török rabságba esettek kiváltására

néha három-négy végvár hadinépe is összeállt, és kész volt akár több havi zsoldjáról is lemondani ilyenek érdekében.¹¹¹

A végváriak életének ez a sajátos vonása azonban nem valamiféle magyar specialitás volt, hanem a XVI. századi zsoldos seregek olyan általános vonása, amely Nyugat-Európában is kimutatható ebben az időszakban. Ez a jellegzetes sajátosság a XVII. században már egyre inkább gátjává vált a fegyelem megszilárdításának, mert a parancsok végrehajtása egyre kevésbé képezhette közösségi döntések tárgyát. E „*céhes*” zsoldosvonás azonban a magyar végvári katonaság sorai-ban tovább élt a XVII. században is, nem egy negatív következményt vonva maga után. Ezek közül két esetet szeretnék ismertetni az 1621-es esztendőből, amikor Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és választott magyar király rendkívül súlyos helyzetben küzdött a cseh mozgalmon diadalmaskodó császári csapatokkal.

Az első eset májusban történt Nyitra várában. A stratégiai visszavonulást végrehajtó Bethlen Gábor a kulcsfontosságú várakat megerősített őrségekkel látta el. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy a Buquoi tábornagy által vezetett császári sereget mindaddig akadályozzák az előnyomulásban, amíg ő az újonnan szervezett haddal ellentámadásba nem lendül. A jól védhető Nyitra őrsége azonban cserben hagyta uralkodóját. Ennek az volt az előzménye, hogy a császáriak Deseő Bálintot, a végváriak „*választott előjáróját*” megvesztegették, s az rábírta a katonákat arra, hogy ne ragaszkodjanak Bethlenhez, aki „*elpusztította*” Magyarországot, hanem nyisanak kaput az ellenségnek. Littasy István

várkapitány ellenállásra buzdította a vitézeket: „*Jó vitézek! Hiszen nem vagyunk asszonyok, hogy minden meleg beszédre megadnók magunkat.*” Az őrség azonban háromnapos tanácskozás után úgy döntött, hogy harc nélkül meghódol a császári csapatoknak. Ha pedig a várkapitány, a többi tiszttel együtt nem hajol meg a „*közösségi akarat*” előtt, kivetik őket a várfokon! Így adta föl a különben zsolddal és élelemmel jól ellátott nyitrai őrség a várat egyetlen puskalövés nélkül a választott elöljárótól befolyásolt „*közösségi döntés*” alapján.¹¹²

A másik hasonló eset néhány hónappal később, már Bethlen sikeres ellentámadásának az időszakában történt, s szereplői ezúttal dunántúli végvári katonák voltak. Bethlen szeptember első napjaiban azt a parancsot küldte a Kőszeg alatt „*heverő*” végváriaknak, hogy vonuljanak a *Köpcseny* és a *Bruck* közötti területre, a főszereggel együtt végrehajtandó közös hadműveleti akcióra. A katonák gyűlése azonban megtagadta a parancs teljesítését! Azzal az indokkal, hogy „*a végházakat feleségeket, gyermekeket kordéra nem hagyják*”. A parancsmegtagadást részletesebben az alábbiakkal indokolták meg: „*Ha mi innét úgy indulunk meg, hogy rabolva megyünk, harcot úgy az ellenségnek mi nem állhatunk, mert az nyereséggel levő hadat próbának, harcnak nem vihetjük. Ha pedig rablás nélkül megyünk, Sopront Kismartont és Fertőt hátunk mögött kell hagynunk, előttünk a Duna és az Köpcsennél lévő német had. Mint szolgáljon az szerencse, abban Isten bíró!*”¹¹³

E tettükkel a végváriak hozzájárultak ahhoz, hogy Bethlen stratégiai elgondolása ne járjon sikerrel. Ugyanakkor rendkívül rossz

példát mutattak a mezei seregeknek is. Nyilvánvalóan Bethlen ezúttal egy véleményen volt az ilyen magatartást illetően Eszterházy Miklóssal, aki a nála „*protestáló*” kállói vitézek küldötteinek azt felelte: „*Az ilyen protestáció nem végbelieket, hanem pörösöket illet. A vitézlő ember tartozik utolsó pihenéséig urának és országának szolgálni, s a többiben ment ember. Egyébaránt fogyatkozást tesznek a szolgálásban, s gonosz neveket csinálnak magoknak!*”¹¹⁴

A végváriak védelmében persze joggal el lehetne mondani azt is, hogy a XVII. századi, sűrűn változó politikai viszonyok között ugyancsak rá voltak utalva arra, hogy „*szervezkedjenek*” és „*érdekvédelmi szervezeteket*” tartsanak fenn akkor is, amikor az *állandó* zsoldos hadseregek létrejöttével a nyugati zsoldos seregekben ez a közösségi jog mint az egységes stratégiai és taktikai vezetés akadályozója egyre inkább felszámolódott. Ez egyfelől kétségtelenül igaz, de mégis nehezen összeegyeztethető a hadseregek alapvető funkcióival. Éppen ezért nemcsak a Habsburg-vezetés, de az erdélyi fejedelmek is ellenezték ezeket a központi vezetés hatékonyságát gyöngítő megnyilvánulásokat, s ahol csak lehetett keményen fölléptek ellenük. Ugyanis a parancsok megvitatása rendkívüli módon gátolta azt, hogy a hadsereg valóban hajlékony apparátus, hatékony eszköz legyen a politikai célok szolgálatában.

Közismert igazság az, hogy a háború a politika folytatása erőszakos eszközökkel. Ezek között az eszközök között az első helyet a hadsereg foglalja el, amelynek mindig a politikai célokat kell szolgálnia. Korszakunkban azonban Magyarországon egyszerre több po-

litikai célkitűzés is élt és hatott egymás mellett! Így a török elleni védekezés, illetve a török uralom felszámolása; a Habsburg-abszolutizmus kiépítése, illetve a magyar rendiség ez ellen irányuló küzdelme; az erdélyi fejedelmi abszolutista tendenciák és a rendek ez elleni védekezése; a nemzeti királyság visszaállítása egyelőre török pártfogással és Habsburg-ellenes éllel a töröktől meg nem szállt magyarországi területeken. Ez a rendkívül bonyolult politikai helyzet ugyancsak nehezítette a döntést a bizonyos önállósággal bíró, ugyanakkor gazdasági-társadalmi bázissal nem rendelkező magyar végvári katonaság számára.

Ilyen helyzetben szinte törvényszerű következmény volt az, hogy ez a katonaréteg a századforduló éveitől egyre jobban *politizáló katonasággá* vált. Ez a politizálás általában a nagybirtokosok és a vármegyék állásfoglalásaihoz igazodott, de olykor önálló tendenciák is kimutathatók már a korai időszakban is. Jellemző példa erre az az eset, amikor a dunántúli végvári katonaság 1622-ben a nikolsburgi békekötés után csak külön feltételeket szabva volt hajlandó visszatérni a Habsburg uralkodó hűségére!¹¹⁵ Ez a politikai önállóság a század végén a korai kuruc mozgalmakban érte el tetőpontját, amikor a háború vagy béke és a német vagy a török szövetség kérdéseiben is a hadsereg, Thököly haditanácsa mondta ki a döntő szót.¹¹⁶

A magyar végvári katonaságot a XVII. század folyamán létszáma, fegyverzete, képzettsége és nem utolsósorban politikai nézetei miatt a Habsburg uralkodók nem használták és nem is használhatták fő fegyveres bázisként. Felmerül a kérdés, hogy milyen szerepet kapott ez a katonaréteg az erdélyi fejedelmek

és a magyar rendek Habsburg-ellenes küzdelmeiben?

A többször idézett *Takáts Sándor* határozottan állást foglalt emellett: a „*nemzeti fölkelések*” sikere mindig azon múlott, hogy hozzá csatlakozik-e a végbeli katonaság. Sőt! – véleménye szerint – „*maguknak a nemzeti fölkeléseknek egyik fő oka is mindig a magyar katonaság sérelme és elkeseredése volt*”. Éppen ezért – fűzi tovább a gondolatsort – az a poli-

Magyar gyalogos hajdú a XVII. században

tika, „melyet a magyar haderő ellen Bécsből üztek, nekünk kedvező gyümölcsöt is termett”. Más helyen konkrétan meg is indokolja ezt az álláspontját. „Rendes katonaság nélkül akkor a német ellen hadat viselni nem lehetett. Rendes katonák pedig a végbeliek és a végbeliekből lett szabad hajdúk voltak. Ezek nélkül nemzeti felkelésekről szó sem lehetett.”¹¹⁷

Mielőtt állást foglalnánk a magyar végvári katonaság XVII. századi történeti jelentőségét illetően, tekintsük végig ezt a háborúban

bővelkedő „*seculumot*”, hogy a végváriak harcokban tanúsított magatartását konkrétan megvizsgálva kapjunk feleletet a felmerülő kérdésekre. Érdekes ezt megtennünk már csak azért is, mert a történeti és a hadtörténeti irodalom még nem dolgozta föl a magyar végvári katonaság XVII. századi történetét, hanem általában megelégedett olyan sommás értékelésekkel, hogy ez a század az előzőhöz képest a lehanyagló, a tovatűnő végvári dicsőség kora volt.

A török elleni tizenötéves háborúban

*„Királyfiak s nagy leventék,
Ha palástjukat ott-hagyták:
Rohannj, ha rongy is a mentéd.”*

(ADY ENDRE: A MESEBELI JÁNOS)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

A reményt keltő kezdet

1593. február havában Szinán pasa nagyvezér egy meglehetősen különös hangú levelet írt Rudolf német-római császárnak és magyar királynak. Ebben többek között elmondta: jóllehet török részről „*semmi sem történt a béke ellen, de felséged részéről nincs vége a béke megszégésének!*” Mindezek dacára, ha a császár az elmaradt két esztendei „*ajándékot*” beküldi a Fényes Portára, és ha az eddig fogságba esett török katonákat szabadon bocsátatja, van lehetőség a béke fennmaradására. Ellenkező esetben azonban *háború lesz! A szultán „ki sem gazdagságban, sem népekben hiányt nem szenved, parancsot adott, hogy mi személyesen az egész muzulmán hadsereggel háborúba induljunk. Felséged biztos lehet, hogy mi ezt meg fogjuk tartani, mikor aztán kiderülne az, amit a mi Istenünk és Mahomet, kinek szent neve áldassék elrendelt és jónak lát lenni”*.¹¹⁸

Ez a török időszámítás szerint „*az Ehiüma utolsó napján, Mahomet 1001-ik évében*” íródott levél, nemcsak hangvétele miatt volt különös, hanem azért is, mert a háború ekkor már hosszú hónapok óta folyt, és az vitathatatlanul török katonai támadással kezdődött. Igaz, hogy az első hónapok harcai még alig nőttek túl az általános, megszokott határmenti csetepaték méretein. Az első nagy összecsapás csak 1593 júniusában zajlott le *Sziszeknél*, ahol a török csapatok vereséget szenvedtek. Tulajdonképpen hivatalosan ettől az időponttól számítják a tizenöt éves török elleni háború kezdetét, ami viszont így csak tizenhárom esztendeig tartott.

A történeti irodalomban különböző véle-

kedések olvashatók arról, hogy a számos belső és külső bajaival küszködő török birodalom vajon miért kezdeményezett egy újabb európai háborút? Olyan háborút, amelyben józan megfontolások alapján könnyű sikerre semmiképpen sem számíthatott. Talán a keleti despotikus katonáállamok általános szokása szerint egy zsákmányokkal kecsegtető rablóháborúval akarta levezetni a belső feszültséget? Vagy talán Nyugat-Európa megosztottsága, katolikus és protestáns táborra történt kettészakadása keltett volna vérbő reményeket a Habsburg-hatalom meggyöngyült helyzetéről? Ezek a kérdések még válaszra várnak. Azt azonban tudjuk, hogy váratlan és megalapozatlan döntések ebben a korban korántsem mentek ritkaságszámba a nyugat-európai államok vezetőinél sem. Ily módon lehetséges, hogy hiábavalóan keresünk mélyebb mozgatórugókat a török vezetők e háborús döntése mögött is!

Milyen is volt ez a hanyatlásnak indult török hatalom a tizenöt éves háború küszöbén? A leírások szerint a trónon ülő III. Mohamed szultán a kormányzáshoz semmit sem értett, azzal nem is törődött, és szinte kizárólag a háremélet örömeinek élt. Ez számára nyilvánvalóan kellemes időtöltésnek bizonyult, de miután a török birodalomban minden hatalom a szultáné volt, s így minden döntés az ő jóváhagyását igényelte, nagy zavarokat okozott az államéletben. A nagyvezérek és más magas állású vezetők többnyire a szultán életmódját utánozták, s háremeik „rózsáin” kívül csupán a mohó vagyonharácsolás tudott némi érdeklődést kelteni bennük. Ekkoriban az elhatalmasodott korrupció, a teljes élet- és vagyonbizonytalanság jellemezte a szultáni

**Wahre Abconterfeyung des Innenscheit
 chen Wätrichs und Tyrannen Sinan Bassa, so ein An-
 fänger und Befehlshaber ist / aller dieser kaiserlichen erdennlichen
 und widerlichen Kriegerischen Ungarn.
 und Erbfeinden.**

*Szinán pasa nagyvezér (Egykorú metszet
 Ernst Lajos gyűjteményéből)*

udvart, ami szerte gyűrűzött az egész birodalomban.

A politikai élet zűrzavarai természetesen kihatottak a katonai helyzetre is. A török vezetők időnként hadiakciókkal igyekeztek úrrá lenni a gazdasági és a társadalmi bajokon, de a többnyire sikertelen háborúk még jobban kimerítették a szultáni kincstárt. A szultánok a gazdasági bajokon a szpáhíbirtokok tömeges elvételével és uzsorába bocsátásával igyekeztek segíteni, valamint adóemelésekkel és megismételt pénzrontással. Az ilyen intéz-

kedések ideig-óráig hozhattak enyhülést, de semmiképpen sem eredményezhettek végleges javulást. A parasztok növekvő elnyomása, a birtoktalanná vált szpáhik elégedetlensége, a zsoldoskatonaság fizetlensége nagy felkelésekhez vezetett, amelyeket csak rendkívül kegyetlen eszközökkel tudtak letörni.

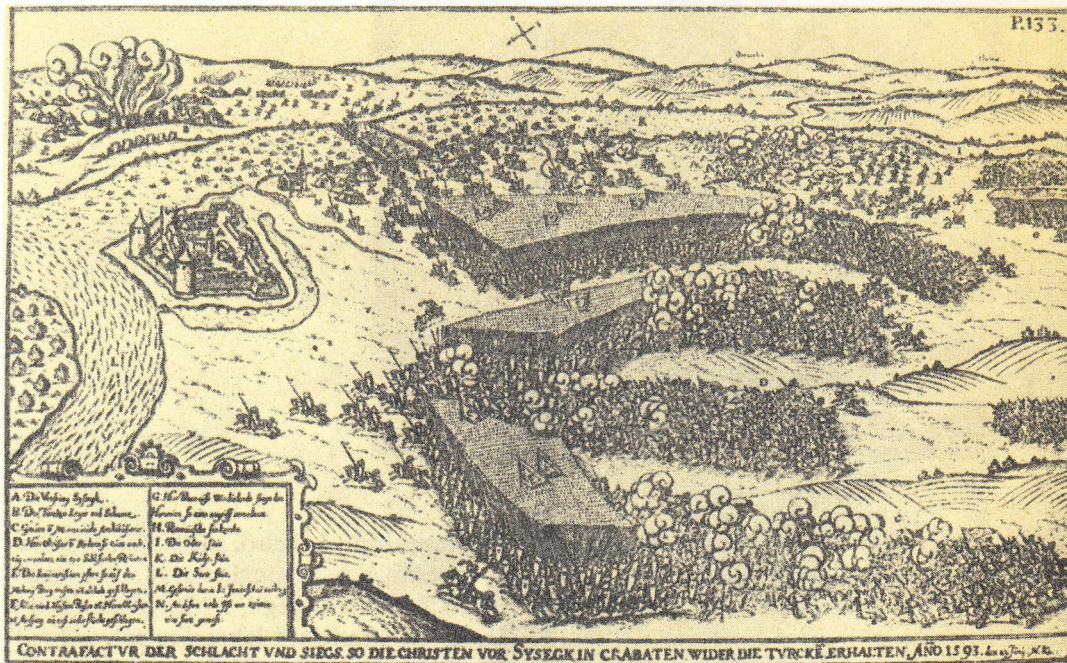
A hódításokkal nagymértékben megnövekedett birodalom védelmi és államigazgatási költségeit a feudalizmus kezdetleges fejlődési fokán veszteglő török társadalmi rendszer nem tudta belső erőforrásokból előteremteni. A földtulajdon állami – vagy pontosabban szultáni – monopoliuma megakadályozta a magánbirtokrendszer megszilárdulását. Ugyanakkor az élelmiszerek kényszerárfolyama bénítólag hatott a mezőgazdasági áruteremtésre.

A török birodalom azonban még ilyen belső bajokkal is hatalmas, félelmetes erejű katoná állam volt! A mintegy harminc millió lakosú birodalom, áruinak változatossága és bősége terén is jobb helyzetben volt, mint például a vele szemben álló osztrák Habsburg-birodalom. A keleti kereskedelem fő útvonalai a „Fényes arcú Padisah” országain vezettek keresztül, és ebből az államvezetés tetemes hasznot húzott. A despotikus államban rendek nem korlátozták a központi irányítást, s így a szultáni hivatalnokszervezet pontosabban működött a legtöbb nyugat-európai országénál.

A különböző harctereken küzdő török csapatok létszáma általában 50 000–100 000 fő között ingadozott. Gyalogságuk többnyire födetlen testtel harcolt, és nagy részüknek csak meleg égvőhöz való lenge ruházata volt. Emiatt a török seregeknek az európai hadszíntere-

ken Szent-Demeter napja – vagy török nevén „Kaszim gürü” napja – után nem volt kötelességük táborban maradni. Lovasságuk egy része teljesen könnyű fegyverzetű katonákból állott, és a szpáhik is legfeljebb a félnehéz lovasság kategóriájába tartoztak. A török hadsereg – a puskás janicsárok kivételével – nem a legkorszerűbb fegyverekkel volt ellátva. A harci fegyelem ha már nem is volt a nagy Szulejmán uralkodása alatti állapotban, még mindig magas szinten állott. Túlzás nélkül lehet azt mondani, hogy a török sereg harci fegyelme ekkor fölülmúlta a kialakuló nyugat-európai állandó zsoldos hadseregeket.

Ezzel a hanyatló, de még mindig félelmes erejű török hatalommal került szembe a Habsburg-állam. Ez az állam mind területi nagyság, mind lakosságszám terén erősen elmaradt a török birodalomtól. Területe – a királyi Magyarországgal együtt – mintegy háromszázezer négyzetkilométer volt, szemben a török birodalom hatmillió négyzetkilométernyi kiterjedésével, lakossága pedig nem haladta túl a *hétmilliót*. Igaz, hogy Rudolf császár a törökellenes harcban maga mögött tudhatta a tizenötmillió lakosú német birodalom katolikus részét, a pápai hatalmat, továbbá a spanyol Habsburg-ház és Lengyelország tá-

A sziszeki csata 1593-ban (Egykorú metszet)

*Török lovaskatona (Leyni
miniatűrja. Hegyi Klára Egy
világbirodalom végvidékén c.
munkájából)*

mogatását, de az innen kapott támogatás legfeljebb csak némileg egyenlíthette ki a katonai erőviszonyokban mutatkozó aránytalanságokat.

Az osztrák tartományokból, a cseh királyságból, Sziléziából és Magyarországból álló

államtestet számos belső, gazdasági, társadalmi és politikai baj gyöngítette. A soknemzetiségű, kifejlett rendiségű, többségében protestáns lett birodalom lakossága súlyos konfliktusokba került az ellenreformáció zászlaját fölemelő, a nemzeti sajátosságokat, törté-

neti hagyományokat legtöbbször figyelmen kívül hagyó rudolfi abszolutizmussal és centralizációval. Miután ezekben az országokban a fejletlen vagy közepesen fejlett polgárság nagy többségében szintén protestáns volt, az abszolút monarchia létrehozására irányuló törekvések nagymértékben nélkülözték a polgárság támogatását. Az osztrák Habsburgok állama ebben az időben főként a külföldi segílyen tartott *katonai erőszakszervre* támaszkodhatott. A pápaságtól és a spanyol királytól való pénzügyi függés azonban több esetben olyan politikát kényszerített az osztrák Habsburgok államára, amely nem mindig felelt meg alapvető érdekeinek, de a pénzügyi ráutaltság miatt az államvezetés kénytelen volt a kívánt intézkedéseket megtenni.

Ez a sok tekintetben függő kül- és belpolitika kihatott a katonai viszonyok alakulására is. A pápasághoz és a spanyol érdekekhez történő igazodás például megfosztotta Rudolf kormányát a még mindig gazdag Velence katonai segílyétől, korlátozta a protestáns német fejedelmektől és a birodalmi rendektől érkező katonai segíly nagyságát és fölhasználhatóságát is. A protestáns birodalmi rendek például kikötötték azt, hogy az általuk küldött segílyerőt csakis a török ellen használhatja fel Rudolf. Így azok nem erősíthették belpolitikai bázisát a magyar rendekkel szemben.

Hadművészeti téren a Habsburg-haderő a 15 éves háború idején átmeneti állapotban volt a korábbi időszakos zsoldosság és az állandó zsoldos hadsereg között, bár nyugat-európai zsoldosalakulatokon kívül voltak a császári seregnek feudális alkotóelemei is. Az idegen zsoldosok létszáma a magyarorszá-

gi hadszíntéren 20 000 és 40 000 fő között váltakozott. Emellett szolgáltak idegen eredetű könnyűlovas, főként balkáni eredetű csapatok is a magyarországi császári seregben: *haramiák, martalócok, mazulok, morlások, uszkókok* és egyéb kisegítő elemek.

A császári sereg magyar részét a magyar végvári katonákon kívül mezei zsoldosok, a

*Tatár íjász (Egykorú rajz, Hegyi Klára
Egy világbirodalom végvidékén c. munkájából)*

magyar nemesi fölkelés, a magyar urak saját költségen vagy királyi pénzen tartott bandériumai, a városok által kiállított katonák és a „szabad hajdúk” alkották. A tizenötéves háborúban a császári haderő összlétszáma esetenként meghaladta a 70 000 főt is, de ebből a létszámból a hadműveletekre felhasználható hadlétszám nem volt nagyobb 35–40 000 főnél. Tekintetbe véve Magyarország gyér népsűrűségét és a termelés alacsony fejlettségi fokát, ennél jelentősen nagyobb haderő élelemellátása nem is volt megoldható. Még a kisebb haderőnek a hadtápellátását is jelentős mértékben vízi úton oldották meg az örökös tartományokból.

A *fő fegyvernem* az idegen csapatoknál a gyalogság volt, amely 2–5000 fő között változó létszámú ezredekben állt. Egy gyalogzászlóaljon belül 100 fő hosszú nyárrsal és rövid tűzfegyverrel rendelkezett, 200 főnek pedig hosszú töre és jó vadászfegyvere volt. Zászlóaljanként 10 lövész hosszú „*Doppelhakenkel*” erősítette az egység tüzerjét. Az idegen lovasság általában nehézlovasság volt, lőfegyverrel felszerelve. Ez a fegyvernem nagy átütőerővel rendelkezett, de hiányzott a gyorsasága. A tüzéségnek sok fajta kaliberű ágyúja volt, és még nem tekintették fegyvernemnek, hanem sokkal inkább mesterségnek.¹¹⁹

A nyugati mintájú idegen zsoldos egységekből általában hiányzott a magyar hadviselésben oly megszokott, gyors támadásokat kedvelő harcmodor. Egyik kortárs följegyzése szerint: „*Secretum tanácsban vagyon az németeknek regulájok, hogy soha az törökkel derék erővel meg ne víjjon az német, hanem béassa magát és az mint lehet, mindenképpen eludallja az török szándékát.*”¹²⁰

Ez a vonás kétségtelenül a harcászati inferioritás felismerése mellett szól, bár a halogatás, a nyílt ütközetek kerülése nem csupán a császári hadsereg sajátossága volt. Ez olyan általános jellemvonásnak számított a nyugat-európai seregek harcászatában, aminek az oka elsősorban a rendkívül sokba kerülő zsoldos seregek megóvására irányuló szándék volt. Azonban ami Nyugat-Európában megszokott és eredményes harcmodor volt, az Magyarországon a törökkel szemben sokkal kevésbé bizonyult célszerűnek, eredményesnek. El lehet mondani azt, hogy a szemben álló felek hadvezérei tulajdonképpen különböző szférákban gondolkodtak és cselekedtek. Többek között ennek volt törvényszerű következménye a 15 évig elhúzódó, eredménytelen háború. Olyan hosszú háború, amelyre tulajdonképpen egyik fél sem készült fel. Ez a körülmény egyre inkább előre vetette a meddő időhúzás, az emberi élet és az anyagi eszközök egyre céltalanabbá váló pazarlásának árnyékát. Ezt azonban a háború elején még egyik fél sem látta; mindkettő gyors győzelemre számított.

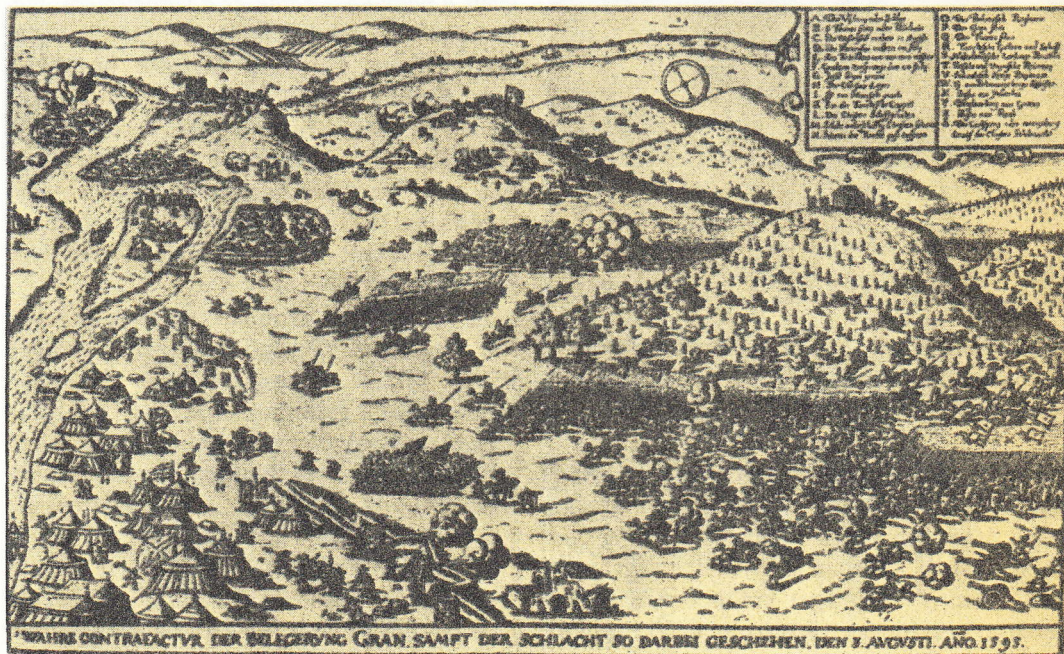
A magyar uralkodó osztály lelkesedéssel fogadta a török elleni háború hírért és nagy számban személyesen is részt vett a harcokban. *Esztergom* híres ostrománál és az azt követő csatákban ott volt szinte minden nemes, aki élt és mozogni tudott. Még az olyan öreg, gőgös oligarcha is, mint például ecsedi Báthory István, a legtermészetesebbnek tekintette azt, hogy sebesüléseivel nem törődve, életét többször is kockára tegye az első sorokban harcolók között. Fölvonultak mellettük a külföldről hazatértek, mint Balassi Bálint, de távoli országok hercegei

és főurai is, akik kötelességüknek érezték, hogy itt harcoljanak a keresztény ügy védelmében. „Ezer ágyú és szakállas tarack” tüzével mit sem törődve rohamozták ekkor még Esztergom falait, döntő győzelmet remélve a „pogány török” felett!

Ez a nagy lelkesedés magával ragadta a török porta félelmes árnyékában megbúvó Erdély és a két román vajdaság népét is. Fegyvert fogtak sokan az elnyomott szerbek közül is. Mindenki várakozóan tekintett Rudolf császár fényes prágai udvarára: onnan várva irányítást és segílyt ehhez az önként vállalat, bátor harchoz. Amikor 1595 végén

az erdélyi végvárok visszafoglalása után a székel és a román csapatok lelkesítő győzelmet arattak Gyurgyevónál Szinán pasa serege felett, méginkább úgy tűnt: a félhold hatalmas véglegesen leáldozott!¹²¹

A rakétaként világító győzelmi hírek az elsők között ragadták magukkal a „jó hírért névért, s szép tisztességért mindent hátrahagyó” végvári hadinépét is. Talán a legjobban a következő vers fejezi ki a végváriak örömteli, várakozó hangulatát: „A vitézek kardjainak, / Megjött ereje karjoknak, / A jó fringyia szabványknak: / Majd böcsi lesz katonáknak.” Ekkor még bízó volt a végvári katonaének

Esztergom ostroma 1595-ben

május első napjaiban Mátyás főherceg parancsnoksága alatt több tízezer főnyi sereg gyűlt Esztergom alá. A hetekig tartó ostrom, amelyek során életét vesztette Balassi Bálint is, azonban nem tudta megtörni a török védők ellenállását. Amikor pedig híre érkezett Szinán nagyvezér közeledésének, az ostromló had elvonult a vár alól.

Az előretörő Szinán pasa menet közben elfoglalta *Tatát* és több kisebb várat, majd *Győr* alatt ütött táborn. Az egyes források szerint a 100 000 főt is meghaladó török had két hónapi ostrom után elfoglalta ezt a fontos erősséget is. A császári hadvezetés Ferdinánd Hardegg várkapitányt és Niccolo de Perlini műszaki parancsnokot a vár feladásáért lefejeztette. Egyes vélemények szerint a fő felelősség a fölmentést elmulasztó fővezért illette.

Győr elését súlyosbította *Vázsony* és *Csesznek* várak föladása. Ily módon a török hadvezetés joggal könyvelhette el az 1594-es évet *a nagy török sikerek* időszakának. 1595 elején a porta kész volt békét ajánlani a császári udvarnak, azonban Prágában – a felső-ausztriai parasztfelkelés dacára – elutasították a „*status quo*” alapján felkínált meg egyezést. Ennek az volt az alapvető oka, hogy ekkor már kirajzolódtak a pápa kezdeményezésére létrejövő törökellenes szövetségtől várható anyagi és katonai támogatás körvonalai. A német birodalmi, a pápai, a spanyol, az orosz és a perzsa támogatás ígéretein túl, egy közvetlen törökellenes tábor is alakult, amely Erdélyből, Moldovából és Havasföldből állt, és szövetségükkel a Balkán elnyomott népei is támogatták.

Mihai Viteazul román fejedelem erdélyi

segítséggel hosszabb időn át lekötötte Szinán nagyvezér seregét. Ez kétségtelenül jelentékenyen járult hozzá ahhoz, hogy a császári csapatok 1595 szeptemberében Mansfeld és Pálffy tervei szerint visszafoglalták *Esztergomot* a töröktől. Ezt a nagy stratégiai sikert rövidesen követte a *gyurgyevői csata*, amelyben az erdélyi csapatok, miután több várat visszafoglaltak a töröktől, a román erőkkel szorosan együttműködve győzelmet arattak Szinán serege felett.

Úgy tűnt, hogy az 1595-ös év hadi sikerei megteremtették az alapot a török kiűzéséhez is Magyarország területéről. Amikor III. Mohamed szultán személyes vezetésével 1596-ban újabb török támadás indult Magyarországon, szinte mindenki meg volt győződve arról, hogy ez az év a török birodalom döntő vereségét hozza magával. A nagy várakozásokat azonban súlyos kiábrándulás követte! Miután az *egri várat* az őrség rövid ostrom után feladta, október utolsó napjaiban a Borsod vármegyei *Mezőkeresztesnél* az egyesült császári és erdélyi csapatok súlyos vereséget szenvedtek. Ezzel a török győzelemmel tulajdonképpen lezárult a tizenöt éves háború reménytelen kezdeti szakasza.¹²³

A tizenöt éves háború történetének sok mozanata még ma sem ismert. Mai ismereteink szerint úgy tűnik, hogy Habsburg részről a gazdasági megalapozottság hiánya, a koalíciós hadvezetésben mutatkozó járatlanság, a hadtápellátás fogyatékoságai, és nem utolsósorban hadseregszervezési hiányosság – átmenet az időszakos zsoldos seregek és az állandó zsoldos hadseregek között – voltak az okai a reményt keltő kezdetet követő siker telenségeknek.

Karl Mansfeld, kiváló császári hadvezér a tizenöt-
éves háborúban (Egykorú metszet Ortélius
krónikájából)

Mindezek ellenére a háborúnak ebben az első szakaszában számos ragyogó fegyvertény fűződik mind a Magyarországon küzdő idegen seregek, mind pedig a magyar és erdélyi katonák nevéhez. E munka célkitűzésének megfelelően ez alkalommal mindenekelőtt a magyar végvári katonaság szerepét és küzdelmeit kívánjuk tüzetesebben szemügyre fenni. A jobb áttekinthetőség végett különválasztjuk a magyarországi és az erdélyi hadszíntér eseményeit.

1593-ban *Veszprém* védelmében a magyar

és az idegen végvári katonák közösen küzdöttek. A védelem tartósságát tulajdonképpen a középkori várfalak ellenállóképessége határozta meg. A török sereg óriási ostromágyúkat vetett be a küzdelembe, amelyek szétlőtték a várkaput és fölgújtották a várat. Így az őrségnek nem volt mit tennie, minthogy éjszaka megpróbált áttörni a török táboron. A harcban igen sokan elesetek és megsebesült maga Szinán nagyvezér is.

Palotát Ormándy Péter kapitány parancsnoksága alatt 200 végvári katona védte Szinán hatalmas serege ellen. Négy napi lövés után a magyar őrség szabad elvonulás feltétele mellett föladta a várat. A török ez alkalommal megszegte ígérését, és lekasabolta az elvonuló magyar végváriakat.¹²⁴

Azonban az ellentámadás sem maradt el! A komáromi táborban tartózkodó Thurzó György október 18-án azt írta: a török hallván gyülekezésüket, „*elhatta az vár szállásokat*”, és Buda valamint Székesfehérvár között várakozik. A török „*gondolom, hogy immár békével lenne, ha mi békét hadnánk neki, kétség nélkül az Úr Isten megveri*”.¹²⁵

Az első diadalt a dunántúli végvári katonák aratták a törökön Huszár Péter Duna-Balaton-közi főkapitány vezetésével októberben. A magyarok először szétverték a palotai bég seregét. A béget ezért a budai pasa megfojtatta. Az új palotai bég azonban el sem foglalhatta beosztását, mert Huszár Péter lest vetett neki és párviadalban megölte a török parancsnokot. Katonái a bég embereit szórták szét. Ekkor *Székesfehérvár* visszavételére indultak, amelynek eredménytelen ostrománál Huszár Péter vitézei ugyancsak vakmerően rohamozták a falakat. A harcban jelen

levő Thurzó tudósítása szerint mintegy kétszázan estek el az ostromlók közül. Ekkor hírt kapván a budai pasa felmentő seregének közeledéséről Ferdinánd Hardeg, az ostrom főparancsnoka úgy döntött, hogy a budai vezér elé megy és felveszi vele a harcot.

A november 3-i *pákozdi ütközetben* Huszár Péter magyar végvári katonáin kívül ott voltak az érsekújvári – más néven bányavidéki – főkapitányság váraiból kihozható katonák is. A harcot az újváriak kezdték, akik „Jézust” kiáltván rátámadtak a magukat „Allah” nevével bátorító törökökre. A szemtanú leírása szerint: „Noha az török számtalan sok lövést tön reánk, de Istennek kegyelmességéből közülünk az lövéssel keveset sértének, az jancsárok is, kik négyezren voltak, minden puskájokat reánk sütek. Az után az Úr Isten megfutamtatta őket és nyolcz ezer törökig fogtunk és vágunk le benne, az eleven igen kevés, de az holt test számtalan.”

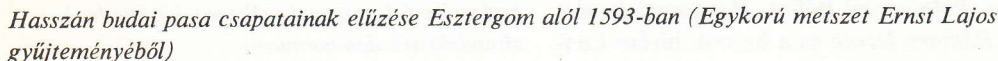
A győzelem valóban fényes és jelentős volt. A levágott törökök halomban feküdtek a csatamezőn: „Szép férfiak, egy részük szakálltalan, míg másik már szürkülő hajjal, többnyire mellettük a jó janicsár puskákkal és a hozzávalókkal, pisztoly, töltények, sült fánkok, sajt és efféle élelmiszerekkel.”¹²⁶

Az ütközetet követő téli hadjáratban főként az alsó-magyarországi és a felső-magyarországi főkapitányságok végvári katonái vettek részt. Néhány hét alatt visszafoglalták Fülek, Szécsény, Drégely, Palánk, Divin, Kékkő, Somoskő, Ajnácskő, Hollókő, Buják és Hídvég várakat. Ebben a diadalsorozatban a magyarok közül különösen kitüntette magát *Pálffy Miklós*, *Prépostvári Bálint*, *Homonnai István*, *ecsed* *Báthory István* és a harcok hírére Len-

Pálffy Miklós, a tizenötéves háború kiváló magyar hadvezére (A pozsonyi székesegyházban levő síremlékének domborműve)

„Tegnap ismét az második várasnak, holott az víz vár vagy, mentünk vala ustromnak. Pálffy uram is jelen volt. Bizony soha életemben én is nagyobb szerencsén nem voltam, mert ezer puskánál, szakálosnál és taraszknál többel lőttem hozzá. Az ustromról az német gyalog

futamodott volt meg, mind bal kéz felől s mind jobb kéz felől sok ember hullott el mellettem... Balassi Bálint is sebes.”

Thurzó már néhány nappal korábban azt írta, hogy a török gyakorta kiüt a sáncokra, és „*az német uraim, még oda sem érkeznek török uraim, mingyárást elfutnak; hanem immár magyar gyalogot kellett vinni az sánczban, kik most inkább tuggyák oltalmazni az sánczot, hogy nem mint az németek*”.¹²⁷

A magyar gyalogok azonban nemcsak Esztergomnál forgolódtak dicsőséggel. Az egri vár katonái, élükön Káthay Mihállyal, Hatvan alatt küzdöttek sikerrel, de ott voltak többek között ecsedi Báthory István magánvárainak a katonái is, az öreg oligarcha személyes vezetése alatt. A két humanista műveltségű vezető meg is sebesült a harcokban. A „*végbeli vitézlő uraim*” kimentek többször „*szerencsét próbálni*” az Esztergom alól Komáromhoz vonult nagy táborból is, és a tudósítások szerint ugyancsak nagy nyereséggel tértek vissza a vállalkozásokról.¹²⁸

1594 végén Győr őrsége Ferdinánd Hardeggen parancsnoksága alatt megadta magát a töröknek, amiért is mind a vár parancsnokát, mind a műszaki főnököt halálra ítélték és kivégezték. A megtorlás keményen sújtotta a korábban várakat feladó magyar végvári katonákat is. A már többször idézett Thurzó György beszámolója szerint – „*az szegin végbelieket, az kit az töröknek kezekben adták az várakat*” törvény elé állíttatták és „*szegényeket, úgy mint tattaiakat, beszperimieket és szen mártoniakat hitlenné tették és halálra ítélték*”. A többi várfeladónak – írta – holnap lesz gyűlésük. Nem tudjuk, hogy a halálos ítéleteket végrehajtották-e minden elítélt

végbeli katonán. Ebben a korban ugyanis szokásban volt az, hogy a halálra ítélt katona megválthatta életét, ha vállalkozott arra, hogy egy elkövetkező ostromon elsőként megy fel a létrán, vagy „*tüzes szerszámot*” juttat az ostromlott erősségbe.¹²⁹

A várakat földadó magyar végbelieket a tábori országgyűlés ítélte el. A császári hadvezetés nem vont le messzebb menő következtetéseket ebből a magyar katonaság harcértékét illetően, mert például az 1596-ban felállítani tervezett 72 000 fős seregben is 6000 magyar lovas és 12 000 magyar gyalogost – nagyrészt végbelieket – szándékoztak alkalmazni. A forrásokból tudjuk, hogy Hatvan 1596-os ostrománál és bevételénél 8 zászlóalj magyar gyalogos rohamozta a falakat.¹³⁰

Az erdélyi végvári katonák harca 1594 végén kezdődött, amikor is a törökkel szembe fordult Báthory Zsigmond fejedelem Geszti Ferencet 2000 végbeli katonával Lugos alá küldte. Ezek előbb Facsádot ostromolták, majd Lugos alól elűzték a török csapatokat. Az erdélyiek nagyobb méretű törökellenes akcióira azonban csak 1595-ben került sor. A hadjárat nyitánya Lippa visszafoglalása volt, amelyet a hírneves öreg Borbély György – Báthory István lengyel király egykori hadvezére – hajtott végre a lugosi és a karánsebesi katonákkal. Báthory Zsigmond fejedelem ekkor arra utasította a váradi főkapitányság végvári katonáit is, hogy csatlakozzanak a lugosiakhoz és induljanak a fontos Boros-Jenő visszavételére. A váradiakat Király György vicekapitány, a lugosiakat pedig Békés István lugosi bán vezette. Szeptember 16-án érkeztek a vár alá, amelyet 700 főnyi török őrség védett. Király György lövetni

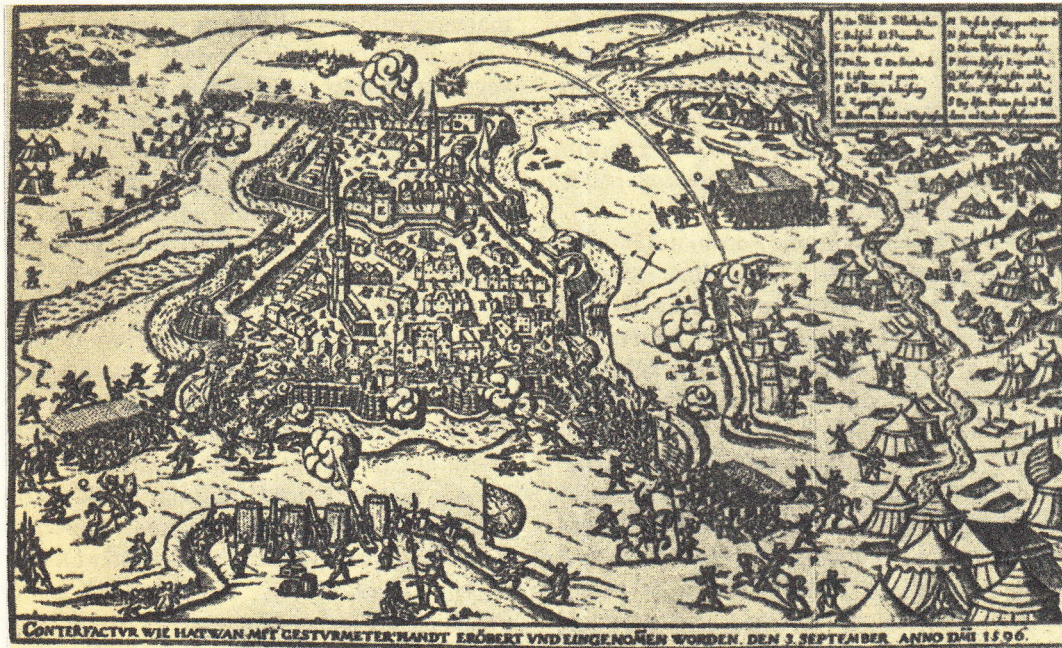
kezdte az erősséget, majd rohamra vezette katonáit. A védők először még visszaverték a támadókat, de amikor odaérkezett maga az öreg *Borbély György* is a lippai végbeliekkel, a törökök október 21-én feladták ezt a fontos várat.

Az 1595-ös erdélyi határszéli harcokban a váradi főkapitányság katonái – időnként fejedelmi hadakkal és székelyekkel megerősítve – sok várat és erősséget foglaltak vissza a töröktől. Nevezetesen *Facsád, Tótvárad, Eperjes, Lippa, Solymos, Arad, Fellak, Nagylak, Csanád, Siri, Világos, Pankota* helységeket, a már említett *Lippa* és *Boros-Jenő* várakon kívül. Ezekben a harcokban a végvári tisztek

közül különösen kitűnt *Borbély György, Király György, Fésüs András, Békés István és Pattantyús László*.¹³¹

Tótvárad visszavételét egy korabeli verses krónika tömören így énekelte meg: „*A vitézek erősen serénykednek, / Város alá éjjel mihelyt érkeznek, / Az ostromhoz mindent elkészítenek, / Melyet reggel vitéz módon megvesznek / Őlik vágják kiket benne találunk, / Úgy mint kétszáz jó törökök valának; / Hatan bennök Marosban leugrának; / Azok is hamar megfogattának.*”¹³²

Arról, hogy egy-egy nagyobb erdélyi várból mennyi katonát tudtak kivinni mezei harcra, Pellérdi Péter kortárs tájékoztató bennünket.

Hatvan elfoglalása 1596-ban (Egykorú rajz a HK 1844. évfolyamából)

Adatai szerint ebben az évben *Bocskai István* váradi főkapitány 800 kopjas lovas és 1200 puskás gyalogot hozott magával a havasalföldi hadjáratra.¹³³ Más forrás szerint a *Boros-Jenő* ostromában részt vevő váradiak és lugosiak létszáma 1000 lovas és 1000 gyalogost tett ki.¹³⁴

A forrásokból úgy tűnik, hogy a havasalföldi hadjáratban és a gyurgyevői nagy győzelemben csak az említett 2000 főnyi erdélyi végvári katona vett részt. A magyar sereg döntő többségét ez alkalommal a székelyek alkották.¹³⁵ Érthető, hogy a frissen fölszabadított és még nyilván rongált falú erdélyi végvárak őrségét nem akarták jelentősen csökkenteni, nehogy a magyarországi török csapatok, különösen a temesváriak, ezt kihasználhassák. Sőt, toborzásokkal szaporították ezeknek a váraknak az őrségeit. 1596 áprilisában például már 4000 hajdú volt *Lippán* a lovaskatonákon kívül.

Az év elején Borbély György, Lippa új kapitánya, 2000 katonájával „*lest vetett*” a temesvári török parancsnoknak és kíséretének. A pasát és a 400 főnyi katonáját levágták, s gazdag hadizsákmányra tettek szert. Válaszul az új temesvári pasa, a „*Nagy szemöldökű Szolimán*” májusban ostrom alá vette *Lippa* várát. A védők azonban bátran visszaverték a török rohamokat. A hősi helytállásban különösen kitűntette magát a vicekapitányok közül *Arácsay Mihály* és *Petki Farkas*, a hadnagyok soraiból pedig *Szilágyi István*, *Tury Márton*, *Tury Ferenc*, *Barabás Péter*, *Kaptár János* és *Verebélyi János*.

A védők helyzetét nagyban segítette az is, hogy május 11-én *Buday György* a lugosi katonákkal megrohanta és fölgyújtotta *Temes-*

vár külvárosát. Ennek hírére a pasa gyorsan abbahagyta *Lippa* ostromát és vára védelmére sietett. Júniusban maga *Báthory Zsigmond* fejedelem érkezett *Temesvár alá*, hogy visszafoglalja az egykor *Losonczy István* katonái által védett fontos erősséget. *Báthory Zsigmond* abban bízott, hogy a Prágában megígért császári hadisegély is rövidesen megérkezik *Temesvár alá*. Június 10-én fogott az erős vár ostromába. Az ostromot ezúttal *Kornis Gáspár*, *Király Albert* és *Toldi István* csapatvezérek irányították. Azonban sem a lövetés, sem a falak rohamozása nem járt sikerrel. Miután a fejedelem meggyőződött róla, hogy a megígért császári segélyre nem számíthat, elvonult *Temesvár alól*.¹³⁶

Nem sokkal ezután az erdélyi sereg is *Mezőkereszteshez* vonult. Ott a *Miksa* főherceg vezette nyugati zsoldos egységekből és a magyarországi katonaságból álló sereggel egyesülve részt vett a XVI. század második, nagy magyarországi csatájában. A *Mezőkeresztesnél* harcoló erdélyi sereg létszámát 8–10 000 főnyinek írják. Nehéz lenne pontosan megmondani, hogy ebből mennyi volt az erdélyi végvári hadinép. Csak következtetni lehet arra, hogy többnek kellett lennie, mint az előző évi havasalföldi hadjáratban, hiszen a székelyek között lejátszódó „*véres farsang*” miatt ezúttal a székelység nem képezhette az erdélyi sereg magvát.

A teljesen váratlanul bekövetkezett mezőkeresztesi csatavesztés hatalmas veszteséget eredményezett az egyesült keresztény seregek soraiban. *Miksa* főherceg a fővezér jelentésében nem beszél arról, hogy a magyar vagy az erdélyi katonák hibásabbak lettek volna a vereségért mint az idegenek. Sőt kiemeli, hogy

a felső-magyarországi főkapitányság lovasai nagyon sikeresen tevékenykedtek a tatárok ellen. Jelentése szerint a legtöbb veszteséget a német gyalogság szenvedte, de elesett a csatátéren mintegy 6000 magyar katona is, közöttük 2000 erdélyi.¹³⁷

Őszi ködbe fúlt győzelmi remények

A döbbenetes híré mezőkeresztesi csatavesztéssel az október végi őszi ködbe fúlt a török fölötti döntő győzelem reménye. A Habsburgok vezette koalíció hadserege nem szenvedett ugyan megsemmisítő vereséget ebben a csatában, de a mezőkeresztesi csata döbbenetes erővel bizonyította a császári sereg harcászati gyengéit a hanyatló török birodalom belső problémákkal küzdő hadseregével szemben. Ezek után gyors sikerre nem lehetett számítani, s az évek óta tartó háború kimerítette a hadakozáshoz amúgy sem kellően felkészült és sok belső gazdasági és társadalmi problémával küzdő osztrák Habsburg-államalakulatot.

Vajon mikor ismerték föl a kortársak a csata jelentőségét, a háborúban bekövetkezett döntő fordulatot, a küzdelem reménytelenné válását?

Thurzó György – aki ott harcolt a mezőkeresztesi csatában is – a vereség okát abban jelölte meg, hogy „az Úr Isten bűneinkért reánk haragudván, az vitézlő népnek elvette szívét és megfutamodott”. Azonban még ezután is bizakodott: „Talám az Úr Isten úgy adgya, hogy hamar jó vége lesz dolgainknak.” A következő évben még mindig reménykedve írt a táborból, amelyet úgy jellemzett, hogy az

„elég nagy és rakva sok herczeggel, grófokkal és urakkal”. Szinte töretlen optimizmussal gondolt a háború jó kimenetelére még 1598 őszén is a Buda alatti táborban. Még ekkor is bízott abban, hogy minden jóra fordulhat, és döntő vereséget lehet mérni a törökre.¹³⁸

A kor egyik híres krónikása, *Szepsi Laczkó Máté*, a Lorántffyak protestáns udvari lelkesze, abban látta a vereség okát, hogy „a fegyveres lovagos német csak seregenként veszteg álla vala és meg nem segíté a magyar hadat”. Sőt, ha teheték a németek, egyre több magyart tettek el láb alól, „melyet a magyarok is eszökbé kezdenének venni lassan-lassan, mire intendálnának”.¹³⁹

A legérdekesebb véleményt *Nagy Szabó Ferenc* marosvásárhelyi polgár emlékirata rejti magában, amelyet eddig figyelmen kívül hagyott a hadtörténetírás. A világot látott, rendkívül józan ítéletű és elfogulatlanságra törekvő kortárs a mezőkeresztesi fejleményeket egyáltalán nem valami véletlennek tekintette, hanem a törökök mesterien kigondolt és végrehajtott hadicsele diadalának! „Látom a *Kalendáriumban* a *históriázást*, de el ne hidd azt!” – figyelmeztette az utókor embereit – „mert ott semmi az a ki török elveszett, de keresztényen ott annyi veszett – főképpen német – hogy tíz esztendő múlva is ugyan fejezlett az embercsont ott, és a sok sisak és fegyverderék. De olyan a mi dolgunk, hogy a mi gyalázatunkat csak hazug írással akarjuk elfedni!”¹⁴⁰

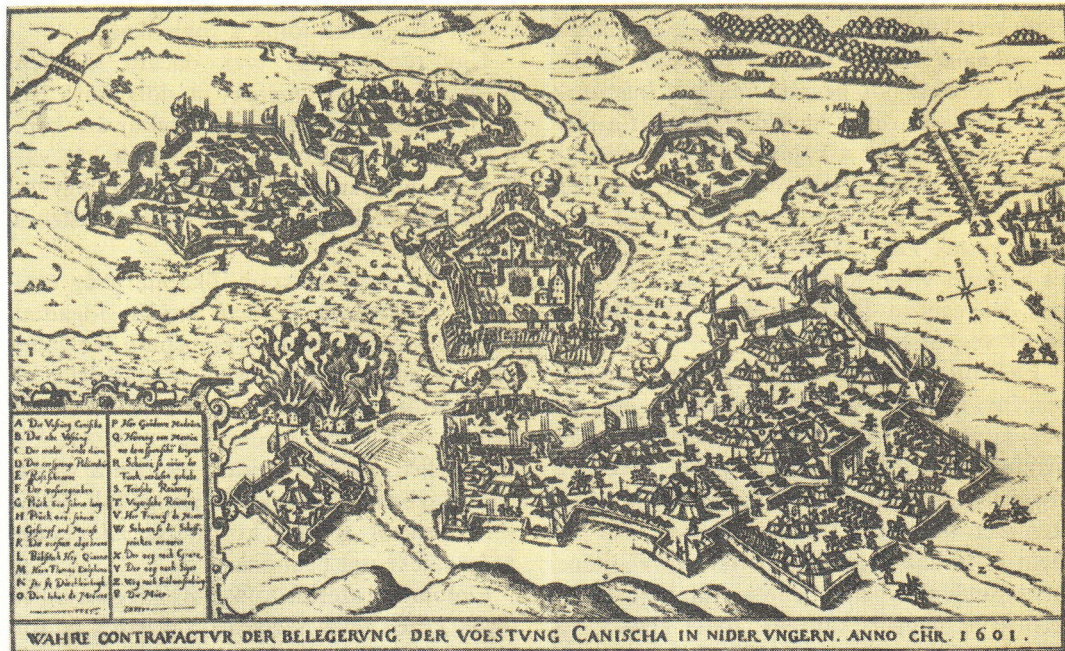
Ezeket a ma is megszívlelendő sorokat olvasva jobban megértjük azt, hogy az erdélyiek miért ismerték fel hamarabb a háború folytatásának kilátástalanságát mint a nyugati országrész lakosai? Azonban ők is folytatták a küzdelmet még Mezőkeresztes után

is. A magyarországi fő hadszíntéren váltakozó szerencsével követték egymást a hadiesemények 1597-ben és 1598-ban. Pálffy Miklós új haditechnika alkalmazásával bravúrosan visszafoglalta Tata várát. A következő év tavaszán Schwarzenberg tábornokkal együtt Győrt vették be egy gyors, váratlan rajtaütéssel. Innen Buda alá vonultak a keresztény seregek, de ez a hadiakció már eredménytelenül végződött.

Ennek ellenére az 1598-as esztendőt általában a háború legsikeresebb éve közé sorolják. Ezután a magyarországi hadszíntéren inkább csak kudarcok érték a keresztény csa-

patok fegyvereseit. 1600-ban például Pápa vallon őrsége föllázadt, majd Paradeiser császári tábornok a kulcsfontosságú Kanizsát adta fel a töröknek. A következő évben a keresztény csapatok ugyan visszafoglalták Székesfehérvárt, de egy év múltán az idegen őrség ismét török kézre juttatta azt. 1602-ben és 1603-ban a törökellenes erők sikertelenül ostromolják Buda várát. Pestet elfoglalják ugyan, de egy esztendő után a város ismét török kézre került.

Vajon miként látták a hadihelyzet alakulását, és milyen magatartást tanúsítottak a magyarországi hadszíntéren a háborúnak ebben

Kanizsa ostroma 1601-ben (Egykorú metszet Ortelius krónikájából)

a hanyatló szakaszában a magyar végváriak? *Sárközi Máté*, a szépen verselő végbeli katoná, az 1597-ben írt költeményében még így vallott a végváriak hangulatáról: „Szégyent vallnak kik elfutnak / Azok mernek, kik próbálnak, / Ha meghalnak is hírt hagynak / Igaz hitért kik megvínak.”¹⁴¹ *Tata* elfoglalásakor a Pálffy Miklós parancsnoksága alatt küzdő 3000 magyar katona valóban szép fegyvertényt hajtott végre. Azonban ezt a megrongált falú erősséget nem tudták sokáig megtartani. Amikor Szaturdzsi Mehemed másodvezér csapatai vésztjósloán közeledtek *Tatához*, október 13-án hajnalban kiszöktek a várból. Az akkor már alsó-magyarországi főkapitányként küzdő *Thurzó* indokoltnak látta tettüket, mert „*nagyobb része az várnak porral mind felvetett volt*”. *Győr* visszafoglalásánál törökül jól beszélő magyar huszárok kötötték le az őrség figyelmét, mialatt a többiek a petárdákat a kapukra felerősítették, s ezután birtokba vették a várat. Ezt követően a vitézek Pálffy Miklós parancsnoksága alatt részt vettek *Tata*, *Gesztes*, *Veszprém*, *Palota* és *Vázsony* visszavételében is. Ezek a foglalások lényegében fölszámolták a Buda körüli török végvárrendszert.¹⁴²

Ez volt azonban talán az utolsó olyan reményt keltő vállalkozás, amelyben a magyar végváriak is szívvel-lélekkel vettek részt. Amint már korábban szoltunk róla, 1600-ban megjelent a magyar végvári katonaság csökkentését kimondó királyi rendelet. Ezt ha nem is tudták maradéktalanul végrehajtani, arra mindenképpen alkalmas volt, hogy csökkentse a magyar katonák harci kedvét, és főként az uralkodóba vetett bizalmát. A harci morál hanyatlása együttjárt a fegyelem lazul-

lásával is. „*A had alatt hallgatnak a jó törvények*” – írta 1602-ben *Magyari István* tábori lelkész – „*szabadságot vésznek magoknak minden latorságok, akkor a gonoszok büntetés nélkül ölnek, vágnak dúlnak – fosztanak és ragadoznak.*”¹⁴³

Az érsekújvári főkapitánnyá kinevezett *Thurzó Györggyel* azonban az alsó-magyarországi végek katonái még 1602-ben is ott küzdöttek Buda alatt, és részt vettek *Pest* elfoglalásában is. Ezekben a harcokban többek között *Borbély László* és „*egyéb szegény legények is vesztenek*” – írta a főkapitány. Néhány nappal később a magyar végváriak elfogtak mintegy ötszáz fő törököt, de nem tellett sok örömük benne, mert a német zsoldosok elragadták tőlük a foglyokat.

Úgy tűnik, hogy ezek dacára időnként mégis „*keményen fogták*” a dolgokat! November első napjaiban az érsekújvári kapitánysághoz tartozó szabad hajdúk két várkastélyt elfoglaltak. Hasonló szép fegyvertényekkel találkozhatunk az 1603-as esztendő harcaiban is.¹⁴⁴

A felső-magyarországi főkapitányság területén nagyszámú *szabad hajdút* fogadtak *Rudolf* parancsa ellenére Habsburg-szolgálatba a századforduló éveiben is. A császári vezérek nyilván úgy látták, hogy magyar katonák nélkül nem lehet eredményesen küzdeni a török ellen. Ezek a hajdúk részben a várakban, részben a várak körül szolgáltak. Fegyvertényeikről többek között *Szepsi Laczkó Máté* tájékoztat bennünket.

Elmondása szerint 1599-ben ezek a hajdúk a török kézen levő *Szolnokot* fölverték és fölgújtották. Az akció végrehajtói *Rottal János* szendrői kapitány szolgálatában álló

hajdúk voltak. Ezek nem sokkal később petárdával föl akarták robbantani a vár kapuját is, de a törökök készen várták őket, és ágyútűzzel elűzték a kapukhoz lopakodókat. Még ugyanebben az évben hétszáz szendrői hajdú rácsapott a környéken rabló tatárookra. A hajdúcsapat *„éjszaka az egész táborokra üte, mikor szinte fekünni készülének: szörnyen lövék őket, az egész tatár tábor elfut a Eger felé előttök”*. Ezerháromszáz lovat nyertek el a tatároktól és sok prédát, ezenkívül pedig számos rabot kiszabadítottak a kezeik közül.

1600 tavaszán a hajdúk *„meghágták” Egert* és sok törököt levágtak ott. Az egri basával erős harcot vívtak, amelyben ötszázhusz török és több mint száz hajdú esett el. Júniusban Gyula városát verték föl és gazdag nyereséggel tértek meg onnan. *„Valamint a tatár rablott vala Magyarországon, úgy kezdenek a hajdúk a törökkel bánni.”* Még ebben az évben elfoglalták *Becsekereket* is a töröktől.

1601 márciusában a füleki magyar katonák a törökké lett *„híros pribékek”*, *Oroszlán Péternek* csatán a fejét vették. 1603-ban törökök és tatárok *Egerbe* hoztak élelmet. A szerencsi várkatonák azonban rajtuk ütöttek és sok barmot elragadtak tőlük. Nem sokkal később *Horváth Ábrahám* hajdúi támadták meg a törököt. Mintegy másfélszázat levágtak közülük, kétszázat pedig elevenen fogtak el.¹⁴⁵

Az erdélyi végvárvidéken a mezőkeresztesi csata után többnyire csak a végváriak küzdöttek a török ellen. A katonáknak azonban egyre kevésbé tetszett az a politika, amelyet Báthory Zsigmond kezdett követni. A csapongó kedélyű fejedelem még az év elején

Prágában megegyezett Rudolf császárral abban, hogy Habsburg-uralom alá bocsátja Erdélyt. Jóllehet a titkos egyezményről a végváriak még nem tudtak, azonban amikor hírül vették, hogy a fejedelem jezsuitákat akar Váradra behozni, az őrség rosszat sejtve *„protestált”* ez ellen. Báthory Zsigmond ingerült hangon válaszolt *Király György* vicekapitánynak:

*„Hitigazítás nem a ti dolgotok, hagyjatok békét annak. Te pedig Király György uram, fenyisd a szemedet, száján tartsd a szolgáló rendet, mert valaki lészen kezdője, vagy kapitány, vagy lovász, vagy pap, egy istráng szálat meg nem kimélek tőle! Nem parasztemberhez illik a hitigazítás, sem vargához, sem szőcshez, sem protestációval fenyegetés egy pór bestye áruló kurva fiához!”*¹⁴⁶

Zsigmond még ebben az évben Jósika István kancellárt *Temesvár* ostromára küldte, azonban az kudarccal és tekintélyes veszteséggel tért meg a vár alól. Ugyanakkor a híres *Borbély György* a lippai katonákkal megszállta *Arad* és *Csanád* palánkjait és elfoglalta azokat. *Arad* kapitánya a kalandos életű *Szelestey János* lett, *Csanádé* pedig *Móré László*. 1598-ban Báthory Zsigmond nyíltan lemondott a fejedelmi trónról, átadva Erdélyt a császárnak. Ez a lépés kiváltotta a török nagy erejű katonai ellenakcióját. Szaturdzsi Mehemed szerdár haragját csak növelte az a hír, hogy a *lippai*, a *jenői* és a *várad*i katonák június 27-én *Lugos* alatt nagy győzelmet arattak a temesvári pasa csapatain. Válaszul a szerdár elfoglalta *Csanádot*, *Nagylakot*, *Aradot* és *Fellakot*, majd *Várad* megvételeire indult. A főkapitánysági székhely ostromát szeptember 29-én kezdte meg a török vezér,

de a váradi őrség olyan vitézül serénykedett, hogy kétheti ostrom után kénytelen volt elvonulni a vár alól. A védelemben különösen kiűntette magát leleményességével a „nagyivó és szoknyakergető” Szelestey János, aki az aradi katonákkal Váradra vonult a védelem erősítésére. Szelestey puskaporral töltött csöveket és lenzsákokat szórattott az ostromlókra. Ezek az égő kanócoktól tüzet fogván óriási pusztításokat vittek véghez a török között!¹⁴⁷

Mialatt az erdélyi határszélen ezek a hadiesemények történtek, Báthory Zsigmond visszatért a trónra, majd ismét mást gondolva, 1599-ben Báthory András bíborosnak adta át a fejedelemséget. A török a kormányváltással járó zavarokat a *Veér Mihály* kapitány parancsnoksága alatt álló *Boros-Jenő* vára elfoglalására akarta felhasználni. Ekkor a vár őrségét mindössze 80 lovas és ismeretlen számú gyalogos képezte. Novemberben – Báthory András fejedelemségének a megdöntése után –, a Habsburg-uralom alá jutott Erdély több várába, így *Jenőbe* is, *idegen zsoldos őrségeket vittek be*.

Ettől az időtől fogva Erdélyre több mint négy esztendőn át tartó polgárháború szakadt. Ilyen helyzetben az erdélyi végváarak magyar és idegen katonái többnyire csak kisebb törökellenes portyákra vállalkozhattak. Ilyen volt például 1603 áprilisában az új lippai parancsnok, a legendás hírű *Dampierre* harci vállalkozása, aki a lippai, a jenői és a váradi katonákkal *Temesvárig* portyázott és fölégette *Lugos* külvárosát is. Utóda, Rákóczy Lajos 1604 májusában *Becse* váráig kalandozott katonáival és az ottani béget is elfogta.¹⁴⁸

1604 szeptemberében *Dampierre* a lippai

és a jenői katonákkal egy nagyobb akciót indított a török ellen. Előnyomultak egészen *Tótváradig*, majd *Temesvár* alatt fölverték az erdélyi bujdosók és az őket kísérő törökök táborát. Ezután *Gyula* várát „égették fel”. Ez a vállalkozás nagy horderejű politikai és katonai események kirobbanását vonta maga után. Ugyanis a hajdúk a temesvári rajtaütés alkalmával megszerezték a bujdosók vezérének, a fiatal Bethlen Gábornak a ruházatát is, és ebben megtalálták Bethlen és Bocskai István levelezését. Ennek következményeként fordult szembe Bocskai, a bihari főúr a császáriakkal és állt élére egy olyan mozgalomnak, amely közel fél évszázadra befolyásolta nemcsak az erdélyi, de a magyarországi történelem alakulását is.¹⁴⁹

Jóllehet a török elleni háború csak 1606-ban ért véget a zsitvatoroki békekötéssel, és 1605-ben volt még egy török hadiakció, amely *Esztergom* elfoglalásával zárult, de a török elleni küzdelem ekkor már erősen háttérbe szorult a kirobbant Habsburg-ellenes harc mögött. Az erőviszonyokra jellemző, hogy I. Ahmed szultán 1606-ban Bocskaitól tette függővé a békekötést, vagy a háború folytatását a Habsburg uralkodó ellen! A zsitvatoroki béke különben egy olyan háborút szanált, amely már a századforduló éveitől mindkét fél részéről meglehetősen kilátástalanul és hiábavalóan folyt: hiszen a kialakult status-quo-n lényegében egyik sem tudott változtatni, s csupán az élő erők és az anyagi eszközök pusztultak teljesen fölöslegesen.¹⁵⁰

Ha a számszerű adatok tükrében vizsgáljuk a tizenöt éves török háború hadieseményeit, akkor rendkívül érdekes képet kapunk. Ezen idő alatt ugyanis Magyarország területén

83 jelentősebb ütközet, illetve ostrom és várvédelem zajlott le, és 63 esetben a török hadsereg szenvedett vereséget, illetve a keresztény erők voltak eredményesebbek. Nagyobb méretű csata kettő volt a háború folyamán: a gyurgyevói és a mezőkeresztesi. Az egyiket a keresztény seregek, másikat a törökök nyerték. A 20 hadisiker a 63 kudarccal szemben is elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a török hatalom a status-quot fenn tarthassa Magyarországon, és ezzel közel egy évszázadnyi időre megszilárdítsa a helyzetét a Balkánon és Közép-Európában is. Pedig erős koalíció fogott össze a török kiűzésére a tizenöt éves háborúban! Ezek után érdemes elgondolkodni azon, hogy ha egy ilyen összefogás eredménytelennek bizonyult az erősen meggyöngyült és belső bajaival küzdő török ellen, vajon mit tudott volna elérni Magyarország, csupán önerőből a XVI. század közepén az akkor még sokkal erősebb szulejmáni állammal szemben?

Magyarország és Erdély lakossága nagy reményekkel és tiszteletre méltó önfeláldozással vetette magát a török elleni küzdelembe. A háború első szakaszában ott voltak a csatamezőkön nemcsak a külhoni hercegek, grófok és más előkelőségek, de ott volt a magyar oligarchák és nemesek nagy többsége is. Joggal elmondható, hogy megtették ami erejükből teltett, amit megtehettek. Nem férhet kétség ahhoz sem, hogy a magyar jobbágytömegek óriási, szinte emberfölötti önkéntes és kényszerű áldozatokat hoztak a török elleni győzelem érdekében! Nem túlzás az, hogy a háború második felében az országnak már csak „a romjai látszottak” – a győzelem mégis elmaradt!

A magyar katonarétegek, a végvárok állandó katonasága, a hajdúk és a székelyek végigküzdötték a nagy háború csatáit, ütközeit. Jóllehet összlétszámuk a különböző hadszíntereken néha elérte a 60–70 000 főt is, mégsem válhattak a háború sorsát eldöntő katonai tényezővé. Ha nem akarunk a nemzeti elfogultság hibájába esni, akkor szembe kell néznünk azzal a történelmi igazsággal, hogy a törökellenes háborúban a magyar katonaságnak ekkor már másodrendű szerep jutott. Annak dacára, hogy a magyarországi hadszíntéren olykor a 20 000 főt is meghaladta a harcoló végváriak és hajdúk száma, és több mint 20 000 székely katona küzdött a havasalföldi hadjáratban. A magyarországi hadszíntéren harcoló magyar katonák aránya azonban nem haladta túl az egész császári haderő egyharmadát, és a fegyverzeti és felszerelési hiányosságok tovább csökkentették a háború sorsának alakulásában betöltött szerepük súlyát, jelentőségét.

A magyar polgári történeti és hadtörténeti irodalom hajlamos volt arra, hogy túlértelmezze a magyar végvári és egyéb katonaságnak a törökellenes küzdelemben, s így a tizenöt éves háborúban játszott történeti és hadtörténeti szerepét is. Rendkívül helytelen lenne azonban a másik végletbe esve lekicsinyelni, vagy éppen tagadni ennek a katonaságnak a jelentőségét! Hiszen elismerte azt még a magyarokat nem különösebben kedvelő Basta György, a kor híres hadvezére és hadtudósa is, azt írva a seregében küzdő magyar hajdúkról a prágai spanyol követnek: *ezek olyan hősiességgel verték vissza a törököt, amelyet más nemzetbeli katonától soha nem látott.*¹⁵¹ Basta véleményét szem előtt tartva kevésbé

tűnhet túlzásnak, vagy elfogultság temékének a magyar királyi tanácsosok Rudolphhoz intézett fölterjesztése is: „*A tapasztalás eléggé bebizonyította, mily sokat ér a magyar katona! A magyar katona a hazájáért és tűzhelyéért jobban harcol mint bármely idegen; a fáradtságot, az éhséget, a hideget és meleget jobban tűri mint bármely más nép, s ami még fontosabb a tisztjeinek engedelmesebb, s bármilyen hadidolgokra készségesen vállalkozik, amit az idegen katonákról bizony nem mondhatni.*”¹⁵²

A magyar katonaság jobban elviselte a magyarországi hadszíntér sajátosságaiból fakadó nehézségeket, és különösen a végvárak jobban helyhez kötött népében a háború folyamán egyre inkább felerősödött a hazaszeretet érzése, a haza sorsán való aggodás. Ezt a folyamatot segítették a soraik között forgolódó, velük együtt élő protestáns prédikátorok, akik ennek a hazaszeretetnek az ellenreformációval összefonódott Habsburg-hatalom elleni érzelmi töltést adtak. A haza elpusztultságának egy bizonyos szintje még a prédából élő katonákat, a kóbor szabad hajdúkat is megdöbbenetett s aggodalommal töltötte el! Ez érthető is, hiszen a pusztaságban a termelő lakosok nélkül ők sem élhettek volna meg!

A század első éveiben rendkívül ellentmondásos tudati és érzelmi hatások érték a magyar hadinépet. Még hatott a törökellenes küzdelem mozgósító ereje, de ugyanakkor

lábra kapott a csüggedés, az elkeseredés is a dolgok kedvezőtlen alakulása miatt. Ezt a folyamatot híven visszatükrözik a korabeli költészet gyöngyszemei is: „*Hazádnak szép vége mindenütt csonkán áll, / Sereged szép száma fogy, romol, s szállton száll*” – írta Rimay János „*a magyar nemzetnek romlásán, fogyásán*” kesergő versében. Majd így folytatja – „*Csudáld, hogy minden rend nem kóborló s fosztó.*” Hasonló hangvételű az ismeretlen szerző e korban keletkezett háborús „*jeremiáda*” is: „*Pusztaság, kárvallás egész Magyarországon / Immár eláradott nagy sok tartományokban.*”¹⁵³

Vallásüldözés, létbizonytalanság, törökellenesség sziklái között hanyódott a magyar hadinép a századforduló éveiben. Joggal úgy láthatta, önfeláldozása, vérvesztésegei dacára is egyre kevesebb reményt fűzhet a Habsburg uralkodóhoz! Arra kellett gondolnia, hogy a háború végét követi a teljes elbocsátásuk, földönfutóvá válásuk. Érthetően hazai támaszokat kerestek maguknak. Olyanokat, akiknek szükségük van rájuk, és akiktől joggal remélhetik életük, sorsuk rendezését, biztosítását is. Ezt a támaszt a többségében protestáns magyar végvári hadinép a „*nagy keresztyén urakban*” találta meg; a protestáns magyar nagybirtokosokban.¹⁵⁴ Mindenekelőtt a leginkább rájuk szorult, életéért küzdő Bocskai Istvánban, akit a tiszántúliak már régóta ismertek is.

A végvári dicsőség Erdély aranykorában

*„S mégis – be különös egy ország –
Megint dacosodnak a szemek,
Keményre száradnak az orcák
S ijjesztő, síri némaságban
Megint fölszánt magyar világ van.”*

(ADY ENDRE: AZ ÜTÉSEK ALATT)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

A Habsburg-ellenes küzdelmek okai, céljai és realitásuk

Az erdélyi katasztrófa felidézésével vádolt bihari nagyúr fegyverfoglalásával kezdődő közel fél évszázad rendkívül érdekes, ellentmondásokkal telített korszaka a magyar történelemnek. A hazai történetírók általában mint a késői feudáliskori nemzeti múlt legragyogóbb fejezetét tartották és tartják ma is számon. Ezzel szemben számos nyugati – főként osztrák – történeti munka a magyar történelem legsötétebb, legszégényletesebb időszakaként ítéli meg ezt a fél évszázadot. Ezt az elmarasztalást azzal indokolják, hogy a Habsburg-hatalom ellen küzdők török szolgálatba állva az egyetemes keresztény érdekek ellen harcoltak, és elárulták ezzel a magyar nemzeti érdekeket is. Ezzel az ítéletmondással ellentétben az első török szövetségben vívott küzdelem vezérének, Bocskai Istvánnak áll emlékműve Genfben Cromwell és Orániai mellett, és ő az egyedüli olyan magyar vezető, akinek külföldön, külföldiek által emelt szobra van.¹⁵⁵

Vajon hol van az igazság a XVII. század első felében lezajlott magyar Habsburg-ellenes küzdelmek európai és magyar történeti szerepét és helyét illetően?

A háború mindig valamely osztály politikájának folytatása erőszakos eszközökkel. Egy háború megfelelhet ugyan több osztály érdekeinek is, de – a forradalmak kivételével – az uralkodó osztály érdekei mindig meghatározók a háborúk céljait illetően. Így a háborút kirobbantó okok között is mindig első helyet foglalnak el az uralkodó osztály vagy annak egy jelentős részének a sérelmei.

A XVII. század eleji Habsburg-ellenes küzdelmeket is ez váltotta ki. A magyar nemesek kifogásolták azt, hogy az ország trónjára hívtott Habsburg uralkodók nem teljesítik a magyar elvárásokat a török kiűzését illetően. Másfelől azt nehezményezték egyre vehemen-
sebben, hogy a Habsburg-politika, különösen a századforduló idején, az uralkodó osztály érdekeit rendkívül sértő intézkedéseket hozott. Részben tudatosan, részben az elhúzódozó háború objektív következményeiből fakadóan.

A magyar nemesség a Habsburg-abszolútizmus intézkedései miatt kezdte háttérbe szorítotttnak érezni magát a saját országában. Már I. Ferdinánd uralkodása idején sokan úgy látták, hogy a Habsburg uralkodó korlátozza a magyarok beleszólását az ország dolgainak irányításába. A létrehozott központi szervek: a titkos tanács, az udvari kancellária, az udvari kamara és az udvari haditanács döntött az úgynevezett magyar ügyekben is. Több főkapitányi állásba idegeneket helyeztek, amiben a magyar uralkodó osztály szintén jogai csorbítását látta. Ugyanakkor a török kiűzésének elmaradása és az újabb török hódítások a magyar nemesség tekintélyes részét jobbagyai és földjei elvesztésével sújtotta! A sérelmeket megtette a század végén megindított ellenreformáció, az elsőpró többségében protestáns Magyarországon. Brutális erővel sújtotta a magyarságot az elhúzódozó törökellenes háborúval járó zsoldosterror, amely nemcsak a föld népét érintette, de a nemeseket is. Részben közvetlenül, részben az adózó jobbagygazdaságok pusztítása révén.

A Habsburg-kormányzat politikáját a magyar nemesség érezte legsérelmesebbnek, de sújtott az más osztályokat és rétegeket is.

A gyenge városi polgárságot a vallásüldözés, majd az óriás háborús hadisarcok nyomták, a paraszti tömegeket pedig a vallásüldözésen túl az idegen zsoldosok élőködései, és nemegyszer elborzasztó méretű kegyetlenkedései. Ez az állapot a századforduló idején a nagy jobbágytömegek számára valóban már az életbenmaradást kérdőjelezte meg.

A kor magyar nemese látta az idegen elnyomást és ebből adódó sérelmeket, s ebből a gazdasági, társadalmi és politikai szorításból keresett kiutat, amikor fegyvert fogott és harcba szállt a Habsburg-uralom lerázására. Ebben a harcban támogatták a szorítást szintén több oldalról is érző polgárok és egyéb nem nemesi tömegek is.¹⁵⁶

De vajon miért indultak harcba a Habsburg-kormányzat ellen az erdélyi fejedelmek, akiket 1618-után nem veszélyeztetett komoly mértékben a Habsburg-hatalom? Úgy vélem mindenekelőtt azt kell szem előtt tartanunk, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmeket irányító fejedelmek maguk is protestáns nagybirtokosok voltak. Többen a királyi Magyarországon is birtokosok, akiket számos érdekszál kapcsolt a magyar uralkodó osztályhoz. Emellett nem tagadhatók bizonyos dinasztikus hatalmi törekvések sem Bethlen Gábor vagy Rákóczi György esetében, akik saját és utódaik uralma alatt akarták egyesíteni egyelőre Erdély és a királyi Magyarország töröktől meg nem szállt területeit. Azért egyelőre, mert e harcok vezetői közül egyik sem mondott le véglegesen a török kiűzéséről a megszállt területekről.¹⁵⁷

A Habsburg-ellenes küzdelmek jelszavai az idegen uralom megszüntetése, a haza és a vallásszabadság helyreállítása voltak, de he-

lyet kaptak a követelések között a rendi sérelmek is. A csipős nyelvű *Kemény János* szerint ezt a fejedelmek csak „*praetextusnak*” használták világi hatalmuk növelésének leplezésére, de nincs okunk kétségbe vonni azt, hogy Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György valóban, őszintén hittek is abban, hogy az uralmuk alatt létrejövő protestáns magyar nemzeti monarchia nemcsak Istennek tetsző eredmény lesz, de valóban a nemzet érdekeit is szolgálja majd. Azért a közösséget, amelyért készek voltak nem egy alkalommal életüket is kockára vetni. Ezek a politikai és katonai vezetők emberi gyengéik és tévedéseik ellenére is rendkívül tiszteletre méltó, önfeláldozásra kész történelmi személyiségek voltak. Olyanok, akik méltán kerültek a magyar história legnagyobbjai közé! Nemcsak azért amit tettek, hanem azért is, amit nem tettek. Ez bármily paradoxonnak hangzik is, de így igaz. Az a körülmény ugyanis, hogy amikor felismerték a maximális politikai program irrealitását és kompromisszumokat kötöttek egyéni becsvágyaik feláldozása árán is, érett politikai vezetőképeességükről tanúskodik és pozitív történelmi cselekményeknek tekinthető.¹⁵⁸

A nemzeti monarchia visszaállításához szükséges előfeltételek nem jöttek létre a XVII. század első felében. Kedvező jelek, jó konstellációk ígérete fölcillant többször is – különösen a harmincéves háború némely periódusában –, azonban a nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása ismételten megghiúsította azokat. Azt pedig világosan kell látnunk, hogy e három nagy magyar történeti személyiség közül egyik sem akart egy török járomszalagra fűzőtt, annak kiszolgál-

tatott bábállam vezetője lenni. A létrejövő nemzeti monarchia csupán abban az esetben kerülhetne volna el ezt a sorsot, ha a Habsburg-hatalom helyébe lépő, más nyugat-európai támasz ellensúlyozza a török hatalmi túlsúlyt a megalakuló gyenge magyar nemzeti monarchiával szemben. Miután ezek a feltételek több reményt keltő helyzet ellenére sem realizálódtak, meg kellett elégedni a megannyobbított területű, Habsburgoktól független erdélyi fejedelemség létrehozásával, illetve annak megtartásával. Ez volt az adott körülmények között a maximálisan elérhető még akkor is, ha Bethlen Gábor másként vélekedett. Az viszont mindhármuknak történelmi kötelességük volt, hogy a távoli program valóráváltását megkíséreljék, amikor kedvező lehetőségek kínálkoztak annak megvalósításához.¹⁵⁹

A korabeli protestáns költészet és egyházi irodalom „*magyar Messiásoknak*” nevezte a Habsburg-ellenes küzdelmek vezetőit. Valóban élt is bennük ilyen elhivatottsági érzés. Még a kortársai által rideg, számító embernek tartott Bocskai Istvánt is magával ragadta a hatalmas történelmi feladat, amelynek – ha „*ő felsége ágyúitól és éles kardjától űzve is*” – végrehajtójává szegődött. De messiásnak érezte magát az Európa legravaszabb, legkétszínűbb politikusának tartott Bethlen Gábor is, aki bensője mélyén szinte a gyermeki lélek tisztaságával hitt nagy történelmi elhivatottságában, és aki azért kész volt bármikor életét is feláldozni. És még ma sem lehet megindultság nélkül olvasni a fukar, szívtelen, birtokharácsolónak jellemzett öreg Rákóczi Györgynek azokat a sorait, amelyekkel utolsó útjára készülve, példamutató szerénységgel

vallott „*messiási küldetéséről*” és annak eredményéről.

Am a nagy magyar poéta szavaival élve e kor Magyarországon valóban „*ezerszer messiások voltak a magyar messiások*”. Olyanok, akik ezerszer is meghalhattak és sok üdvé mégsem lehetett „*a keresztnek*”; mert az elmaradott gazdasági viszonyok, a török és Habsburg-hatalom bénító szorításában oly keveset tehettek.

Az utókor történetírása nem mindig igazságosan ítélte meg személyüket és cselekedeteiket. Átkok és bálványozás tüzeiben éltek és égtek korukban, de később is hajlamosak voltunk egyoldalúan elmarasztalni vagy idealizálni személyüket, tetteiket. Ez utóbbi megnyilvánulásaként például még napjainkban is Bocskai István szellemi termékének tekinti történetírásunk azt a gondolatot, hogy a megannyobbított területű, önálló – pontosabban a Habsburgoktól független – erdélyi fejedelemséget fenn kell tartani mindaddig, amíg az országban a török hódítók terjeszkednek és a magyar királyság „*idegeneken forog*”, amely gondolatot Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György fejlesztett tovább. Ez a nézet azonban olyan tévedés, mint az, hogy Illésházy István ellenezte az önálló erdélyi fejedelemség létrehozását.

A történettudomány általában arra alapozza ezt a koncepciót, hogy Bocskai „*testamentumában*” fogalmazódott meg először ez a gondolat, vagy ahogyan *Szekfü Gyula* nevezte „*a Bocskai theysis*”.¹⁶⁰ Azonban még az is némi kételyeket támaszt, hogy a végrendelet mennyiben készült a már többnyire önkívületi állapotban fekvő Bocskai tudtával és aktív részvételével? Az viszont számos korabeli

forrással bizonyítható, hogy ez a politikai koncepció kimutatható már Báthory István lengyel király uralkodása idején is, és még határozottabb megfogalmazást kapott a tizenöt éves háború alatt, pontosabban a mezőkeresztesi csatavesztést követő években. A Habsburg-abszolútizmus túlkapásait féken tartani tudó, önálló erdélyi fejedelemség létének szükségességéről szóló nézetek kimunkálásában részt vett Illésházy István és az általa meggyilkoltatott Káthay Mihály kancellár, Imreffy János és későbbi ellenlábasa Bethlen Gábor, de vallották ezt olyan Habsburg-hű politikusok is, mint Pázmány Péter, Eszterházy Miklós, Zrínyi Miklós vagy Pálffy Pál. Rajtuk kívül hosszan sorolhatnánk a neveket a magyar uralkodó osztály éles határvonallal el nem választható két táborából. A különbség csupán abban volt közöttük, hogy ki legyen ennek az önálló fejedelemségnek a vezetője és milyen kapcsolatban legyen az Magyarország nádorával. Az önálló erdélyi fejedelemség létezése a XVII. században ugyanis nemcsak általános nemzeti érdek volt, hanem a magyar nemesség szorosan vett osztályérdeke is, amit általában fel is ismertek az uralkodó osztály tagjai.¹⁶¹

A *katonai erőviszonyokat* illetően látnunk kell azt, hogy a bécsi udvar elsősorban az erdélyi fejedelmek mögött álló török hatalomtól tartott, a kétfrontos háború veszélyét akarta elkerülni, különösen a harmincéves háború idején. A hadvezérek pedig a hadseregellátás megoldhatatlansága miatt vonakodtak Magyarországon hadjáratokat vezetni, és amint Basta, Wallenstein vagy Montecuccoli seregeinek sorsa mutatja, nem is aaptalanul. Ez utóbbi körülmény szülte

különben a könnyűlovas Habsburg-ellenes seregek *korlátozott hadászati fölényét* is a küzdelmek folyamán. Egyedül a Bocskai-szabadságharc idején következett be az a történelmi helyzet, hogy 1606-ban a katonai mélypontra sülyedt Habsburg-birodalomra valóban veszélyessé vált a magyar hadsereg.¹⁶²

E háborúk perspektivikus célja az államegység helyreállítása és a nemzeti monarchia visszaállítása volt. Mindkét célkitűzés a polgári átalakulás irányába mutatott, s emiatt akik ezért harcba indultak, a küzdelmekhez tapadó rendi célok dacára is alapvetően haladó politikai vonalat követtek; hiszen a polgári fejlődéshez a nemzeti monarchia keretei biztosították volna a legkedvezőbb feltételeket. Emellett ezeknek a harcoknak bár sajátos, de törvényszerű velejárója volt a társadalmi elnyomás kereteinek a lazulása, főként a nem nemesi rétegek katonáskodása révén. Az erdélyi fejedelmeknek és a magyar nemeseknek a nem nemesi tömegekre való ráutaltsága több tízezres szabad paraszti réteg létrejöttét eredményezte a nemesi uralom beteljesedésének időszakában. Végül nem elhanyagolható az a szerep sem, amit ezek a küzdelmek a polgári fejlődést elősegítő protestantizmus védelmében játszottak.¹⁶³

Hadtörténeti jelentőségüket tekintve ezek a küzdelmek az európai érdeklődés homlokterébe emelték nem csupán a kicsiny Erdélyt, de Magyarországot is. A nyugati nagyhatalmak a harmincéves háború idején a legszámottevőbb katonai tényezők közé sorolták Bethlen Gábornak a valóságosnál nagyobb tudott hadseregét, s barát és ellenség egyaránt csodálattal szemlélte annak veretlenségét a Habsburg szövetségi blokk sikereinek

tetőzése idején is. A kortársak ismerethiányból vagy félretájékoztatottságból eredő túlzásainak leszámítása után is elmondhatjuk azonban azt, hogy Bethlen Gábor hadseregének hadművészete méltán nevezhető a késő feudáliskori magyar hadművészet csúcsának.¹⁶⁴

A bihari nagyúr zászlói alatt

„Az szép szabadságra, / Magyarság javára / Törekvő jó urunk!” – szólította meg Bocskai Istvánt a Wittembergben tanult és a katonák között forgoló *Debreceni S. János*, majd így folytatta a „*Militaris congratulatio*” című költeményében: „Az kinek örvendünk, / Most annak éneklünk / Vitézlő öltözetben, / Sisakban fegyverben, / Lovakon nyergekben, / Sátor alatt mezőkben, / Jóllehet sok kárban, / De azért vígságban, / Magyarok örömeben.” Talán nem járunk messze az igazságtól, ha e költeményből a magyar hadinép nagy többségének a véleményét halljuk kicsendülni. Azokét, akik úgy érezték, hogy: „Szegény szép hazánkért, / Magyar koronánkért / Ideje vagdal koznunk”. – Harcolni az „országvesztőknek” kikiáltott idegen katonák, tisztek és hivatalnokok ellen.¹⁶⁵

Nehéz lenne eldönteni azt, hogy vajon a földönfutó sorsra szánt magyar katonáknak,¹⁶⁶ vagy az üldözőbe vett bihari nagyúrnak volt-e nagyobb szüksége arra az összefogásra, amely a lippai és boros-jenői várakból harcra rendelt hajdúkapitányok 1604. október 15-re virradó éjszakáján íródott „hitlevélben” így fogalmazódott meg: „Ez okáirt az mi hit leve-
lünket attuk az nagyságos Vitézlő Bocskai Ist-

Giacomo Barbiano Belgiojoso, felső-magyarországi főkapitány

vánnak, ez köszöntinsignek, s a mi Országunknak s ides Hazánknek leghfőképpen az egy Igaz Hitnek megholtalmazására kötöttünk hit-
vel erre magunkat, s hogy edgüt ilnink s hal-
nánk az egy Igaz Hit mellett meg.”¹⁶⁷

A lippai várőrségbe felfogadott szabad hajdúk csatlakozására ugyancsak szüksége volt Bocskainak! Amikor ugyanis az őszbe csavarodott fejű bihari nagybirtokos, az ifjontian „Prága köveit koptató” és élete javát Habsburg-pártiságban eltöltő Bocskai István fegyveres ellenállásra határozta el magát

Belgiojoso császári tábornok, „király képe” felső-magyarországi hadserege ellen, helyzete és vállalkozása ugyancsak reménytelennek tűnt a kortársak szemében! Tegyük hozzá, teljes joggal, hiszen ebben az időben magánvárainak 800 főt meg nem haladó katonasága volt minden fegyveres ereje. Az ellene gyülekező császári csapatok létszáma ellenben 15 000 fő körül mozgott, és Belgiojoso további császári csapaterősítésére számíthatott Alsó-Magyarországról is. Bár Bocskai katonai hírnevét beragyogta a török felett aratott gyurgyevói győzelem glóriája, mégis a katonai erőviszonyokban mutatkozó óriási különbség a számokban gondolkodók előtt egy pillanatra sem tette kétségesse a küzdelem várható kimenetelét.

Az első napokban hasonlóan súlyosnak ítélte meg a helyzetét maga Bocskai is. Miután csak a rabság vagy a harc között választhatott, ő a nagynevű katonaelődökhöz méltóan a kardhoz nyúlt. Jóllehet Bocskai katonai képességeit a kortárs Istvánffy Miklós erősen kétségbe vonta, azt azonban jól mérte fel az egykori váradi főkapitány, hogy sikerre csakis abban az esetben számíthat, ha az elérhető közelségben levő magyar katonaságot oldalára vonja, és azokra támaszkodva veszi fel a harcot a császári fővezér ellen. Ez a katonaréteg jelentős részben a várakat önként elhagyó, vagy onnan elbocsátott *végvári katonaságból* verbuválódott. Bocskai egyik levelében azt írta, hogy ezek a hajdúk „*magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni*” maguktól is rátámadtak volna a németre. „*Azonban hogy értették, hogy minket is kergettenek, magok jövének érettünk.*”¹⁶⁸ Történetírásunk hosszú időn át tényként fogadta Bocskainak

ezt az állítását. Az újabban előkerült korabeli dokumentumokból azonban nyilvánvalóvá vált az, hogy nem ezek a katonák keresték meg Bocskait, hanem ő küldte el megbízottait ajándékokkal a katonák vezetőihez, és így vonta a maga oldalára ezt a tizenötéves háború harcaiban megedződött magyar katonaréteget.¹⁶⁹ A küldött ajándékok hatása mellett azonban Bocskai számított a hajdúk idegenellenességére és protestáns voltára is. Az ajándékokon és egyéb ígéreteken túl – írta Belgiojoso – „*költötte azt, látván, hogy egyébképpen az hajdúságot melléje nem hajthatja, hogy az Relligióért akarnánk kergetni. Ez szín alatt vonta hozzája az hajdúkat.*”¹⁷⁰

Ez a harcedzett magyar hadinép *Álmosd-Diószeg* között döntő vereséget mért az egyik császári hadoszlopra. A győzelem hatására Belgiojoso nagy hadserege felbomlott. A „*király képét*” üldöző Lippai Balázs – a lippai közlegényből cigány származása ellenére Bocskai hajdúfőkapitányává lett katona –, két héttel a csata után már *Kassa* polgárait és az ott meghúzódó „*nemes uraimékat*” szólította fel kapunyitásra és csatlakozásra.

A gúnyosan „*Bocskai angyalai*”-nak nevezett hajdúcsapatok merész előretörése ellentmondott a korabeli nyugati stratégiai elveknek, hiszen ekkor még minden királyi vár katonasága Rudolf császár hűségén volt! A török által már korábban erdélyi fejedelemnek elismert Bocskai nagyobb létszámú török segélyerőre legfeljebb csak tavasszal számíthatott. Addig csupán a magyarországi török végvárakból jöhetett a segítségére bizonyos számú katona. *Ily módon döntő fontosságú volt az a körülmény, hogy az erdélyi és a felső-magyarországi végvárak magyar katonasága*

*milyen álláspontra helyezkedik majd Bocskai-val szemben?*¹⁷¹

A zömében könnyűlovas hajdúcsapatok – a török akindszikhhez hasonlóan – ki tudták kerülni a várakat, de *a mozgalom csakis a fontosabb várak és erődített városok birtokában számíthatott tartós stratégiai sikerekre.* Ebben a korban különben sem akadt sok olyan hadvezér, aki vállalta volna várak, erődített helyek maga mögött hagyásának a kockázatát. Ha nem volt mód ezek gyors elfoglalására, körülzáró egységekkel blokkírozták azokat, hogy lehetetlenné tegyék a védők számára a had-

tápvonalak elleni támadást. Bocskai István, a császári udvarban tanult katona és tapasztalt erdélyi politikus nyilvánvalóan jól tudta, hogy az erdélyi fejedelmi trón elfoglalása és megtartása csakis oly módon mehet végbe, *ha a fontosabb várak és erődített városok birtokbavételével engedményekre kényszeríti a császári udvart.* A várak birtokbavételéhez két út állt előtte: török katonai segíttel foglalja el a várakat, vagy saját erőforrásokra támaszkodva próbálkozik meg azok birtokbavételével. Az első út rendkívül veszélyes volt, hiszen minden szultáni ígéret dacára számolni kellett

Bocskai hajdúi 1605-ben (P. Zimmermann egykorú rézmetszete)

azzal, hogy a török a segítségével elfoglalt várakra ráteszi majd a kezét. Ezért a második megoldás maradt, amihez viszont hiányoztak a megfelelő eszközök, mindenekelőtt a hatékony ostromtüzérség. Döntő fontosságú stratégiai kérdéssé vált tehát az, hogy a várak katonasága miként reagál Bocskai felhívására?

A kirobbant fegyveres harc első katonai és politikai központja *Debrecen*, majd *Tiszalök* lett. Ezt a tiszántúli bázist *Munkács-Szatmár-Kálló-Várad-Borosjenő-Lippa-Lugos-Karánsebes* várak vonala zárta el Erdélytől. A második vonalat *Kővár-Gyálu-Vajdahunyad* képezte. E várak többségében vegyesen volt idegen és magyar helyőrség. Nyugat felől *Sárospatak-Tokaj-Szerencs-Diósgyőr* akadályozta a mozgalom terjedését, mögöttük *Szécsény-Fülek-Putnok-Szendrő-Murány* képezték a második vonalat. Még nyugatabbra *Komárom-Érsekújvár-Léva-Zólyom-Árva* állta útját az előnyomulásnak.

Az álmosdi győzelem után Bocskai előtt két előnyomulási lehetőség állott: 1. A török által támogatott fejedelemként hajdúi és a törökföldi emigránsok élén Erdélybe tör és a fejedelemségben szétszórtan állomásozó mintegy 5000 főnyi császári katonaság ellenállásának felszámolása után visszaállítja e terület korábbi státusát. 2. A csapatok a visszavonuló Belgiojosót üldözve birtokba veszik Felső-Magyarországot, majd folytatják az előnyomulást nyugati irányban, mialatt Erdélyben kisebb, főként helyi erők kötik le a császári katonaságot.

A század első éveiben elbukott erdélyi mozgalmak tapasztalatai amellet szoltak, hogy a Habsburgoktól független erdélyi fejedelemséget nem lehet csupán az elpusztult Erdély

erejére támaszkodva biztosítani. Szükség van a gazdaságilag fejlettebb és kevésbé elpusztult felső-magyarországi területek megszerzésére is. Ezt sugalmazta különben az is, hogy ez utóbbi területen már Bocskai fegyverfogását megelőzően fegyveres összeütközésre került sor a császáriakkal, *Szikszónál* pedig Homonnai Drugeth Bálint vezetésével táborban voltak a felső-magyarországi megyék csapatai, amelyeknek csatlakozására számítani lehetett, ha Bocskai felveszi velük az érintkezést. Mindezek a körülmények arra indították Bocskait, hogy a mozgalom fő támadási irányát észak, észak-nyugat felé jelölje meg. Számos korabeli adat amellet szól, hogy e stratégiai döntés meghozatalában nagy szerepet játszott a fejedelem kiváló képességű és oly méltatlan véget ért kancellárja, Káthay Mihály is.¹⁷²

Ő nyitotta meg Bocskai számára a fontos *Kálló* várát, amelynek a parancsnoka volt. Már az álmosdi ütközet után egy héttel azt jelentette a Magyar Kamara vezetőinek, hogy az őrség tagjai „szöktön szöknék Bocskaihoz”, és ha a katonák sürgősen nem kapják meg az elmaradott zsoldjukat, „mind elmennek és ezt a helyet pusztán hagyják”.¹⁷³ A békeidőben is négyszáz főnyi helyőrséggel rendelkező vár ostrommal történő elfoglalása ugyancsak kemény próba elé állította volna Bocskai hajdú lovasait! Földrajzi fekvése miatt viszont Kállót nem volt tanácsos kikerülni. Így a vár október 29-i önkéntes kapunyitása fölöttébb kedvezően hatott a mozgalom kibontakozására.

Kállóval egy időben nyitott kaput Lippai Balázs hajdúi előtt *Kassa*, Felső-Magyarország politikai és katonai központja. Ugyan-

akkor Homonnai Drugeth Bálint és Mágóchy Ferenc felső-magyarországi nagybirtokosok csatlakozása több magánvárral növelte a mozgalom politikai és katonai bázisát. A „mérges darazsakként” szerte rajzó hajdúcsapatok egyszerre több vár falai alatt is megjelentek. Míg a „féktelen” Lippai Balázs Szepesvárat vívta, azt kívánván, hogy az oda menekült Belgiojosó, a „rossz királyképét” kezébe adják, vezértársa a „rettenthetetlen” Németi Balázs hajdúkapitány ötven lovas (!) élén az erős Szendrő alá lovagolt. Szendrő kapitánya a támadók csekély létszáma ellenére sem vette tréfára Németi Balázs megadási felhívását, de egyelőre haladékot kért a döntéshez. Amikor azonban azt látta, hogy a szikszói táborból 900 lovas, valamint 4 zászlóalj hajdú csatlakozik az ostromlókhoz és hozzákezd a várat ellátó víziárok levezetéséhez, a megszeppent őrség szabad elvonulásának biztosítása mellett feladta az erős várat. Szendrő kapitulációjának hírére Szádvár császári helyőrsége – „amely várat Schwendi hajdan egész erejével ostromolt, s csak megadás útján vehetett be” – követte a szendrőiek példáját. Néhány napon belül kaput nyitott és csatlakozott Bocskaihoz Putnok és Krasznahorka várak magyar katonasága is.

November első napjaiban Eperjes, Késmárk Bártfa, Kisszeben, Szomolnok, Stósz és Lőcse erősített városok önként kaput nyitottak Bocskai katonái előtt, és hűségére esküdött Ónod és Diósgyőr katonasága is. Egy hónappal az álmosd-diószegi győzelem után már közel harmincezer négyzetkilométernyi terület került a felkelők ellenőrzése alá. Ezt a területet délről és keletről Várad–Ecsed–Szatmár–

Giorgio Basta császári hadvezér és hadtudós

Huszt várak, nyugatról pedig a bányavárosok, határolták. Az e vonalon belül fekvő Füleket, Murányt, Szepesvárt, Tokajt és Szatmárt már ekkor figyelő, blokkírozó egységekkel záratta körül Bocskai.¹⁷⁴

Basta tábornagy ellentámadása, az *osgyáni* és az *edelényi* győzelme, lényegében nem változtatott a felső-magyarországi hatalmi helyzeten. Egyedül Eperjes városa tért vissza Habsburg-hűsége, és fogadta be téli szállásra a császári sereget, a várak közül pedig csak Szendrő került átmenetileg császári kézre. A tábornagy 1605 elején ugyan ideiglenesen felmentette a körülzárás alól és élelemmel lát-

ta el *Tokaj* császári helyőrségét, de a 200 főt alig meghaladó katonaság nem tudta számottevően zavarni Bocskai hadainak mozgását és összeköttetését a későbbiek folyamán sem.¹⁷⁵

1604 végén sikereket ért el a Habsburg-ellenes küzdelem a fontos erdélyi végvárvidékeken is. Az első erdélyi vár, amely Bocskaihoz csatlakozott, az erős *Boros-Jenő* volt. A vár magyar kapitánya, *Petneházy István* szerezte meg az erősségét Bocskainak. Ez az apró természetű, rendkívül tapasztalt, s az utókortól méltatlanul elhanyagolt kiváló magyar katona a német zsoldosokat vadászat és vendégeskedés ürügyén kicsalta a várból, és a benn maradt magyar helyőrséget Bocskai hűségére eskette. Így a Kőrös-völgyét lezáró stratégiaiul rendkívül fontos vár – amelyet a török szultán egy fél évszázadon át eredménytelenül követelt az erdélyi fejedelmektől –, harc nélkül vált a mozgalom fontos erdélyi bázisává.

Hamarosan követte példáját a Maros völgyét uraló *Lippa* vára is. Ezt az erősséget Rákóczi Lajos várkapitány Petneházyhoz hasonlóan szerezte meg Bocskainak. A két vár őrségének példáját követték *Lugos* és *Karánsebes* katonái, majd rövidesen *Kővár* védői is. Ily módon Erdély külső várvonalából már csak *Déva* és *Várad* maradt Habsburg-hűségén.¹⁷⁶

A tiszántúli *Ecsed* vára az öreg Báthory István tulajdona volt. Az idős protestáns főúr, a környék legtekintélyesebb birtokosa, ha nem is állt még nyíltan a mozgalom mellé, semleges magatartásával is jelentősen támogatta a szabadságharc ügyét.¹⁷⁷

Erdély birtokbavételének komoly akadályá volt azonban a Szamos völgyét uraló *Szatmár*

vára. Ennek a körülzárását Bocskai 1604 novemberében rendelte el. Az erősséget mindössze 150 főnyi német és vallon katonaság védte. A két tucat ágyú, a sok seregbontó és „tüzesszerzám” a védők kis létszáma dacára véres küzdelem árnyékát vetette előre. Az erős várat végül is a „szállott várakban forgott fűemberek, németek és vallonok” elismerését is kivívó, halált megvető bátorsággal rohamozó, fegyvert fogott jobbagyok vették be. Rövidesen sor került *Gyalu* kapunyitására, majd a „kulcsos város”, *Kolozsvár* csatlakozására is. Ezután már csak a körülzárt *Várad* és *Huszt* helyőrsége képviselte a Habsburg-uralmat Erdély északi és keleti határvidékén. A fejedelemség belsejében a császári ellenállás a szász földre szorult vissza.¹⁷⁸

A nyugati irányban támadásba lendülő Rhédey Ferenc, a korszak másik legendás híré magyar hadvezére, még az év utolsó hónapjában körülzárta a Basta által visszafoglalt *Szendrőt*, és karácsony éjszakáján megjelentek katonái az erős *Fülek* vára alatt is. Rhédey, aki néhány évvel korábban füleki várkapitány volt, a palánkkal körülkerített várost rohammal elfoglaltatta, s a császári katonákat kardélre hányatta. Miután a vár német parancsnoka, a később közkedvelt, híres hajdúvezérré lett Honorius Tannhausen ekkor még nem szánta el magát a vár feladására, Rhédey körülzáró egységet hátrahagyva továbbnyomult nyugat felé. Serege előtt önként kaput nyitott az erős *Szécsény* és *Nógrád* várak magyar katonasága. Példájukat követte *Gyarmat*, *Drégelypalánk*, *Csábrág* és *Szitnya* magyar őrsége. Csatlakozásukkal az Ipolytól délre és keletre fekvő terület Bocskai csapatainak a kezére került. Ennek kettős

haszna is volt. Egyrészt az, hogy déli irányban elzárta a török hódítási próbálkozások útját, mert a szultánnal kötött egyezség értelmében a Bocskainak meghódolt vagy a katonái által már elfoglalt magyar várakat nem támadhatták török csapatok. Másfelől e terület birtokában meg lehetett indítani az északi irányú támadást a Garam vonalán a *bányavárosok* megszerzéséért. Ezek birtoklása nemcsak a szabadságharc gazdasági bázisának növelése szempontjából volt rendkívül jelentős, hanem azért is, mert joggal lehetett számítani arra, hogy a bányavárosok elvesztése visszavonulásra kényszeríti majd az Eperjesen állomásozó Bastát.¹⁷⁹

Ha e vázlatos áttekintés után azt kutatjuk, hogy milyen mértékben mozdították elő a szabadságharc ügyét a magyar végvári katonák az első hónapokban, akkor a következők mondhatók el teljes joggal:

– Az álmosd–diószegi *harcászati siker hadászati eredménnyé fejlesztése*, továbbá az oszgyáni és az edelényi vereségek depressziós hatásának ellensúlyozása elképzelhetetlen lett volna a magyar végvári katonaság ellenkező magatartása – a Habsburg uralkodó hűségén történő megmaradása – esetén. Bocskai melletti állásfoglalásuk jelentős mértékben befolyásolta a várakba menekülő nemesek magatartását is. Nemkülönben a városi polgárság vezetőiét, hiszen az erősített városok falainak védelme a felfegyverzett polgárok mellett alapvetően a zsoldba fogadott magyar katonákra hárult. Már pedig ezek a katonák a környező nagyobb várak magyar helyőrségéhez igazodtak, hiszen komolyabb támadás esetén segítséget csakis onnan várhattak.

– A királyi végvárok kapunyitása *alapjaiban rendítette meg a Habsburg-uralmat* a Tiszántúlon, Felső-Magyarországon és Erdélyben, mert elvágta a fejedelemségben állomásozó császári haderő összeköttetéseit a bécsi udvarral.

– A végváriak Bocskai mellé állása teljesen *kilátástalanná tette Basta eperjesi pozícióját*. Igen nehézé vált a lőszer- és zsoldutánpótlás. Visszavonulási útvonalként is csak a felső Vág völgye maradt a császári hadvezér részére.

– A döntő jelentőségű stratégiai előnyök biztosításán túl a végváriak Bocskai melletti kiállása harcászati téren sem volt lebecsülendő. Jóllehet az a mintegy *2800 főnyi végvári katon*a, aki a szabadságharc első három hónapja alatt Bocskai hűségére esküdött, csak kisebb részét alkotta az ekkor 20 000 főnyi összhaderőnek – a várkatonaság egy része a „*török frigy*” ellenére sem hagyhatta el a várakat –, mégis ez a számát tekintve nem nagy haderőrész *minőségi téren rendkívül sokat nyomott a latban*. Ők és a hajdúk képviselték Bocskai hadában a harcérték szempontjából komolyan számbajöhető katonai erőt. Ez a katonaság ugyanis többségében végigküzdötte a tizenötéves háború harcait, és ezáltal jelentős harci tapasztalatokra tett szert.¹⁸⁰

A végvárok magyar katonáinak önkéntes kapunyitása és csatlakozása 1605-ben is folytatódott. Egyre több végbeli vitéz vált fogékonnyá az egykori füleki várkapitány, Rhédey Ferenc felhívására: „*Valahol mi magyar ez széles világon vagy, egygyé kell lenni és az német nemzetre kell támadnunk, ki minket sem hitünkben, sem tisztességünkben, igazságunkban meg nem tartott, hanem teljességgel*

Bocskai István váradi főkapitány, majd erdélyi és magyarországi fejedelem (Egykorú rézmetszet Ernst Lajos gyűjteményéből)

fogyatni akar bennünket, sok jó szolgálatunkért és vérünk hullásáért.”¹⁸¹ Rhédey kiáltványának soraiban mintha a „*Militaris congratulatio*” szavai csendülnének vissza: „*Ha vitézek vagyunk, / Úgy is félnek tőlünk, / Árulóknak kiáltanak, / Patkószeget vernek, / Fejünkben szegeznek, / S ez világból kiirtanak.*”¹⁸² Nem tudjuk, hogy ki fogalmazta Rhédey kiáltványát, amely magán viseli Lippai Balázs Kassához írt levelének nem egy stílusjegyét.

A fogalmazó lehetett maga *Debreceni S. János* is, akinek életéről rendkívül keveset tudunk, de aki minden valószínűség szerint 1604 októberétől a katonák között forgolódott. Azt viszont jól tudjuk, hogy Rhédey kiáltványa 1605-ben milyen nagy visszhangra talált az alsó-magyarországi végbeliek között! A Pozsonyban összegyűlő császárpárti rendek januári előterjesztésükben azt írták, hogy nemcsak a „*tudatlan népből*”, de a „*végvári katonák*” soraiból is „*sokan hozzá (Bocskaihoz) pártolnak*”.¹⁸³ Egy hónappal később Pogrányi Benedek állapította meg nagy keserűséggel: „*A pártosok – t. i. Bocskai kapitányai – szín néppel vadnak, mert az végbeliek mind veleek vadnak, valahol jó csatázó legények voltak, azok veleek vadnak. Mi mellettünk csak az alja vagy az népnek, azok is inkább hajlanak a pártosokhoz, hogysem mint mihozzánk.*”¹⁸⁴

A várak önkéntes kapunyitásának eredményeként Bocskai már 1605. január közepén büszkén írhatta a török nagyvezérnek, hogy a katonák „*tizenöt erős várat vettek meg számunkra*”.¹⁸⁵ Végleges kapunyitása után a császárpárti rendek már a bányavárosokat is féltették: e terület Bocskai kezére jutása, „*a végvári vidék elfoglalása után*”, napok alatt bekövetkező eseménynek tűnt a számukra.¹⁸⁶

Az itt tapasztalt erős császári védekezés miatt azonban Rhédey csak március elején támadt a bányavárosok ellen. Időközben kaput nyitott a december óta körülzárt *Fülek*, amelynek a példáját követte a kicsiny *Ajánácskő* is. Hamarosan kapitulált *Besztercebánya*, és így a téli hadjárat befejeződésekor a keleti részen csak *Huszt* várában állomásozott császári őrség. Felső-Magyarországon *Tokaj*,

Murány, Eperjes, a bányavidéken pedig *Léva* és *Zólyom* maradt Habsburg-kézen. E várak őrsege azonban körülzárva, és az utánpótlás bázisától elszigetelve nem veszélyeztethette a tavaszi és a nyári hadműveletek sikereit.

A császári katonai ellenállás e körülzárt várakon kívül az *Esztergom–Komárom–Érsekújvár–Nyitra–Trencsén–Árva* vonalára támaszkodott, *Pozsony* hadművelleti központtal. A várakból a három utóbbi magánkézben volt. A császári hadvezetés *Komáromot* *Érsekújvárt* és *Esztergomot* minden áron meg akarta tartani. Ugyanakkor *Nyitrát*, *Lévát*, *Trencsént* valamint *Árvát*, *Bicsét* és *Lietavát* lényegében sorsukra hagyta.

Ez utóbbiak közül a Forgách Ferenc püspök birtokát képező *Nyitrát* adták fel elsőként, kapituláció útján. A vár magyar őrsege megfenyegette a püspököt: ha továbbra is „ellenkezik” Bocskai katonáival, vasra verve átadják őt az ostromlóknak.¹⁸⁷ *Trencsén* várát, amely Illésházy István általánosan ismert véleménye szerint „*olyan erős ház, hogy Magyarországon nem sok vagyon olyan, Isztergomnál erősb, sok lövészerszám is vagyon benne, az törek császár hadának is gond volna megvenni erővel*” – mindössze 50 császári katona védte. Trencsén védői miután „*igazolást*” kaptak Bocskai kapitányaitól, hogy bátran védték az erősséget – július 1-én feladták azt.¹⁸⁸

Bicsét még májusban elfoglalták Bocskai hajdúi, *Árva* és *Lietava* azonban megmaradt Thurzó György birtokában. Májusban az erős *Vác* kapitánya, Verebélyi János, a várórség élén Bocskai zászlaja alá állt. Ezzel az Ipolytól délre eső utolsó végvár is a szabadságharc bázisa lett. A további előrehaladás most már

azon múltott, hogy sikerül-e áttörni a *Komárom–Esztergom–Érsekújvár* erősségekre támaszkodó utolsó császári védvonalat? A körülzárt *Zólyom* és *Léva* várak nem nagy létszámú helyőrségei ugyanis nem befolyásolhatták lényegesen a hajdúcsapatok további hadműveleteit.

Az utolsó, de rendkívül erős császári védvonalnak az áttöréséhez olyan segítség jelentkezett, akire Bocskai ugyan nem tartott igényt, de akit visszatartani sem állott módjában: ez pedig Lalla Mohamed török nagyvezér volt. A rendkívül értelmes és jó politikai érzékkel rendelkező török vezető júliusban indult meg Nándorfehérvárról és *Esztergom* elfoglalására készült. Ezt a tervét a magyarok mindenképpen szerették volna megakadályozni, de az adott körülmények között nem sok múlhatott rajtuk. *Visegrád* vallon helyőrsége – amely különben sehonnan támogatást nem remélhetett – már a nagyvezér elindulásának hírére átadta a várat a budai törököknek. Nem sokkal később – hasonló okok miatt – ezt tette *Esztergom* idegen zsoldosokból álló helyőrsége is. *Komárom* várát azonban szilárdan kézben tartották a császáriak, jöllehet a komáromi naszádosok – akik az őrségnek mintegy a felét tették ki – a hajdúkhöz csatlakoztak és maguk gyűjtötták fel házaikat.¹⁸⁹

Bocskai csapatainak következő támadási célja *Érsekújvár* volt. Itt hajtották végre az első módszeres ostromot a többnyire körülzáráshoz és váratlan megrohanáshoz szokott katonák. A megemelt létszámú védőrség 1500 gyalogból és 500 lovasból állt, akik között magyarok, németek és vallonok vegyesen voltak. A magyar végváriak parancsnoka a tapasztalt és császárhű Thury Ferenc volt.

Katonái azonban már júniusban „jó biztatsággal voltak” Bocskaihoz. Július elején elküldték két követüket az ostromot irányító Rhédey Ferenchez, és azt kérték tőle: „*még harmad napig ne siettesse az várat ő nagysága ostromlani, annak utána ők is készek lesznek a németnek ellensége lenni*”.¹⁹⁰ Az ígéret beváltására azonban csak július 24-én került sor. Ekkor a magyar várórség föllázadt, s azt követelte: vagy adják át a várat Rhédeynek, vagy engedjék ki őket a várból. Miután a parancsnok egyik kívánságukat sem teljesítette, véres harc fejlődött ki a magyar és az idegen várkatonaság között. A küzdelem alatt a magyarok nagy része elhagyta az erősséget és az ostromlókhoz csatlakozott. Érsekújvár idegen őrsege végül is a Mátyás főherceg és Illésházy István között létrejött titkos egyezmény eredményeként adta fel a várat Homonnai Drugeth Bálintnak, Bocskai fővezérének, nehogy az is Esztergomhoz hasonlóan török kézre jusson. Homonnainak még így is éppen elég gondot okozott az, hogy az ostromban segédkező törököt még csak „*látóul*” se engedje be Magyarország e fontos végvárába! Érsekújvár elfoglalása után lényegében már csak Győr–Komárom–Pozsony gátolhatta Bocskai seregét egy Bécs elleni közvetlen támadásban.¹⁹¹

A fejedelem katonái 1605 tavaszán megjelentek a *Dunántúlon* is. Az itteni hadműveletek tulajdonképpen célja az volt, hogy előnyös pozíciókat szerezve, innen indítsanak portyázásokat a féltve őrzött „*örökös tartományok*” területére, és a portyázások morális hatásán túl császári erőket vonjanak el a fő hadszínterről. A két dunántúli főkapitányság végváraiban ebben az időben mintegy 9000

főnyi magyar és idegen katonaság állomásozott. Ebből mintegy 5500 volt a magyar gyalogosok és lovasok létszáma.¹⁹² A korabeli források arról számolnak be, hogy a dunántúli végvárak magyar katonái örömmel fogadták Bocskai generálisát, Némethy Gergelyt, és tömegesen sorakoztak zászlói alá. A körmendi kapitány azt jelentette Batthyány Ferencnek, a Dunántúl leghatalmasabb birtokosának, hogy a magyar hajdúi mind Némethy táborába mennek és nem akarnak többé Rudolf zászlói alatt szolgálni. Hasonlókat írtak Szalónakról, Vasvárról, Kőszegről, Veszprémből, Tihanyból és Szentpéterről is.

Néhány hét leforgása alatt a dunántúli várak és erősített helyek közül Vázsony, Sümeg, Körmend, Kőszeg, Veszprém, Tihany, Palota, Szentgrót, Pápa és Tata magyar katonasága Bocskai mellett nyilatkozott. E várak magyar helyőrsége mintegy 2000 főt tett ki, a dunántúli magyar végvári katonaság összlétszámának valamivel több mint egyharmadát. Miután 1605 decemberében Némethy Gergely kiszorult a Dunántúlról, e terület magyar katonái – Tata őrségének kivételével – már ekkor visszatértek a Habsburg uralkodó hűségére.¹⁹³

A Dunántúlon kevesebb végvári katona állt a szabadságharc ügye mellé, mint Alsó- és Felső-Magyarországon. Ennek okát azonban helytelen lenne abban keresnünk, mintha e terület magyar végvári katonasága kevésbé lett volna fogékony a vallási és nemzeti sérelmek orvoslását ígérő jelszavak iránt, mint az alsó- és felső-magyarországi társaik. Más okok játszottak itt közre. Mindenekelőtt az, hogy a Dunántúl leghatalmasabb és legtekintélyesebb nagybirtokosa – a különben szintén

protestáns Batthyány Ferenc – végig Habsburg oldalon maradt, s ez befolyásolta a nagymértékben hozzá igazodó dunántúliak magatartását is. Emellett azt is világosan látnunk kell, hogy miután a Dunántúlt Bocskai csak diverzióra használta, nem is küldött oda komoly katonai erőt. Ezzel szemben a császári hadvezetés jelentős haderőt állomásoztatott és mozgatott ezen a területen még az 1605-ös év folyamán is. Így a dunántúli magyar végvári katonák előtt rendkívül bizonytalan kimenetelűnek tűnhetett a szabadságharc sorának alakulása ezen a területen, ami kétségtelenül szintén fékezőleg hatott csatlakozásukra.¹⁹⁴

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy 1605-ben – az erdélyi várak őrségét kivéve – mennyi magyar végvári katona tartozott Bocskai fennhatósága alá, akkor a következő kép tárul elénk: Dunántúlon 2000 fő, az alsó- és felső-magyarországi végvárakból (a magánkézben levő várak katonaságát nem számolva) mintegy 5000 fő. Összesen tehát mintegy 7000 főnyi királyi zsoldban álló végvári katona, és 1500 főnyi magánföldesúri várkatonaság tartozott 1605-ben Bocskai fennhatósága alá. A magyarországi királyi végvárak katonasága ebben az időben 16 000–18 000 fő között mozgott. Ebből mintegy kétharmad rész volt a magyar, és egyharmad rész az idegen katonaság. Eszerint tehát a 10–12 000 fő között ingadozó magyar végvári katonaság 60–70%-a Bocskai zászlaja alatt küzdött, szembefordulva a Habsburg uralkodóval.

Ha azt vizsgáljuk, hogy ez a létszám hányad része volt Bocskai haderejének 1605. második felében, akkor azt kell látnunk, hogy a magyar végvári katonaság nem tett ki többet az

összhadlétszám tizenöt százalékánál. Ez az arány nem változott lényegesen 1606-ban sem. Jóllehet ekkor a dunántúli végvárak katonasága visszatért a Habsburg uralkodó hűségére, de miután a harcok elültével a sereg létszáma csökkent, emiatt nem módosult az arány sem.¹⁹⁵

Mindent összevetve elmondhatjuk azt, hogy a királyi várak magyar katonaságának *harcértéke* a Bocskai-szabadságharc alatt a nyílt ütközetek vívására való alkalmasság, a portyázások vagy a várostromok terén lényegében hasonló volt a szabad hajdúk legjobbjaiéhoz, de az ellátatlanságból eredő fegyelmetlenség nem kerülte el az ő sorait sem. Ami az anyagi és érzelmi kapcsokat illeti, a várakból kiszakadt vagy ott még nem szolgált *szabad hajdúság* jobban kötődött Bocskai személyéhez és a szabadságharc ügyéhez, mint a királyi szolgálatra tovább is igényt tartó magyar végvári katonaság. *A feudális társadalmi rendhez főként Bocskai személyén keresztül kötődő hajdúság inkább képezhette a nemzeti abszolutizmus belső katonai bázisát, mint a rendi jogok csorbitatlan épységben tartásáért küzdő nagybirtokosokhoz ezernyi szállal kapcsolódó végvári katonaság.* „A végvárak és kastélyok vitézlő rendje”-nek katonai és politikai jelentősége alapvetően a Bocskai-szabadságharc hadászatában rejlett. Bátran elmondhatjuk azonban, hogy a közel félszáz vár és várkastély önkéntes kapunyitása nélkül a mozgalom ki sem bontakozhatott volna! Sőt várak birtoklása képezte a béketárgyalások alapját is. Erre hivatkozva utasította vissza Bocskai 1606 elején Mátyás főhercegszűkkeblű ajánlatát, kijelentvén: „Nem-hogy Zsigmond fejedelemnek, de sem az ifjú,

II. Mátyás magyar király (A bécsi udvari műtörténelmi múzeum ambrasi arcképgyűjteményében levő eredetiről rajzolta Thury Gyula)

sem az nagy János királynak azok az földek, tartományok és erősségek kezökben nem voltak, az melyeket isten mű kezönkbe adott és engedett.” Éppen ezért ragaszkodott is ahhoz, hogy „az végházakat ... addig semmiképpen kezünkől ki nem bocsátjuk, míg az fölségekkal való végzéseink épen nem confirmáltatnak”.¹⁹⁶

A végvári katonák érdemeiről a várak stratégiai és politikai jelentőségének kiemelésén túl Bocskai külön nem emlékezett meg. Legalábbis ilyen korabeli forrást nem ismerünk. A szultánnak írott levelében különbségtétel nélkül dicsérte katonáit, akik ugyan „az nagy fizetlenség miatt felette nagy

fogyatkozott állapotban vadnak, de mind azt sem nízték, hanem télen is, számtalan sok sanyarúságot, hidegségeket ki sánczban várak alatt való heveréssel, ki az ellenség ellen való csatázással és strázsálással meg nem mondhatni mennyit szenvedtenek: most is hol éhen hol szomjuhon, nagy ruhátlansággal és sok fogyatkozással, óránként testek szakadásával, vérek hullásával és sokan halálokkal is szolgálnek”.¹⁹⁷

A Bocskai „szomorú haláláról” írt kesergő ének ismeretlen szerzője a „megvénhüdt katonákat” ítéli a legmértőbbeknek arra, hogy Bocskai holttestét Erdélybe kísérik. Érdeimekről azt vallotta: „Bizonyság az ország, voltatok jó szolgálak, / Kiről jutalomtság mennyei boldogság.” Vigasztalásukra azonban csak annyit tudott mondani: „Mutathat Isten mást, fáradság váltságát, / Ki megadja árát, munkátok jutalmát.” A bécsi tárgyalásoknál a végvárak magyar katonái szabad vallásgyakorlatának biztosítása külön feltételként szerepelt. Ez, továbbá az idegen katonaság behozatalának tilalma, a végvárok vezető posztjainak csak magyarokkal való betölthetősége, valamint a fegyveres mozgalomban részt vevők számára biztosított közkegyelem közvetlenül érintette a végek vitézli népét. Bocskai az 1606. december 13-i előterjesztésében Kassán külön felhívta a rendek figyelmét azokra a katonákra, akik a Habsburg uralkodó hűsége alá visszakerülnek: „Valakik az Tiszán innen a mi birodalmunkon kívül maradnak is, mind fizetésre s mind tisztre és a vitézli rendben akármi becsületes állapotra előmenetelők lehessen.”¹⁹⁸ Ennek egyik biztosítékát a fejedelem abban látta, hogy a „végházakban is magyar kapitányokat, tisztviselőket, hazafiait, nem adoptívusokat válasszanak”.¹⁹⁹

Az országgyűlési végzéseken túl a fejedelem külön rendelkezésekben is intézkedett a végváriakról. Illésházyt arra szólította fel: „*Igyekeztek oly generálist az Dunántúlra rendelni, kivel az mi hűségünk alatt szolgált magyar vitézünk megnyughassanak.*”²⁰⁰ Az erdélyi végváriak ügyében Rákóczi Zsigmond „gubernátori” kereste meg: „*Látván pedig mind belől az országban egynehány várakban, s mind kívül az végházakban fölöttebb való nagy fogyatkozást és fizetetleniséget, gondolkodunk vala közönséges gyűléséről is az országnak.*”²⁰¹

Bocskai jól ismerte a végbeliek fizetetlen állapotát. Ennek dacára úgy látta, hogy „*az magyar szolgáló rendnek némöt idejében csak felényi állapotja és fizetése sem volt, mint mostan vagon*”. Meglátása szerint a végvári katonák maguk is tudták, hogy „*mi nekünk is vagon vígyázásunk reájok*”. Éppen ezért nem kell félni attól, hogy a végbeliek, „*az néküink adott köteles hívségek ellen, most üdő előtt sem töröknek, sem németnek adnák kezeikbe az mi akaratumk ellen a házakat*”.²⁰²

A végvárak katonai és politikai fontosságának felismerésében nem volt különbség Bocskai és Illésházy között. A jövőjét Habsburg-szolgálatban biztosítani igyekvő főúr ugyanúgy magyar kézben akarta tudni a végvárat, akárcsak a Habsburg-uralommal véglegesen szakító fejedelem: „*Komáromtól fogvást a Tiszáig, hogy 18 vagy 20 ezer ember köll az végekben – írta Illésházy Rimaynak –, mert jónak ítéltük lenni, hogy az magyarok le ne tegyék az fegyvert... az hajdúknak az javának mindig hele leszen az végházakban, az többi menjön haza szántani.*”²⁰³

A „*keleti és nyugati magyar*” egyaránt

számolt a végvárak népével és a tartalékot képező hajdúkkal, mint a nemzeti főnnyaradást és a nemesi rendi jogokat biztosítani tudó erővel. A nagy kérdés az volt, hogy vajon Erdély fejedelme és a magyar nemesség tudja-e fedezni ennek a 18–20 000 magyar katonának a folyamatos eltartását abban az esetben is, ha a Habsburg-kormányzat a vele szembe fordult magyar katonaság ellátását ezután még kevésbé tekinti szívügyének mint a korábbi években?

Ez 1606-ban még nyitott kérdés volt. Ekkor még nem lehetett biztosan tudni, hogy a bécsi békekötés vajon sorsa jobbulását hozta-e a végek hadinépének vagy a romlását? Egyelőre reménykedve néztek a jövő elé.

Belpolitikai zavarok viharában

„*Hadat szállítani, törökkel alkunni, / Némettel tractálni, erős frigyét kötni, / Népet gubernálni, megtelepíteni, / Megválni hordozni, ki lesz jobb viselni?! –*” tette föl a nemzetet foglalkoztató nagy kérdést az „*idvezült fölséges Bocskai Istvánnak, Magyar és Erdélyország fejedelmének szomorú halálán*” kesergő egykorú históriás ének szerzője.²⁰⁴ A kor gyakori betegségében, a „*vízkórban*” elhalálozott fejedelem után meglehetősen sok rendezetlen gazdasági és politikai ügy maradt, de talán a legégetőbb kérdés a több tízezernyi alkalmazás nélkül maradt magyar katona sorsának megoldatlansága volt. Bocskai a harcokban leginkább kitűnt több mint tízezer katonát az elmaradt zsold helyett földdel és hajdúkiváltásokkal elégitette ki, néhány ezren elhelyezést nyertek a végvárakban is, mégis sok ka-

tona – legalább ennyi – sorsa továbbra is rendezetlen maradt.

Ez óriási belpolitikai feszültséget eredményezett, ami az 1607-ben kirobbant második – egyes vélemények szerint harmadik – hajdúfelkelésben csúcsosodott ki. Egy időre úgy tűnt, hogy a vitézlő nép teljesen kicsúszott a magyar uralkodó osztály irányítása alól, ami szinte beláthatatlan következményekkel fenyegetett, mígnem egy tizennyolc esztendősfifjú a születésekor „Gábris vitéz”-nek nevezett Báthory Gábor fejedelmi ambíciója le nem szerelte a fenyegető mozgalmat. A somlyói és az ecsedi Báthory-ág óriási vagyonát öröklő fiatalembert – Káthay Mihály és Imreffy János javaslatára – Bocskai már 1605-ben fejedelmi utódjának jelölte ki, de Illésházy ármánykodása, és az erdélyi rendek „dacoskodása” miatt csak 1608 elején foglalhatta el az erdélyi trónt, a felkelt hajdúk segítségével. A mesés gazdagságú, s a katonák között nagy népszerűségnek örvendő fiatal főúr legalább annyi katonát telepített le és juttatott kiváltságokhoz mint Bocskai István, de még ez sem hozhatott magával teljes megnyugvást. A gyermekségüktől fogva kenyerüket karddal kereső katonák – ha egyáltalán meg is telepedtek a kapott „*puszta birtokon*” – ugyancsak idegenül érezték magukat az ismeretlen és szokatlan földművelő munka világában. A várakban elhelyezettek pedig zsold nélkül ugyancsak kisemmizettnek érezték magukat.²⁰⁵

A magyar végvári hadinép a bécsi béke minden szép vívmánya dacára tulajdonképpen ijeszten magára hagyatott lett. A húsz évre kötött és tartósnak ígérkező török béke miatt mint törökellenes erőre sem Bécsnek sem a

magyar uralkodó osztálynak nem volt elsőrendűen szüksége rájuk. Emellett sem a császári udvar, sem a magyar urak nem rendelkeztek olyan anyagi eszközök felett, amelyek elegendőek lettek volna a végvárrendszer zsoldszükségletének és építési költségeinek a fedezéséhez. Az objektív okokon túl a bécsi kormánysszervek a Bocskai-szabadságharcotól fogva megbízhatatlan hadinépnek tekintették a magyar végváriakat, az urak és nemesek pedig a felkelő hajdúkhöz fűződő szoros kapcsolataik miatt tekintettek idegenkedve rájuk.²⁰⁶

A háborús viszonyok megszűnésével rendkívül nehézzé és kockázatosná vált a megélhetéshez szükséges anyagi javak préda útján történő biztosítása is. A nagy magánhadseregekkel rendelkező nagybirtokosok találtak módot arra, hogy a területükön zsákmányoló végbeli hadinéppel szemben kegyetlen retorziókat alkalmazzanak. A török hódoltsági területeken végzett portyákat pedig a zsitvatoroki egyezmény betartása miatt tiltották és büntették a bécsi és a magyar kormánysszervek, különösen az erdélyi fejedelmek.

A magyarországi végek hadinépét először a Rudolf császár és Mátyás főherceg között kirobbant fegyveres viszályban használták fel, majd a bécsi udvar kelet-magyarországi exponensei és Báthory Gábor erdélyi fejedelem közötti fegyveres akciókban vette igénybe mindkét fél a szolgálatukat. A fizetéssel járó időnkénti igénybevétel persze csak a magyarországi végvári katonaság egy részének jelentett átmeneti megoldást. A katonák jelentős hányada családi kötöttsége, előrehaladott kora, gyöngébb egészségi állapota és egyéb gátló tényezők miatt nem tudta elhagyni a vá-

rat, hogy mezei szolgálatot vállaljon. Ezek a súlyos problémák már a Bocskai halálát követő hetekben jelentkeztek, és ugyancsak sok gondot okoztak a királyi biztosként Kassára érkező Thurzó Györgynek is. Ha nem jön pénz az uralkodótól, „nem kevés vesződésünk leszen az vitézlő néppel” – írta már 1607. február elején. De nemcsak a tiszántúli végvárok népe engedetlenkedett, hanem több alsó-magyarországi végvár is. Nyitra őrsége például Rhédey Ferencre esküdött föl ekkor is, és nem akarta átadni a várat a királyi biztosoknak. Tőlük azonban kevésbé tartott Thurzó, kijelentve: „...azokkal csak egy vármegye is megbírhath.”²⁰⁷

Korábban már említettem, hogy 1612-ben nádori vizsgálóbizottságot küldtek ki a végvárok vizitálására, amelyik nagy hiányosságokat talált még akkor is.²⁰⁸ Méginkább így volt ez a korábbi években. Thurzó 1610 tavaszán is arról panaszkodott, hogy rendkívül sok vesződése van a kállói vitézlő néppel „az fizetés felől”. A szatmári gyalogok pedig mind kimentek a várból és pusztán hagyták azt. Mindezek ellenére amikor 1610 júliusában az ekkor már nádorrá választott Thurzó Báthory Gábor erdélyi fejedelemmel való találkozásra ment, a felső-magyarországi „végekből lévő vitézlő rend” is mind vele volt.²⁰⁹

Amikor híre terjedt annak, hogy Báthory Gábor 1610 második felében – Bocskai politikáját folytatva – megindul a királyi Magyarország elfoglalására és a nemzeti monarchia megteremtésére, a szécsényi, a bujáki, a gyarmati végvári katonaság nagy örömmel fogadta a hírt és kész volt a csatlakozásra. Báthory hadgyűjtő főkapitánya, a híres Némethy

Gergely, még ez év decemberében is a végbeliek között volt, akik nagy várakozással tekintettek Báthory támadása elé.²¹⁰

A támadás elmaradt, sőt amint ismeretes, 1611 nyarán Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány tört be Erdélybe, hogy a fejedelemséget magának megszerezze. A felső-magyarországi végbeliek is vele voltak, azonban Nagy András hajdúfőkapitány augusztus 15-én hajdúival szétverte őket. Egy részük szétfutott, másik részük pedig Báthory szolgálatába szegődött, aki mindig szívesen fogadta a „próbált legényeket”. A várakban nem maradt őrség – panaszolta a nádor a királynak nem csekély szemrehányással – mert az udvar olyan kalandor vállalkozást támogatott, mint amilyen a Forgáché volt. Néhány nappal későbbi leveléből arról értesülhetünk, hogy „a szegyenvallott végbeliek most hulladoznak haza fele, csak szegénység az mint jártak.”²¹¹

Az Erdélybe törő Forgách megkísérelte a maga oldalára állítani az erdélyi végváriakat is. A kulcsfontosságú Váradot és Lippát azonban Rhédey Ferenc és Dengeleghy Mihály szilárdan megtartották Báthory hűségén. A lippai „vitézlő rend” augusztus 8-án választott a nádor fölhívására. Ez a levél érdekes adaléku a végbeliek szokásaira, gondolkodására. A lippai katonák nevében a fejedelemmel – felesége, Török Kata révén – közeli rokonságba került Dengeleghy többek között ezeket írta a nádornak:

Vasárnap este kapta meg az írását. Másnap „közönséges helyen összegyűlván, az Nagyságod levelét fölszakasztván, az egész lippai vitézek előtt megolvastatók.” A vitézek kijelentték: „Az mely szép végházakat az mi régi jó

Báthory Gábor erdélyi fejedelem (Khevenhüller Konterfeitjának metszete után, egykorú rajz)

hírű eleink sok vérek hullásával megvöttek... fejünk fenn állásáig az török nemzetnek meg nem adgyuk. Sőt ha ellenünk való igekezetit értjük, szinte úgy vívunk ellenek, mint szintén az természet szerint való ellenség ellen." A nádornak nem kell tartania semmitől, mert

„mi igaz keresztyének és igaz magyarok vagyunk”. Bárki szólítsa fel is azonban őket, nem állnak el Báthory Gábor fejedelemtől, mert „hittel vagyunk mi is kötelesek ő felségéhez, s mind pedig Erdélyországhoz”. Kérik ne is zaklassák őket ilyen felhívásokkal! „Minkünk Nagyságos uram nem kicsin gondviselés ez végházakat az keresztyénségnek megtartanunk.”²¹²

Báthory kibékült a királyi Magyarországgal, sőt szövetséget is kötött azzal a török ellen. 1612 nyarán több levélben arra kérte a nádort, járuljon hozzá, hogy magyarországi végvári katonák fizetésért Erdélyben szolgálhassanak.²¹³ Amikor pedig 1613 nyarán a török megindult ellene, azt kérte a nádortól, hogy legalább a felső-magyarországi végbelieket bocsássa melléje segítségül, ha már a császár – a szövetségben ígértek ellenére – idegen zsoldosokkal nem segíti őt.²¹⁴ Halasi Fekete Péter szoboszlai hajdúkapitány leveléből tudjuk, hogy a lippai katonák, akiket az elhalálozott Dengelegy Mihály utóda – Keresztessy Pál – vezetett, ekkor már kemény harcban álltak a betörő tatárokkal és a Bethlen Gábor kíséretében érkező temesvári török csapatokkal.²¹⁵

1613. október elején a felső-magyarországi végvári katonák Abafy Miklós tokaji kapitány vezetésével megérkeztek Váradra Báthory támogatására. Ez a csekély segítség persze semmit nem számított a török ellen. Sőt, kapitányuk Abafy Miklós egyik irányítója volt a Báthory Gábor elleni merényletnek, amely a fejedelem halálával végződött. „A sas között és a fene bestia között elesik a vigyázó és oltalmazó” – jegyezte föl az esetről a Lorántffyak udvari prédikátora.²¹⁶

Az elkövetkező öt esztendőben a felső-magyarországi és az erdélyi végvári katonák többször részt vettek a Bethlen Gábor megbuktatását célzó katonai akciókban is. Az új fejedelmet hosszú ideig a török érdekek gátolástalan kiszolgálójának tekintették, aki a szultán kegyeit keresve kész átjátszani a várakat a töröknek. 1616 nyarán a *lippai katonák* kemény harccal védelmezték a várat az ostromot személyesen irányító fejedelmük ellen. Bethlen ugyanis a török határozott kívánságára kénytelen volt Lippát átadni a töröknek. A lippai vitézek lázadása azonban ugyancsak nehéz helyzetbe hozta nemcsak az ő személyét, de egész Erdélyt is. Így nem volt mit tennie: katonai erővel kényszerítette ki a vár átadását.

Bethlen a föllázadt lippaiaknak teljes bántatlanságot ígért, de azok így sem engedelmeskedtek. Sőt „*szidalmaztanak*” – panaszkolta sógorának, Rhédey Ferencnek. Erre „*neki keseredvén*” ágyúkkal kezdte lövetni a várat. A lippaiak kitörést hajtottak végre az ostromlók ellen. Bethlen maga állt a katonái élére és amint írta: „*Szép harczzal a kőfal alá menénk, az fokokról az benne valókat levervén, meghágván és az várkapuig hátokon menénk be, sokat levágván benne.*” A várvédő katonákról azonban maga is elismeréssel szólt: „*En soha nagyobb vitézséget ennél nem hallottam!*” – írta róluk. Nem is lett bántódásuk a zendülőknek, hiszen tulajdonképpen a hazát védtek egy szultáni paranccsal szemben. Bethlen ezt megértette és továbbra is szolgálatában tartotta a fellázadt katonákat, *Boros-Jenő* örösgét erősítette meg velük.²¹⁷

Amíg Bethlen Gábor erdélyi fejedelem a lehetőségekhez mérten gondoskodott az er-

délyi végvárak hadinépéről, a királyi Magyarországon rendkívül rossz volt a helyzetük ezekben az években is. 1617 nyarán a felső-magyarországi összes darabontok kivonultak a várakból, mert már másfél esztendeje nem kaptak zsoldot. Mozgalmukat nehezen lehetett lecsillapítani. Sorsuk alakulásában csak akkor remélhettek némi javulást, amikor a cseh felkelés kirobbanása után a Habsburg uralkodó kezdte a cseh hadszíntérre mezei szolgálatra vinni a magyar végek hadinépét. Ez alkalommal ugyanis nemcsak a zsoldjukat kapták meg, de remény nyílt gazdag zsákmányszerzésre is amivel némiképpen pótolhatták a zsoldelmaradást.

A krónikás szűkszavú följegyzése szerint 1619 tavaszán „*a végvárakból a fizetött katonákat a király segítségére fölküldik a csehek ellen, ország híre és akarattja nélkül, kikben Buquoi*” – a Csehországban működő császári fővezér – „*sokat oda veszte*”. Sőt, Buquoi maga is több százat levágotott ezekből a magyar végváriakból. A harmincéves háború kirobbanása után a magyar végvári katonaság rendkívül nehéz választás elé került! Ha a Habsburg uralkodó parancsát nem teljesíti – nem harcol a csehek ellen – véglegesen elveszti az uralkodó bizalmát és nem számíthat semmi zsoldra az elkövetkezőkben. Ha viszont az országgyűlési rendek – különösen a protestáns nagybirtokosok – ellenére odamegy, akkor azok támogatását veszíti el. Ebből a kegyetlenül szorító helyzetből kínált számukra kiutat az, amit a protestáns krónikaíró így nevezett meg írásában: „*Második megszabadulása a magyar kereszténységnek Istennek áldásából a felséges Bethlen Gábor által.*”²¹⁸

„Gábor király” szolgálatában

„Bethlenből királlyá érdömmel lött Gábor / Magyar nemzet vala veled bátor tábor!” – idézte a XVII. század végének költője a kor legnagyobb magyar uralkodójának emlékét, szomorúan hozzátéve: „Már nem vagyunk bátor, mert te se vagy Gábor.” De nemcsak e verses megemlékezés szerzője látta így nemzeti történelmünk e kimagasló személyiségét, hanem mások is. A „Sebes agynak késő sisak” című verssorozat írója, aki sorra jellemezte a harmincéves háborúban részt vett uralkodókat, hadvezéreket és politikusokat, Bethlenről – saját szájába adva a szavakat – többek között így szólott: „Egész napkeletnek, / Napnyugoti résznek / Félelmire én vagyok; / Az föld is megrendül, / Sok fül hírrel csendül, / Ha trombitát fújtatok, / Sok diadalmakkal, / Szerencsés csatákkal, / Kit megbizonyíthatok.” Bethlen Gábor hű jelzászlóhordója, a később szintén erdélyi fejedelemmé választott Kemény János Bethlen szavait idézve azt írta, hogy szívesen töltené akár egész életét is hadvezérként a csatatéren, ha akadna valaki, aki a hadszervezés és a hadseregellátás gondjait levénné a válláról.²¹⁹

Bethlen amikor a csehek oldalán bekapcsolódott a harmincéves háborúba, támadása egyik okaként ezt hozta fel: azok a magyar végvári katonák, akik Ferdinánd „jó hírére nevére, fizetésére, segítségül mentenek volt, contra ius gentium az maga hadaitól plus quam lycaonica crudelitate levágattanak nagyobb részint”.²²⁰ Bármennyire ízig-vérig katona volt is Bethlen Gábor, nyilvánvalóan nem ez volt a fő oka a Habsburg-ellenes támadásának. Azt sem lehet azonban állítani, hogy en-

nek a kegyetlenségnek a híre érzelmileg hidegen hagyta a fejedelmet, s azt pusztán ürügyként említette volna, amint életrajzírója vélte.²²¹ Nem elsősorban a levágott katonákhoz fűződő „vérségi kapocs”, vagy az összekötő vallási szálak miatt – bár ennek szerepét sem lehet teljesen kizárni –, hanem azért, mert az ilyen tömegmészárlás idegen volt a magyar gondolkodástól és szokásoktól.

Ha az vitatható is, hogy mekkora hatással volt Bethlen érzelmeire és háborús döntésére a magyar végváriak tömeges legyilkolása, az viszont annál kevésbé, hogy milyen hatással volt ez az életben maradt, és a végvárakban nagyrészt fizetetlenül szolgáló társaikra? Ennek a katonaságnak a nemesekéhez hasonló jogait a bécsi békekötés szavatolta, aminek nyilvánvalóan súlyos megsértését látták társaik legyilkolásában. Túlzás nélkül állíthatjuk tehát, hogy Buquoi tábornagy ezzel a cselekedetével a Habsburg-ellenes küzdelem malmára hajtotta a vizet. Ugyanis a katonák permanens fizetlenségéből és vallási sérelmeiből fakadó elkeseredését erősen növelte a végváriakkal szemben alkalmazott tömeges megtorlás híre. Mindez együttesen rendkívül kedvező légkört teremtett ahhoz, hogy a vallási és a nemzeti sérelmek, valamint az egyéb jogtalanságok orvoslását ígérő erdélyi fejedelemben ne ellenséget, hanem barátot, szabadítót és követendő vezért lássanak.

Bethlen, noha jól ismerte a végváriak elkeseredett hangulatát, mégsem bízta a várak kapunyitását pusztán az események spontán alakulására. Leveleiből tudjuk, hogy már a támadás megindítása előtt „subordinált” emberei voltak a legtöbb magyarországi várban. Ezeknek kellett biztosítaniuk a stratégiai

szempontból rendkívül fontos várak gyors meghódolását. A fejedelem név szerint nem nevezte meg ezeket a „*subordinált*” embereket. Legkézenfekvőbbnek az tűnnék, hogy a várak kapitányai voltak azok, akiket különböző adományokkal vagy azok ígéretével a maga oldalára vont. Ezek azután egyszerűen parancsot adtak katonáiknak a kapunyitásra és a hűségeskü letételére. Az egykorú adatok tanúsága szerint valóban voltak kapitány hívei is, azonban a többséget nem ezek alkoták. A korabeli viszonyokat kiválóan ismerő Eszterházy Miklós mindössze hat olyan kapitányt nevezett meg, „*az kik Bethlent hitták, vagy kedvvel vették*”. Ezek név szerint: *Abafy Miklós, Pogrányi György, Lengyel Boldizsár, Jákófy (Jakabfy) Ferenc, Sennyey Gáspár és Sárkány István*. Ha figyelembe vesszük azt, hogy 1619-ben két hónap leforgása alatt több mint félszáz felső- és alsó-magyarországi vár került Bethlen kezére, akkor ezt az eredményt nehéz lenne hat kapitánynak tulajdonítani. Még akkor is, ha a kaput nyitó erősségeknek mintegy fele magánvár volt, amelyek főúri birtokosaik csatlakozása révén kerültek a fejedelem fennhatósága alá. A huszonhat kaput nyitó királyi vár és várkastély őrsége ugyanis a legtöbb esetben maga döntött a meghódolás és csatlakozás kérdésében. A várkapitányok ha nem fogadták el a katonák döntését, fogolyként kerültek Bethlen parancsnokai kezére, mint például Koháry Péter *Érsekújvárott*. Ezek ismeretében az a feltevés látszik a legvalószínűbbnek, hogy Bethlen „*subordinált*” embereinek többsége a várak alsóbb tisztségviselőiből, tekintélyesebb hangadó „*főlegényeiből*” került ki.²²²

A korabeli források általában a magyarországi végvárok katonáinak krónikus fizetlenségével magyarázták a tömeges, gyors csatlakozást: „*mind fizetetlenek valának régtől fogván az ország házában a magyar vitézek*” – olvassuk a kortárs krónikájában. A Dunán inneni végházakat – állapították meg az 1619-ben Kassán összegyűlt rendek – Széchy György „*inkább mind tractatus által, vér nélkül vötte kezéhez, fogyatkozott és fizetetlen állapotjokhoz képest mind úgy adták meg, hogy két-két hópénzzel contentáltassanak*”.²²³ Farnosi János, Munkács kapitánya is azt jelentette a vár birtokosának, Eszterházy Miklósnak: „*Ha a vitézek meg kezdenek fogyatkozni mind egyből mind másból, magammal is szabadosok lesznek, vagy ölnek vagy vágnak, ugyanis most az erősségek mind ilyenformán jutottanak kézben oly könnyen, hogy az fizetés nem lehetett.*”²²⁴

A kortársak tehát alapvetően abban látták a királyi várak tömeges kapunyitásának az okát, hogy a fizetetlen, elkeseredett katonaság a megígért kéthavi zsold reményében rákényszerítette a várkapitányokat az erősségek megnyitására. A katonák állásfoglalásának döntő fontosságát jól látta Bethlen is. Ezért már 1619. szeptember 2-án felhívta Széchy György figyelmét arra: „*Az végbeli vitézekkel is és kapitányokkal, ha mód lehetne, az dologban igen szükséges lenne uram tractálni, értenének egyet velünk.*”²²⁵ A fejedelem tehát a királyi várak esetében a katonákkal való „*tractálást*” és megegyezést tekintette elsődleges fontosságúnak. Jól tudta ugyanis, hogy a fizetlenség és egyéb sérelmek miatt elkeseredett, nagy többségében protestáns legénységgel sokkal könnyebben megegyezhet,

Bethlen Gábor főkapitány, majd erdélyi fejedelem és választott magyar király (Meissner festményéről Kieser egykorú rézmetszete)

GABRIEL BETHLEN, D. G. TRANSILVANIA PRINCEPS, PARTIUM VN
GARIA REGNI DOMINUS ET SICULORUM COMES. ac.

CONSILIO FIRMA TA DEI: Dux inclýte BETHLEN,

Symbolon hoc magni muneris instar habet

Confidys, véluti sapiens Dux, útere sanis,

Omnia et in tuto summa salutis erit

mint a fizetésüket többnyire mégis kézhez kapó, és jelentős számban már katolizált, udvarhú kapitányokkal vagy vicekapitányokkal.

Számításainak a helyességét a bekövetkező események fényesen igazolták! Már szeptem-

ber 12-én „bizonyos assecuratiói” voltak még a távoli Pozsony kapunyitásáról is,²²⁶ és a várak őrsege sorra csatlakozott előretörő csapataihoz. 1619 végén Felső-Magyarországon a fontosabb erősségek közül csupán két magánvár dacolt a fejedelem katonáival,

Munkács és Jeszenő. Az első Eszterházy Miklósa volt, a második pedig Homonnai Drugeth György. Bethlen nem tulajdonított nagyobb stratégiai fontosságot ezeknek a támadási fő irányból kieső váraknak. Ezért arra utasította a kerület új főkapitányát Rákóczi Györgyöt, hogy „*ne lőttesse a várakat, és népét ne veszesse alatta, mert a nélkül is kényszerítettnek megadni*”. Alsó-Magyarországon legtovább a Telegdi püspök birtokában levő *Nyitra* vára tanúsított ellenállást. Őrsége csak 1620 őszén nyitott kaput. A többi alsó-magyarországi királyi és magánvár 1619-ben Bethlen uralma alá került. Kivételt képezett a Bécs védelme szempontjából elsőrendűen fontos *Győr* és *Komárom*. Ez utóbbi vár magyar helyőrsége föllázadt, és kiszökve onnan a fejedelem szolgálatába állt.²²⁷

A Habsburg-ellenes harc ügyéhez csatlakozott magyar végvári katonák sorsának rendezése a támadás megindulása után rögtön szóba került. Az 1619 szeptemberében összeülő kassai gyűlés rendelkezett a kaput nyitó katonák kéthavi zsoldjának megfizetéséről. A végrehajtással Rákóczi Györgyöt, az új főkapitányt bízták meg. A rendek Bethlentől azt kérték, hogy „*az végházakban... suspicione carentes kapitán személyeket, kik igaz magyarok és hazafiai, rendeljen a hol kívántatik, kik mind ő felségének (t. i. Bethlennek) mind az országnak hitelesek legyenek*”. A rendek emellett „*jó gondviselést*” kértek a végházakra: *Ónodra, Diósgyőrrre, Putnokra és Szendrőre*, amelyek Felső-Magyarország török elleni védelmét szolgálták.²²⁸

Bethlen katonái és a cseh–morva szövetséges csapatok előbb *Ulrichskirchennél* háromnapos nagy csatát vívtak a két híres császári

hadvezér, Buquoi és Dampierre seregei ellen, majd *Pozsonynál* átkelve a Dunán *Bécset* zárták körül. A harmincéves háború verses krónikája Bethlen szájába adva mondanóját – így emlékezett meg erről az eseményről: „*Az Hunyadi Mátyást / Amaz magyar királyt / Az németek mind félték, / Az bécsi asszonyok / Síró gyermekjeket / Mátyással ijesztgették, / Engem sem kívánnak / Valakik karomnak / Erejét megismerték.*” Jóllehet a legújabb kutatások fényében megalapozatlannak bizonyult a Bécs „*végveszélyéről*” korábban vallott nézet, annyi azonban kétségtelen, hogy az 1619-es hadiesemények alakulása joggal megnövelte a hosszabb idő óta lenézett magyar hadinép önérzetét. A „*Bécs alját nyargaló*” végváriak és egyéb magyar könnyűlovások – akárcsak Bocskai idején – most ismét törleszthettek az elszenvedett sérelmekért, megaláztatásokért. Persze ez a „*törlesztés*” itt is és most is főként a legvédtelenebbeket, a „*föld népét*” sújtotta. Akárcsak Magyarországon a másfélszázados török hódoltság alatt.²²⁹

A felső- és alsó-magyarországi királyi várak hadinépe 1619 őszén Bethlen mellett nyilatkozott, a dunántúliak azonban még közel egy esztendeig megmaradtak Ferdinánd hűségén. A haláláig tántoríthatatlanul Habsburg-hű Eszterházy Miklós 1619 decemberében azt jelentette urának: felkeresték őt a „*Kanizsa elleni véghadak küldöttei*”, akik mind „*jó nemes emberek*”. Ezek még „*mindnyájan Felséged hívei, s kiknek elpártolásától nem kellene tartanunk, ha igazságos panaszaik a lehetőségig meghallgattatnának!*” Már három esztendeje nem kaptak egy fillérnyi zsoldot sem, ezért most valamit mindenképpen fizetni kel-

Karl Buquoi császári hadvezér, a cseh felkelés leverője (Khevenhüller Annales Ferdinandei c. művének Konterfeit-Kupferstich c. tüggelékéből)

lene nekik, hogy a király oldalán megmaradjanak.²³⁰ Az uralkodó a dunántúli megyék elmaradt adóját rendelte fizetésükre, aminek beszédésére azonban semmiféle reális lehetőség nem kínálkozott, mert a megyék már Bethlenhez csatlakoztak. Így a végváriak most is csupán egy szép ígéretet tartalmazó pátenst kaptak Ferdinándtól.

A dunántúli végváriak állásfoglalásában akkor történt gyökeres fordulat, amikor 1620. szeptember elején Haller György és Halasi

Fekete Péter parancsnoksága alatt egy 3000 lovasból és gyalogosból álló hadoszlop átkelt a Dunán Győr és Komárom között. Közeledésük hírére Győr magyar őrségében lázadás ütötte fel a fejét, amit csak nagy ügygel-bajjal tudtak elfojtani. Tata, Pápa, Várpalota, Veszprém, Sümeg és több kisebb – a győri főkapitánysághoz tartozó – végvár katonasága önkéntesen kaput nyitott, és a már magyar királlyá választott Bethlen hűségére esküdött. Példájukat hamarosan követte Egervár és Zalaegerszeg helyőrsége is.

Önkéntes kapunyitásuk rendkívül értékes volt több szempontból is. Egyrészt azért, mert ez lezárta ezt az országrészt keleti irányban és így elejét vette annak, hogy a török „segélynyújtás” ürügyén valamelyik dunántúli végvárat elfoglalja. Ugyanakkor ezek a várak biztosították Bethlen uralmát ebben az országrészben is, és megeremítették az alapokat a támadás folytatásához Ausztria és Stájerország irányába, amely tartományokat Bethlen a magyar királysághoz akart csatolni.²³¹

A dunántúli végvárak katonái így indokolták Bethlen mellé állásukat: „Minket az változásra nem prédának, avagy ragadománynak való örülésünk sem pedig valaki jószágára való aspirálásunk és vágyódásunk készerített: hanem nemzetségünkhöz való igaz szeretetünk, hogy azokkal országunk szabadságának, igazságának oltalmazásában és helére való állításában, sőt ki legnagyobb, hitünknek igaz és szabados vallásában egyet értsünk.”²³² Bethlen nagyra értékelte a török támadásoknak leginkább kitett dunántúli végbeli hadinép hazaszeretetét és állhatatosságát, de – mint gyakorlati hadvezér – szem előtt tartotta a kato-

nák fizetetlenségét is. Éppen ezért már 1620. szeptember végén azt írta dunántúli fizetőmesterének, Sennyey Gáspárnak: „*Valamely hadaknak meg nem fizettenek, mihelt előnkbe jönek, azontól megfizettetünk nekik.*”²³³

Gábor „választott magyar király” hamarosan maga is Dunántúlra vonult a főserég élén. A környezetében tartózkodó fiatal Thurzó Imre örömmel írta ezekben a napokban: „*Már innét az Dunán, kit Nagyságod Dunán túl való földnek hív, senki nincsen, aki velünk ellenkeznék, az erősségek is ő fölségének megadták magukat az egy Lanzaséron és Kőszegen kívül, de Kőszeg felől is minden jó reménységünk vagyón.*”²³⁴

A dunántúli végvári katonák egyértelműen kimondták, hogy magatartásukat a nemességhez igazították: „*Az vármegyéktől semmi úttal el nem szakadunk, mindenben az nemes ország végzésétől várunk és valamit az nemes ország végez, mint igaz hazafiai minden ellentmondás nélkül ahhoz tartjuk magunkat és abban maradunk meg.*”²³⁵ Ez a nemességhez való igazodás azt is jelentette, hogy amikor a csehek *fehérhegyi veresége* szakadást eredményezett a „*nemes ország*” magatartásában, az visszatükröződött a végvári katonák állásfoglalásának alakulásában is.

A végváriak tetteit befolyásoló másik fontos tényező a *török veszély kérdése* volt. Amikor Bethlen Gábor csapatai élén a királyi Magyarország területére nyomult – a porta ígéretére támaszkodva –, az erdélyiekéhez hasonló állapotokat szavatolt a királyi terület lakosságának is. Azt ígérte, hogy a török nem növeli a magyarországi hódításait a hozzá csatlakozó területeken. Az ígéretében foglaltakat megerősíteni látszott az a parancs is,

amelyet 1619 decemberében adott ki alsó-magyarországi főkapitányának:

„*Kegyelmed tisztí és hivatalja szerint mindjárást mindenfelé serio mind a maga nevével, s mind penig az mi parancsolatunkból igen parancsoljon, vagy túl vagy innen leszen az Dunán valamelyfelé a töröknek próbálása, nem hogy végvár alatt, de csak egy legkisebb falunak is Magyarországtól elszakasztásában, mint természet szerint való ellenségnek is ellene álljanak és tehetségek szerint mind vízen, mind szárazon egyaránt ártsanak nekik.*”

Több mint egy évig nem is történt újabb török hódítás, vagy ilyen próbálkozás. 1620. november elején azonban a budai pasa katonáival megrohanta és birtokba vette Vác várát. Ráadásul azt hirdette mindenfelé „*mind szóval s mind írási által, hogy az király (t. i. Bethlen) és az magyar urak atták neki Váczo!*”. Mindezt megtetézve, „*rettenetes fenyegető levelekkel, rablásokkal rémítvén az szegénységet*”, hódolásra akarta kényszeríteni Hont, Nógrád és Bars vármegyéket is!²³⁶ A végvári katonáknak a várak török kézre jutása lakóhelyük és megélhetési forrásuk elvesztését jelentette. Nem csoda tehát, hogy Vác elfoglalása fölöttébb nagy megdöbbenést váltott ki közöttük és megingatta a bizalmat Bethlen ígéretében is. Nem tudták – és nem is tudhatták –, hogy legközelebb mely várak jutnak Vác sorsára. Így a nemesség politikai magatartásában bekövetkezett meghasonlás, párosulva a török veszély feléledésével, újabb válaszut elé állította a „*végek és kastélyok vitézlő népét*” is.

A császári politikai és katonai vezetés természetesen igyekezett minden eszközzel előmozdítani a végbeliek elpártolását Bethlen-

től. A magyar ügyekben teljhatalommal felruházott Eszterházy Miklós 1621. január elsején külön körlevélben fordult a dunántúli vég-helyek katonáihoz. Ebben felszólította őket: térjenek vissza „*koronás királyuk*” hűségére és „*támadjanak arczul*” Bethlen Gáborra! Ugyanakkor Bethlen arra hívta fel a „*vég-várak és kastélyok vitézlő népét*”: most mutassák meg „*hogy az régi magyarok igaz mara-déki vagyunk!*”²³⁷

A dunántúliak ez alkalommal még Bethlen felhívásának tettek eleget. A végházak választott követei – Szepsi János, Tállai György és Kutasi Mihály – fölkeresték Gábor királyt és jelentették: a katonák „*fejenként össze-esküdtek*” a pápai mezőn a Habsburg-ellenes harc folytatására. Bethlen nem minden cél-zatosság nélkül említette a meghódolás gon-dolatával foglalkozó Thurzó Imrének, hogy lám, a dunántúli „*vitézlő rend fejenként min-den végházban mily tökéletes hűséggel*” viseli magát, jóllehet ők „*torkában*” vannak az el-lenségnek.²³⁸

A dunántúliak ilyen állásfoglalásában nagy szerepe volt Batthyány Ferenc magatartásá-nak, aki – Bethlen szavai szerint – „*igen pöki vala*” a császári diplomát és bátran szervezi az ellenállást a Dunántúlon. Batthyány maga-tartását Bethlen praktikus célból szépítette és szilárdabbnak festette a ténylegesnél. Az azonban vitathatatlan, hogy a Dunántúl leg-hatalmasabb és legtekintélyesebb nagybirto-kosa – különböző objektív és szubjektív okok miatt – nem fogadta el Ferdinánd kegyelmi levelét, és 1621-ben is ellenállt a Dunántúlon tevékenykedő Collalto császári tábornok csa-patainak. Őt követte a dunántúli vármegyék nemessége, ennek az országrésznek a városi

polgársága, és természetesen a végvári kato-nasága is. Helyállásuk a legkritikusabb na-pokban fölöttébb értékes támogatást jelentett Bethlennek.

Eltérően alakult az alsó-magyarországi vég-váriak magatartása a császári ellentámadás után, jóllehet Bethlen jó előre több biztonsági intézkedést tett az elpártolások megakadá-lyozására. Még a magánvárak kapitányaitól is megkívánta a „*homagiomot mi számunkra praestáltatni*”. Arra hivatkozott, „*ha fizeté-sünket megkívánják és föl is veszik*”, tartoznak is ezzel.²³⁹ Több magánvárba megbízható fejedelmi katonaságot rendelt helyőrségül. Mindezek dacára meglehetősen korán kezde-tét vette az alsó-magyarországi végváriak el-pártolása. Az átállások előkészítője itt az in-gatag jellemű Széchy György volt, aki már 1621 februárjában azt jelentette a császári udvarnak: a *füleki*, a *szécsényi* és a *gyarmati* kapitányokkal titkon megegyezett és azok, amely órában Széchy kívánja, visszapártolnak Ferdinánd hűségére.²⁴⁰

Bethlen reálisan felmérve a katonai erő-vizonyokat és lehetőségeket, nagyobb erejű császári támadás esetére *stratégiai visszavonul*ás mellett döntött. Azt tervezte, ha más mód nincs rá, a dunántúliaknak és az alsó-magyar-oroszágiaknak megengedi, hogy Ferdinándnak „*obedientiat mutassanak*”. Azt azonban ki-köti, hogy – a bécsi egyezmény szellemében – „*németet sehol ne engedjenek be a várakba*”. Visszavonulás esetén – írta – „*Posont, Újvá-rat, Nitrát, Nógrádot és Füleket Dunán innét megrakom* (t. i. megbízható őrséggel), *Dunán-túl Sopront, Kőszeget, Óvárat, magam Kassá-hoz csatolom magamat és megvárom császár* (t. i. a szultán) *segítségét – interim a mint erő-*

síthetem magamat, azon fáradozok éjjel-nappal.”²⁴¹

A várakban szétesztott helyőrség azonban nem mindenütt tanúsított szilárd helytállást. Elsőnek *Lakompak* és *Kabold* őrsége adta fel a várakat 1620 decemberében. A *pozsonyi vár* 500 főnyi katonasága egy hétig tartó ellenállás után, szabad elvonulás feltétele mellett kaput nyitott. Példájukat követték *Óvár* védői, majd *Nyitra* helyőrsége lázadt fel és kényszerítette a vár kapitányát a vár feladására. *Fülek* és *Szécsény* helyőrsége még a császári támadás megindítása előtt elpártolt, *Gács* őrsége pedig „*öreg lövészszámmal lövöldözött*” Bethlen katonáira, ami ugyancsak nagy haragra lobbantotta a választott magyar királyt!²⁴²

A császári hadi sikerek idején Alsó-Magyarországon csak *Érsekújvár* maradt meg szilárdan Bethlen kezén. A főkapitányi székhely megtartására komoly erőfeszítéseket is tett. Nemcsak nagy létszámú fizetett katonaságot rendelt a várba, de arra is gondja volt, hogy Thurzó Szaniszló – az ingatag jellemű és a katonai erényekben sem dúskáló főkapitány – „*erősítésére*” az öreg Csuthy Gáspár személyében megbízható embert rendeljen a katonák közé. Az őrség tulajdonképpen Csuthyra hallgatott, és valójában az ő utasításait követte. Amikor például az érsekújváriak tudomására jutott, hogy a Thurzó tulajdonát képező *semptei vár* kapitánya harc nélkül meghódolt a császáriaknak, Csuthy biztatására felzendültek főkapitányuk ellen. Szemébe vágták Thurzónak, hogy gyanúsak tartják magatartását, de ők utolsókig védik a várat! A megszeppent főkapitány erre kijelentette a katonák előtt, hogy az őrség elszántságát látva maga is kész a legvégsőig

küzdeni. Bethlen a buzdító, lelkesítő leveleken túl pénzküldeményekkel és segélycsapatokkal erősítette az érsekújváriak kitartását. Ennek eredményeként a cseheken diadalmaskodó Buquoi császári hadvezér – akinek értékét a spanyol uralkodó egy hadseregével felérőnek ítélte – kudarcot vallott az ostrommal. Sőt, életét is vesztette a Bethlen katonáival vívott küzdelemben.²⁴³

„Gábor király” sikeres ellentámadása nyomán *Szécsény*, *Gyarmat*, *Palánk*, *Végles*, *Zólyom* helyőrsége ismét az ő oldalára állt. Szeptember végén az erős *Fülek* katonái is követték ezek példáját, és „*fejenként megesküdtek*” Bethlen hűségére. A számottevőbb alsó-magyarországi várak közül csak *Nyitra* és *Murány* helyőrsége tanúsított ellenállást. Ez érthető is, hiszen a föllázadt nyitraiak méltán számíthattak a megtorlásra, Murány pedig Széchy György vára volt. Magatartásuk azonban nem zavarhatta Bethlen Morvországban harcoló seregét.²⁴⁴

A nikolsburgi békekötés a legtöbb felső-magyarországi várat Bethlen kezén hagyta. A császár ebben az egyezményben vállalta azt, hogy e várak helyőrségének zsoldfizetéséhez évente ötvenezer „*rénusi forinttal*” hozzájárul. A békében ugyanakkor kimondták azt is, hogy az alsó-magyarországi és a dunántúli várak visszakerülnek Ferdinánd uralma alá. Természetesen oly módon, hogy minden egyes katona *teljes közkegyelemben* részesül a Habsburg uralkodó ellen elkövetett minden cselekményéért.²⁴⁵

A dunántúli végvárak katonasága azonban nem elégedett meg ennyivel. A nikolsburgi békekötésben foglaltakon túlmenően még külön feltételekhez is kötötte a kapunyitást és

Eszterházy Miklós, alsó-magyarországi főkapitány, majd Magyarország nádora (Wiedeman egykorú rézmetszete után)

a Ferdinánd hűségére való visszatérést. A huszonegy pontból álló követelések közül a leglényegesebbek ezek voltak: Minden vár kapitánya, hadnagya, vajdája, tizedese, porkolábja, pattantyúsa és egyéb katonája a helyén maradjon. Az elmaradt zsoldot a várak átvételekor a katonák megkapják. A végbeli magyar lovas fizetését 4 forintra, a gyalogosét pedig 3 forintra emeljék. Ferdinánd megbízottai maguk vigyék be Győrbe a protestáns prédikátort, mert „*anélkül nem tudjuk, mint biz-*

hassunk az békességnek állandó voltához, és addig az commissáriusok eljövetelét nem láthatjuk szívesen”. A protestáns tábori papok ügyére egyéb feltételi pontban is kitértek. Azt követelték, „*hogy az végbeli prédikátorok, kik ez háborúságban velünk együtt szenvedtenek, kikre, az mint érthetjük, sokan fogat fennek, se személyekben se tisztekben, se marhá-jokban, sem titkon sem nyilván soha senkitől meg nem háborítatnak: mert mi azokkal együtt akarunk élni, halni*”. Meghódolási feltételként szabták azt is, hogy a jövőben a végházakat idegen – német, francia vagy olasz – nemzetséggel „*nem terhelik és semmit azfelől nem is törekcszenek*”.²⁴⁶

II. Ferdinánd biztosai következő országgyűlésre halasztották a kívánságok teljesítését. A magyar rendek azonban a végváriak követeléseinek teljesítése helyett inkább a földesurak sérelmeivel foglalkoztak. Ezek lényege az volt, hogy számos jobbágy beíratta magát a végek katonái közé, csakhogy szabaduljon a jobbágyi kötelezettségek teljesítése alól. Sőt, a katonának álltak testvérei is felmentve érzik magukat minden jobbágyi kötelezettség alól. Pedig a zászló alá állt családtag is többnyire csak a föld művelésére, semmint fegyver viselésére alkalmas! Mégis, a többi végvári katona segítségével védelmet nyújt hozzátartozójának a földesurak „*jogos és törvényes követeléseivel szemben azután is, hogy a hadi életre alkalmatlannak bizonyult*”.²⁴⁷

Az ellenreformáció ügyének szilárdan elkötelezett II. Ferdinánd az alsó-magyarországi végek főkapitányává leghűségesebb emberét, Eszterházy Miklóst nevezte ki. A nagy tehetségű és koncepciózus gondolkodású új

főkapitány hatalmas energiával fogott hozzá, hogy a végek népét az uralkodó hűségére visszatérítse, és tudatukból a Bethlen-kori időket mielőbb kitörölje. A császári mustermesterek jelentése szerint azonban ez a törekvése egyelőre nem sok sikerrel járt! Meglátásuk szerint a „*Bethlen-féle füst*” még 1623-ban is a végek katonáinak a fejében gomolygott.²⁴⁸ Ennek ellenére Bethlen 1623/24-es, alapvetően sikertelen támadása idején az alsó-magyarországi és a dunántúli végek hadinépe a magyar nemességhez hasonlóan többségében *semleges magatartást* tanúsított. Az északkeleti várak immáron császári főkapitánya, Széchy György, tisztségéről lemondott és *Murány* várába zárkózott. Egyedül *Bosnyák Tamás* füleki kapitány próbálkozott néhány kisebb támadással az erdélyi hadak ellen, amelyek nem jártak számottevő eredménnyel. *Szendrő*, *Putnok*, *Szádvár* önként kaput nyitott, *Füleket* a fejedelem katonái megrohanták, *Nógrádot* kiégették, és a bányavárosokat is birtokukba vették. Bethlen serege ezután nyugati irányba előretörve *Hodolinig* nyomult, ahol körülzártta Montenegro császári hadvezér seregét. Ebben a hadjáratban Magyarország területén jelentősebb fegyveres összecsapásra nem került sor. Csupán kisebb harci cselekmények történtek. Ilyen volt az az eset, amikor az érsekújvári kapitánysághoz tartozó végbeliek Bethlen hazavonuló török szövetségesein rajtaütöttek, a fejedelem hallgatólagos beleegyezésével. Sokat levágtak a törökök közül, rabjaik egy részét kiszabadították, zsákmányukat pedig elvették.²⁴⁹

Eszterházy Miklós 1624-ben azt tervezte, hogy a dunántúli végházak 2000 lovasával, valamint az alsó-magyarországi végváriakkal

rátámad Bethlenre és visszaszorítja őt Erdélybe. Ezt a tervét azonban nem hajtotta végre. Ebben az évben csak a törökkel voltak kisebb összecsapásai a Habsburg fennhatóság alatt álló magyar végvári katonaságnak. Szeptember 12-én az esztergomi bég 4000 katonájával megtámadta *Verebélyt*, a helységet felgyújtotta és több lakost megölt. A várkastéllá átalakított kolostor ötven gyalogosból és huszonöt lovasból álló védőrsége azonban visszaverte a támadókat. Más alkalommal a váci bég *Damasdot* ostromolta négy óra hosszan át. A vár kapitánya megsebesült a harc alatt. Koháry Péter érsekújvári alkaptány nem tudott a megtámadottak segélyére menni, mert fizetetlen katonái kinn voltak az „*ellenség földjén*” élelemszerzés végett.

Eszterházy Miklós főkapitány 1624 októberében azt jelentette az uralkodónak, hogy a török végek katonasága – túlerejét és a harcot tiltó királyi parancsokat kihasználva – büntetlenül öldösi a magyar lakosságot. Még nagyobb merényletekre is elszánták volna magukat, „*ha a magyar véghadak, erejüket összeszedve, a kölcsönt olykor vissza nem adták volna, s vitézül ellent nem álltak volna*”. A törökök főként *Érsekújvár* és *Léva* között támadnak és akcióik sikerét rendkívül megkönnyíti az a körülmény, hogy a *füleki*, *bujáki* és *nógrádi* várak fölöttébb ellátatlanok őrség és felszerelés tekintetében. Úgy tűnik, hogy ez a helyzet az elkövetkező években sem javult semmit. Eszterházy 1626 elején azt jelentette az uralkodónak, hogy a végvári katonaság már egy éve teljesen fizetetlen. Pedig Bethlen várható támadása miatt most nagy szükség lenne a végváriak helytállására! Ferdinánd elvileg ugyan egyetértett Eszter-

II. Ferdinánd magyar király és császár (De Iode-nak a Történelmi Képcsarnokban őrzött eredeti metszetéről)

házyval, és a májusi haditanácskozáson maga is sürgősnek ítélte a magyarországi várak jobb karba helyezését, gyakorlati intézkedéseket azonban most sem tett. A furfangos Eszterházy júliusi memorandumában azt javasolta az uralkodónak: el kell terjesztetni a végbeliek között azt, hogy a zsold elmaradásának Bethlen az oka. Ez a hír „nemcsak a végbelieknél, de az ország népénél is nagy gyűlölséget szerezne neki”.²⁵⁰

Ferdinánd és tanácsosai a fő hadszíntéren való lekötöttségen túl az ausztriai parasztfelkelés miatt is mindenáron el akarták kerülni a háborút Bethlennel és a törökkel. Az uralkodó 1626. szeptember elsején szigorúan megparancsolta Eszterháznak: tiltsa el a végbelieket a török elleni csatározásoktól, nehogy ilyenek megzavarhassák a zsitvatoroki béke meghosszabbításáért folytatott tárgyalásokat. Ez a tilalom persze csak olaj volt a tűzre: annál inkább bátorította mind Bethlent, mind a támogatására rendelt Murteza budai pasát. A fejedelem előhada elsőnek a fontos Szendrő várát vette birtokba, „nem ostrommal, hanem rábeszéléssel”. Erre Murteza Nógrádot kezdte ostromolni. Ezt Bethlen tudta nélkül tette és a fejedelem felszólítására fel is hagyott az ostrommal. Drégelypalánknál került szembe Wallenstein hadserege a Bethlen parancsnoksága alatt álló magyar és török haddal. Ebben a különös „csatában” nagyobb méretű harc nélkül elvált egymástól a két sereg.²⁵¹

Murteza nyílt fellépése után október 1-én Ferdinánd is parancsot adott a győri, a komáromi, az érsekújvári és a Kanizsa melléki várak kapitányainak, hogy támadjanak rá a hatósugarukba kerülő török csapatokra. Török és magyar végvári katonák harcára azonban csak Damasdnál került sor. Előbb Bethlen felszólította a vár kapitányát, hogy legalább színleg mutasson meghódolást, mert ezzel elháríthatja a török támadást. A kapitány azonban elutasította az ajánlatát, mire Murteza megostromolta és elfoglalta a várat.²⁵²

Sothy János, Léva vicekapitánya, okult a damasdi eseten, mert október 22-én semleges magatartást fogadó levelet adott Bethlennek.

A tapasztalt Bosnyák Tamás *füleki* kapitány is ugyanezt tette néhány nappal korábban. A magyar végbeliek közül egyedül osgyáni Bakos Istvánról – a későbbi szendrői kapitányról – maradt fenn olyan adat, hogy ötszáz katonája élén „*magát nagyon kitüntette*”.²⁵³

A pozsonyi békekötés lezárta a háborúk sorát Bethlen és a Habsburg uralkodó között. A felső-magyarországi és a tiszántúli várak *Szendrő*, *Szádvár* és *Putnok* kivételével továbbra is a fejedelem kezén maradtak. Eszterházy 1627-es memorandumában aggódva írta az uralkodónak, hogy Magyarországon „*felette nagy sok erősségek vadnak kezekben azoknak az ő tőle* (t. i. Bethlentől) *nevelt embereknek*”.

A végek katonái kisebb török elleni portyákban vettek részt, amelyeket a császári vezetés ugyanúgy büntetett, mint Bethlen. A fejedelem halála után a felső-magyarországi királyi várak hadinépe is visszakerült a Habsburg uralkodó fennhatósága alá.²⁵⁴

A „*Nemzetünk virága*” kezdetű XVII. századi gyászdal ismeretlen szerzője így búcsúztatta a század méltán legnagyobb magyarjának tartott Bethlen Gábort:

„*Míg fennáll ez világ, / S nemzetünkben egy ág / Megmarad mű utánnunk, / Elménkben viseljük, / Nevit emlegessük, / Legyen áldásban nálunk, / Híréről- nevérol, / Gondviselésiről / Mi el ne feledkezzünk.*” A harmincéves háború többször idézett verses krónikása ezt a nagy hírnevet Bethlen katonai sikereivel magyarázta: „*Ferdinánd császárnak, / Sok számú hadának / Sokszor gátot csináltam, / Tompérnak, Bucconak, / Sok német uraknak / Holtokig hadakoztam, / Kiknek halálával / Az*

nagy iga alól / Nemzetemet föloldtam.”²⁵⁵ Bethlen Gábor hadvezéri és államférfúi nagyságát, csodálatra méltó katonai eredményeit nemcsak a hazai költők, a fejedelmet magyar messiásnak tekintő protestáns prédikátorok vagy lekötelezett hívei értékelték nagyra, hanem számos külföldi kortársa is. Sőt, a külhoniak nemegyszer még a ténylegesnél nagyobb erőt és hatalmat is tulajdonítottak a harmincéves háború Habsburg fő-

Albert Wallenstein generalissimus, a harmincéves háború nagyhírű császári hadvezére (Egykorú metszet Van Dyck festménye után)

lényről terhes szakaszában katonailag veretlen Bethlennek.²⁵⁶

Vajon milyen szerepet játszottak az elért eredményekben a végvárak katonái? Nőtt vagy csökkent-e a jelentőségük a Bocskai vezette küzdelemhez hasonlítva? Az joggal elmondható, hogy *hadászati téren* rendkívül hasonló helyzet alakult ki 1604–1605-ben és 1619–1620-ban. Másfelől számba kell vennünk azt a történelmi körülményt is, hogy Bethlen diadalmas hadseregének nagyobb része a Bocskai István, Báthory Gábor által *letelepített és privilegizált hajdúkból* állt, akik közül nagyon sokan a *királyi végvárak hadinépéből kerültek ki*. Azokból, akik a tizenöt éves háború folyamán részben önként, részben pedig az elrendelt redukció következtében erősségeiket elhagyva a „*szabad hajdúk*” közé álltak, és a harcokban kitűnve kiváltságokat nyertek. Ily módon bizonyos *minőségi kiválasztódás és eltolódás* ment végbe a hivatásos magyar katonarétegek soraiban a letelepített és privilegizált hajdúk javára. Ezzel párhuzamosan sok harcedzett végvári katona ment át királyi szolgálatból magánföldesúri szolgálatba is, illetve került be az erdélyi fejedelmek udvari hadai közé. A végváriak között nagy népszerűséget szerzett olyan katonai vezetők, mint például Rhédey Ferenc, Némethy Gergely, Dengeleghy Mihály, Nagy Albert és Honorius Tannhausen 1607 után sok magyarországi királyi végvári katonát vittek magukkal erdélyi szolgálatba. Ott ugyanis nagyobb megbecsülést és rendszeresebb ellátást remélhettek mint a Habsburg uralkodók zsoldján. Különösen Báthory Gábor hadi vállalkozásokban bővelkedő uralkodása idején siettek sokan Erdélybe. Ezekről a katonákról írta

Eszterházy, hogy „*alávetették magokat a töröknek*”, miután Erdély „*de facto*” a török birodalom „*különleges statusú*” része volt.²⁵⁷ Természetesen maradtak azért a királyi várakban is a régi vitézek közül, a mostoha körülmények ellenére is. Az érsekújvári helyőrség Bocskai-kori hat gyalogvajdája közül például öt ugyanott volt 1615-ben is. Ez azt jelenti, hogy a korabeli szokások szerint katonáik is velük maradtak, legalábbis többségükben. Különbözik nemcsak az alparancsnok, de például a Bocskai-kori bányavidéki kapitányok és vicekapitányok zöme is régi helyén maradt. Úgy vélem azonban, hogy közel járunk az igazsághoz, ha a helyükön maradt katonák nagyobb részét azok közé soroljuk, akik idősebb koruk, rosszabb egészségi állapotuk, vagy szorosabb gazdasági kötődésük miatt maradtak meg a királyi várakban, és így többségükben a *csökkentebb harcértékű katonák közé tartoztak*. Ezt a vélekedést számos korabeli adat is alátámasztja.²⁵⁸

Az őrségeknél bekövetkezett változások nem érintik a végvárak önkéntes kapunyitásának *óriási stratégiai jelentőségét* Bethlen Habsburg-ellenes harcaiban sem. A fejedelem 1619 őszén a végveszélybe jutott cseh–morva felkelőkön csakis úgy tudott hatékonyan segíteni, ha a lehető legrövidebb időn belül eléri a morvaországi harcteret. Ennek viszont előfeltétele volt az előnyomulási irányba eső végvárak gyors kapunyitása. Természetesen nagy volt a magyarországi végvárak *stratégiai fontossága* a háború 1621-es, védekező szakaszában is. Tulajdonképpen az érsekújváriak és a dunántúliak helytállása biztosított időt az ellentámadás megszervezéséhez, ezzel elősegítette a kedvező békefeltételek kiharcolását

a Habsburg szövetségi blokk legnagyobb európai sikerei idején is.²⁵⁹

1623-ban és 1626-ban Bethlen a felső-magyarországi hadibázisról indította támadásait. Emiatt a királyi végvárok katonái magatartásának már kisebb stratégiai fontossága volt mint 1619-ben. Miután ezek a hadjáratok a Dunántúlra nem terjedtek ki, ennek a területnek a végvári hadinépe nem jutott fontosabb szerephez. Alsó-Magyarországon Illésházy Gáspár várainak katonasága biztosította az összeköttetést a szövetséges német birodalmi erőkkel. Ezért, és az alsó-magyarországi végvárok rossz állapota miatt e terület királyi hadinépének a magatartása nem vált számottevő hadászati tényezővé. Különben is a legtöbbben semleges magatartást tanúsítottak, és ez lényegében elegendő is volt a fejedelemlnek.²⁶⁰

Nem tudjuk pontosan, hogy mennyi magyar végvári katona harcolt Bethlen mezei seregében. Olyan részadatokat ismerünk, hogy 1619-ben az erdélyi végvárokból mintegy kétezeröttszáz katona vett részt a harcokban. A felső-magyarországi királyi és magánvárokból maximálisan kétezer fő mehetett el mezei szolgálatra, és körülbelül ugyanennyien Alsó-Magyarországról is. Ezek alapján elmondhatjuk azt, hogy 1619 végén mintegy hatezer magyar végvári katona vehetett részt a morvaországi és az ausztriai harcokban. Ez a hadlétszám 1620-ban, a dunántúli végvárok kapunyitása után, mintegy kilencezer főnyire növekedhetett. 1621-ben az elpártolások miatt azonban mintegy ezeröttszázal kevesebben harcoltak Bethlen seregében. Ugyanakkor 1623-ban és 1626-ban a mezei seregekben nem lehet négyezer magyar végvári katonánál többel számolni.²⁶¹

Ezek a létszámok természetesen csakis a *lehetőségekre* vonatkoznak. Kevés és rendkívül töredékes ismerettel rendelkezünk a tényleges részvétel arányairól! Bethlen 1619 szeptemberében csupán arról írt, hogy a *váradi* és a *jenői* katonák a támadó hadoszlopban vannak, de azt már nem közölte, hogy mennyien. Ez év végi leveléből arról értesülhetünk, hogy a magyarországi „*végekből Szécsi urammal a vitézek el is indultanak*”, akiknek „*az magunk ládájából fizetések kiadtuk*”. 1620 elején arra utasította alsó-magyarországi főkapitányát, hogy a *Komáromból* kiszökött és a pártjára állt „*vitézlő népnek*” egy-egy forint foglalt adasson és szállítsa őket *Szokolczához*. Ekkor azt tervezte, hogy ha a fegyverszünet lejártával a hadakozás folytatására kerülne sor, az erdélyi végvárokból nem hoz ki senkit mezei szolgálatra. A korabeli forrásokból tudjuk, hogy 1620. szeptember végén Lakompagnak – Eszterházy várának – a körülzárásában részt vettek a *pápai*, a *sümegi*, a *kiskomáromi*, a *pölöskei*, az *egerszegi*, az *egervári* és a *veszprémi* végházak hajdúi: összesen mintegy kétezeröttszáz *végbeli gyalogos*. 1621 januárjában Batthyány Ferenc dunántúli főkapitány parancsára *négyezer dunántúli végvári katona* gyűlt táborba *Szombathelynél* a császáriak ellen. A hónap végén Bethlen arról értesítette Thurzó Imrét, hogy a magyarországi végekből „*néhány sereg gyalogos*” útban van a tábor felé.²⁶²

A *végbeliek harci tevékenységéről* szintén kevés konkrét adattal rendelkezünk. Amiket ismerünk, azok is meglehetősen eltérő képet rajzolnak a végváriak harcértékéről. 1620-ban *Lakompak* alatt a már említett végbeli gyalogosok ugyancsak kis ellenállást tanúsítottak

Heinrich Du Val Dampierre császári hadvezér, aki korábban Magyarországon volt végvári parancsnok (Egykorú metszet Bubics Zsigmond gyűjteményében, készítette: Kilián)

Dampierre sokkal kevesebb császári katonájával szemben. Bethlen bosszankodott is a vereségen és teljesen indokolatlannak minősítette azt: „...bezzeg nem illett volna lenni, mert én kevés hadnak hallom az Dampierre hadát, hogy ott volt.” Egy évvel később pedig, amikor olyan parancsot adott a dunántúli végvárak Kőszeg alatt táborozó katonáinak, hogy a fő hadszíntér tehermentesítésére ausztriai portyára menjenek, a végváriak parancsnokai megtagadták a parancs teljesítését.²⁶³

Természetesen fölöttébb helytelen lenne az elmondottakból azt az általános következtetést levonni, hogy Bethlen háborúi idején már tovatűnt volna a végvári dicsőség. Kudarcok, sikertelenségek, fegyelmezetlenségek előfordultak a XVI. században is, de ezek valahogyan háttérbe szorultak, a feledés homályába merültek az egri, drégelyi, szigetvári és más szinte emberfeletti hőstettek mögött. Ezekben a hőstettekben oroszlánrésze volt annak, hogy egy Dobó, Zrínyi vagy Szondy parancsnokolt ezekben a várakban! A lakompaki csatavesztő Huszár István tulajdonképpen gyenge, rossz hadvezér volt, inkább udvaronc mint katona. Különösen a Dampierre-hez hasonlítva, aki korának egyik legkiválóbb katonája volt. Nem fogta keményen a dunántúli végváriakat a meglehetősen passzív magatartást tanúsító Batthyány Ferenc sem.²⁶⁴ Amikor azonban olyan kiváló végvári kapitány vezette őket, mint például az immáron „öreg idejű”, apró termetű vitéz „úremler” Petneházy István jení kapitány, egészen másfajta harci eredmények születtek!

A Petneházy nevéhez fűződő egyik szép fegyvertényre 1620 decemberében került sor. Akkor amikor a szövetségesek fehérhegyi veresége ugyancsak bénítólag hatott a magyarországi közvéleményre is. A tizenöt éves háború erdélyi várharcaiban nagy tapasztalatokra szert tett Petneházy ellenfele Hans Preiner tábornok volt, a nemrégén hősi halált halt Dampierre utóda; aki maga is bátran végig küzdötte Magyarországon a török elleni háborút, és most a győri főkapitányi tisztet viselte.

A két kiváló katona december 2-án Óvartól nem messze került szembe egymással. A tá-

madó Petneházy volt, aki 1400 végvári lovasal a sík mezőn rátámadt a császáriakra. Bethlen beszámolója szerint Preiner serege 1000 lovasból és ugyanannyi gyalogosból állott. A császári vezér a gyalogság tűzerejében bízva nyugodtan várta a támadó magyarokat.

A leírásokból nem hámozható ki pontosan az, hogy mi történt, miért maradt szinte teljesen hatástalan a gyalogság össztüze? Azt tudjuk csak, hogy Petneházy „*szép rendelt seregei*” egy fergeteges lovasrohammal „*vitézül szemben mentek vélek*” és az „*Úr Isten*” „*megszégyenítette*” a császári sereget. A gyalogosokat állítólag mind lekasabolták, és a lovasok közül is több mint háromszázat kardélre hánytak. Mintegy százat – köztük „*fő zászlótartókat és kapitánokat*” – pedig fogságba ejtettek.

Nincs kizárva annak a lehetősége, hogy Bethlen túlzott a veszteségeket illetően. Mindenesetre császári források sem cáfolják azt, hogy a magyarok diadalt arattak.²⁶⁵

Különben az, hogy a parancsnoki példamutatás mekkora jelentőségű volt ebben az időben, több ízben bebizonyosodott 1621 nyarán is. Egry István – a köleséri hajdúk egykori vezére és Nagy-Kereki 1604-es védője, Bocskai testőrparancsnoka – fényes diadalt aratott Bosnyák és Pálffy Habsburg szolgálatban álló katonáin.²⁶⁶ De talán még ennél is bravúrosabb fegyvertény volt az, amelyet az érsekújváriak hajtottak végre nem sokkal ezután a cseheket legyőző, európai hírví Buquoi tábornagy ellen.

Karl Bonaventura de Longueval *Buquoi* gróf – az ekkor éppen ötvenesztendőös hadvezér, aki 1615-ben lépett át spanyol szolgál-

atból az osztrák Habsburgok szolgálatába – tulajdonképpen könnyű diadalútnak tekintette Magyarország megtisztítását Bethlen katonáitól. Érsekújvárnál akadt meg először, amelyet névleg Thurzó Szaniszló védett, de az igazi veszélyes ellenfélnek az a *Horváth István* főkapitány számított, akit Bethlen az érsekújváriak segítségére küldött. Ezt a rendkívül kalandos életű férfiút 1618-ban *Kereki* várának kapitányaként Bethlen azzal vádolta meg, hogy Báthory Anna „*latra*”-ként nemcsak fertelmes életet él a később híres regényhősnővé vált asszonnyal, de akadályozza a fontos vár fejedelmi tulajdonba kerülését is. Ezért amikor Báthory Annát a fejedelem koholt vádakkal fogságra vetette és Kerekit elfoglalta, Horváthnak a királyi területre kellett menekülnie. Két évvel később azonban már kegyelmet nyert, sőt komoly katonai megbízatásokat is kapott Bethlentől, amelyeket eleinte sikeresen végre is hajtott. Ez a korabeli jellemzések szerint nem különösebben állhatatos jellemű,²⁶⁷ de rendkívül bátor magyar főkapitány kapta azt a harci feladatot, hogy állandó rajtaütésekkel tegye lehetetlenné az Érsekújvárt ostromló császári sereg élelem- és lőszerutánpótlását.

Sikeres támadások után virradt fel *július 10-ének* reggele, amikor is a császári táborból ismét kiindult egy élelemszerző osztag. Az éppen a bástyán szemlélődő Thurzó Szaniszló észrevette őket és tudatta Horváth Istvánnal, aki azonnal riadót rendelt el, majd 1200 lovasával utánuk vágatott. A „*tíz seregben harczra készült igen válogatott legények*” rácsaptak a közben harcrendbe fejlődött császári egységekre. A támadók élén a daliás termetű főkapitány haladt négyszáz lovasá-

Érsekújvár felmentése és Buquoi halála 1621-ben (Egykorú metszet Khevenhüller Annaleséből)

val, őket követték a többiek. A „szép sík mezőn” vitézül megharcoltak a császári lovasokkal, akik hátrálás közben a harcrendben felsorakozott háromszáz gyalog muskétásra vitték az üldözőket. Eldördült a „borzasztó” összűz, sok magyart meg is lövöldöztek, de az életben maradtak egy ellenállhatatlan lovasrohammal elsöpörték a császári muskétásokat is; „eltapodván a szép franczuz, spanyol, német cornétákat”. Egészen a császári tábor széléig üzték-vágták az ellenséget.

Ekkor a híres Buquoi tábornagy általánosriadót rendelt el a seregnek, és annak végrehajtásáig közvetlen törzskarával, mintegy háromszáz „híres bajvivó lovagokkal”, akik

között sok volt a „fő-fő ember”, nagy bátran a bajba jutott katonái segítségére robohott. A „vasderekas” császári nehézlovasok félelmetes dübörgéssel törtek előre. Horváth István diadalittas katonái azonban ezen a napon nem ismerték a félelmet, mert ezekre is bátran rátámadtak. Ezek a magyar végváriak ugyancsak mesterei lehettek a kardforgatásnak, mert az elbizakodott, híres bajvivó lovagok, a „nagy tiszt viselő urak” rövidesen meg-hátráltak.

A merészen élre törő Buquoi tábornagyot azonban a magyarok körülfojták és foglyul akarták ejteni. A korabeli metszeten úgy látszik, hogy a tábornagy lovát leszúrták, s élete utolsó harcát gyalogosan vívta. Miután a küz-

delem közvetlenül a tábor szélén zajlott, a magyarok attól tartottak, hogy a császáriak a vezérük segítségére sietnek, ezért levágták őt. A magyar lovasok több mint ötszáz császári katonát kardélre hánytak, és csupán három császári főkapitányt hoztak élve a magyar táborba.²⁶⁸

Elmondható tehát, hogy a magyar végvári katonák Bethlen Habsburg-ellenes háborúi idején vívtak sikeres küzdelmeket a császári zsoldosokkal és elszenvedtek kudarcokat, vereségeket is. Az viszont kétségtelen tény, hogy a magyarországi nagybirtokosokhoz fűződő szoros kapcsolataik miatt kevésbé lehettek Bethlen abszolutisztikus politikájának szilárd támaszai, mint például a fejedelemhez sokkal több érdekszálal kapcsolódó hajdúk; különösen a kiváltságolt hajdútelepek és városok lakói.²⁶⁹

Idegen harctereken

„Felbomlott békesség, / Ki miatt sok épség, / Álgyuk súlyával romol; / Nagy roppant seregek, / Egymással ütköznek: / Hol sok ember s vér omol; / Vitézül nyert szépség / S karddal lelt nyereség, / Vitézek közt eloszol” – írta Rimay János annak „*az időnek igen viszalkodó felháborodott állapotjáról*” szóló versében arról a magyar katonáról, aki hivatásszerűen űzi a hadimesterséget. Arról, aki a harcok után „*Ha mit kardjával nyer / S haza haszonnal tér, / Iszik nagy szeretettel*”.²⁷⁰

Közel két évtized telt el a harmincéves háborúból Bethlen Gábor utolsó Habsburg-ellenes hadjárata és „Öreg” Rákóczi György svéd-francia szövetségben vívott támadása

között. Ezen idő alatt sok tízezer magyar katona ment el idegenbe küzdeni; részint megélhetési okok miatt, részben pedig kaland- és zsákmányvágytól sarkalltan. Bethlen még 1626 nyarán úgy magyarázta ezt, hogy „*ez a mi nemzetünk, mely fegyverrel szokta fenntartani életét nagy zsoldért könnyen el-megy szolgálni*”.²⁷¹

Elementek azonban korábban Bethlen háborúi alatt is. Amint láttuk, kevésbé a cseh rendek híres „*defenstrációja*” után – amikor az ablakon kivetették a Habsburg-uralom képviselőit –, már megjelentek a magyar katonák ezen a hadszíntéren. A későbbiek folyamán is kevés olyan harctere volt az európai méretű háborúvá nőtt küzdelemnek, ahol a szemben álló felek valamelyikének hadseregében ne fordultak volna meg a magyar katonák. Ez a jelenség különben szintén nem valami magyar sajátosság volt, hanem általános európai jelenség az állandó zsoldos hadseregek kialakulásának időszakában. A „*fegyvereikből élő*” katonaelemek ott keresték megélhetésüket, ahol éppen szükség volt rájuk, és ahol zsoldba fogadták őket.

A harmincéves háború Magyarországon kívüli harcterein megfordult magyar katonák természetesen nem csupán az állandó szolgálatban álló végvári katonaság soraiból kerültek ki. Sokan mentek a határvédelmet ellátó lovasok közül és a várak körül élő „*szabad hajdúkból*” vagy „*szabad legényekből*” is, akiket nem állandó fizetésre fogadtak fel, hanem csupán időszakonként vették igénybe szolgálataikat. A korabeli források csak ritkán tesznek különbséget a külföldön szolgálatot teljesítő magyar katonák különböző fajtái között. Az állandó fluktuáció miatt nem is

lehet valamiféle merev válaszfalat vonni az állandó végvári katonaság és egyéb magyar katonák közé. Emiatt csakis azt tudjuk megállapítani, hogy hány magyar katona küzdött az országon kívüli harctereken.

Az valószínű, hogy a „jó csatázó legények”, vagy a „jó alájáró legények” név alatt többnyire a várak állandó zsoldra, félzsoldra vagy „szabad prédára” felfogadott katonáit említik a források. Azokat, akik nem tartoztak a „házas-tüzes emberek”, a csak időnként hadba hívott és alapvetően mezőgazdasági foglalkozást űző, feudális alapokon katonászkodó rétegek tagjai közé.²⁷²

Érdekes megfigyelni, hogy a harmincas évektől egyre inkább eltűnik a korabeli forrásokból a „szabad hajdú” megnevezés. Ettől fogva a „hajdú” név alatt többnyire a kiváltságolt, illetve a magánföldesúri hajdúkat értik. Feltételezésem szerint ennek az volt az oka, hogy Bethlen Gábor 1626-os háborúja után a „szabad hajdúk” nagy tömegei a szabolcsi és bihari területekről áthúzódtak a magyarországi végvárak köré. Itt kerülhettek ugyanis a leggyorsabban egy-egy toborzó kapitány szolgálatába. Nevük – talán éppen a kiváltságolt és letelepített hajdúságtól való megkülönböztetés végett – egyre inkább „szabad legény” vagy „szegény legény” lett.

Amikor a harmincéves háború idegen harctereire elkerülő magyar végvári katonaság útját követjük, akkor nehéz, sőt szinte lehetetlen az egyes magyar parancsnokok vezetése alatt küzdő hadinépből kiszűrni az állandó végvári katonát, és az egyéb magyar határvédelmi katonaelemet. Az több mint valószínű, hogy az egyes toborzó kapitányok

elsősorban a legtöbb harci tapasztalattal rendelkező katonákat igyekeztek zsoldjukba fogadni. Miután a Habsburg-szolgálatban sereget vezénylő huszonhat magyar parancsnok legtöbbje egyúttal valamelyik vár kapitánya, vagy valamely határkerületi főkapitányság főkapitánya volt, nyilvánvaló, hogy elsősorban az általa ismert várkatonaságot vitte magával az idegen harcterekre is.²⁷³

Az idegen harctereken küzdő magyar katonaság fegyverzeti ellátottságáról, harcászati értékéről kevés biztosat tudunk. A szabályzati előírások szerint a „nemes rendből” származó lovasoknak jó lóval, fegyverrékkel, páncéllal, sisakkal, kopjával, zablával, „hegyestorok bottal”, szekercével és félkézpuskával kellett rendelkezniük. Az „igaz idejű lovas és lovász legényeknek” is előírták a páncélt és a „morda puskát”, valamint a kopját, a sisakot és a szablyát. Miután magyar gyalogot csak a legritkább esetben vittek külföldi harcterekre, azoknak fegyverzetét nem is határozták meg külön. Csupán azt kötötték ki, hogy ezek olyanok legyenek, „akik helyesek és a vitézlő dolgokban forgottak nem bujdosók vagy pórok”. A „helyesek” jelző alatt állandó lakóhellyel rendelkezőket kell érteni,²⁷⁴ tehát nyilvánvalóan az állandó várőrségek katonáit. Tudjuk azonban azt is, hogy az előírások nálunk is és máshol is csak a legritkább esetben tükrözték a tényleges helyzetet, és inkább csak az optimális követelményeket összegezték. Külföldi kortársak gyakran lenézéssel nyilatkoztak a nyugat-európai harctereken küzdő magyar katonák fegyverzetéről. Azt állították, jó ha harminc ember közül egynek van lőfegyvere, és az is csak pisztoly. Ha ez így talán túlzás is,

annyi kétségtelen, hogy a nyugati harcterekre került magyar katonák korszerű fegyverzettel való ellátottsága messze elmaradt a nyugati zsoldosseregek katonáitól. Ez a körülmény pedig alapvetően befolyásolta a magyar katonaság alkalmazási lehetőségeit és harcértékét.²⁷⁵

A harmincéves háború első szakaszában – az úgynevezett cseh periódusban –, különösen annak első két évében, a magyar végvári katonaság igénybevételét a bécsi udvar számára megkönnyítette az a körülmény is, hogy 1618-ban (II. Ferdinánd megkoronázásakor) a katolikus és aulikus Dóczy Andrást felső-magyarországi, Eszterházy Miklóst pedig alsó-magyarországi főkapitánnyá nevezte ki az új uralkodó. Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy Forgách Zsigmond nádor is katolikus és aulikus volt, nem csodálkozhatunk azon, hogy már 1618-ban a császári sereg csehek elleni hadműveletében az esztergomi és a győri főkapitányság magyar hadi-népéből mintegy 1000 fő vett részt.²⁷⁶

A magyar országgyűlési rendek álláspontja ezzel szemben az volt: „*Az végvárakban az mely fizetett nép vagyon, az mind Magyarországé, s akik Magyarország fizetésén vagynak, azokat általánfogva Magyarországból s az végvárakból kivinni nem engedik.*” – Ennek dacára 1619-ben is több magyar végváriakból álló ezred jelent meg a csehországi hadszíntéren. A korabeli krónikás szerint: „*A végvárakból a fizetött katonákat a király segítségére fölküldik a csehek ellen ország híre és akaratja nélkül.*” Az érsekújváriakat és a szécsényieket nevezi meg külön, akik Forgách Miklóssal a cseh hadszíntéren szolgáltak Buquoi hadában. Ezek közül a csehek több

mint nyolcszázat levágtak. Más forrás szerint a *komáromi naszádosokat* is Ferdinánd szolgálatára rendelték 1619 áprilisában. Májusban Somogyi Mátyás 1000 lovast és 500 gyalogost toborzott az uralkodó szolgálatára. Egy Pozsonyban kelt tudósítás tanúsága szerint május második felében 2200 magyar állt Somogyi Mátyás és Forgách Miklós parancsnoksága alatt, akik „nagy dúlással” vonultak Bécs felé.²⁷⁷

A magyar katonaság rövidesen összeütkezésbe került a császári hadvezetéssel. Forgách Zsigmond nádor július végén kelt jelentéséből megtudhatjuk, hogy Kohári Péter és Forgách Péter kapitányokat a császári táborból megszökött 500 magyar katona után küldte. Ezek *Sempténél* érték be őket, de a szökevények – zömében Somogyi Mátyás katonái – erőszakkal áttörtek a semptei hídon és folytatták hazavonulásukat. Akikkel találkozottak a cseh hadszíntérre indulók közül, azokat is igyekeztek visszafordítani, mondván nekik: „*Ne menjenek Csehországba, mert az annyira mint mészárszékre vitetni; ugyanis kimondhatatlannak állítják mily kegyetlenséggel viselgetnek azon különféle nemzetek, melyek őfelségének segédére jöttek, a magyarok ellen, kiktől az érdemlett zsákmányt nyilvános erőszakkal és fegyveres ellenségeskedéssel igyekeznek elvenni.*”²⁷⁸

Mindezek dacára – egy korabeli kimutatás szerint – még 1619. október elején is 5200 magyar katona szolgált a császári seregben Buquoi és Dampierre tábornokok parancsnoksága alatt. Amikor azonban Rhédey Ferenc, egykori füleki kapitány 10 000 főnyi serege megjelent a cseh hadszíntéren a súlyos helyzetbe került cseh–morva–sziléziai csapatok meg-

segítésére, megindult a császári szolgálatban álló magyar katonák tömeges szökdösése és átállása. Egy korabeli levél tanúsága szerint azért ezután is szép számmal maradtak magyarok Ferdinánd zászlói alatt. Ezek részt vettek az október végén lezajlott több napos ulrichskircheni ütközetben, és az idegen zsoldosokkal együtt keltek át a Dunán. Az átkelés folyamán állítólag mindössze tíz magyar katona vesztette életét! Ezután a katonák többsége hazatért a magyarországi állomáshelyére. Mintegy 500 magyar lovas azonban Bosnyák Tamás füleki főkapitány parancsnoksága alatt október 31-én Grázba vonult Ferdinánd elé, és az ő kíséretében maradt a későbbiek folyamán is.²⁷⁹

Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcai – különösen az 1619-től 1621-ig tartó hadjáratok –, természetesen hatással voltak a magyarországi katonarétegek szolgálatvállalására. A magyarországi erősségek túlnyomó többsége Bethlen fennhatósága alá került és ez korlátozta a végváriak szabad szolgálatvállalását idegenben. A Habsburg uralkodó szolgálata ugyanis nehéz helyzetbe hozhatta az otthon maradt családtagokat is. Éppen ezért ebben az időben inkább csak a Ferdinánd pártján maradt főurak magánvárainak a katonái tehették meg ezt a megtorlás veszélye nélkül.²⁸⁰

Az 1620-as fegyverszünet alatt több ezer magyar katona vállalt szolgálatot Bethlen engedélyével a cseh-morva szövetségeseknél. Bőven volt kínálat, különösen a lovasokban: „*lám az Dunán túl ha öt ezer lovas kévántatik is két hét alatt megszerezheti, azt írja Senniei Gáspár*”. A csehek fehérhegyi veresége után ez a lehetőség megszűnt, és 1621-től inkább

Lengyelország felé fordult az idegen szolgálatra igyekvők áradata. A lengyelek nemcsak a tizenhárom városban fogadták zsoldba a magyar katonákat, „*de még zászlókat is kirakván naprul-napra több népet csoportonként vitetnek ki az országbul*”. Köztük olyanokat is, akik egyszer már Bethlentől is fölvették a hópénzt, és a zászlók alól elszökve vállaltak szolgálatot a lengyeleknel.²⁸¹

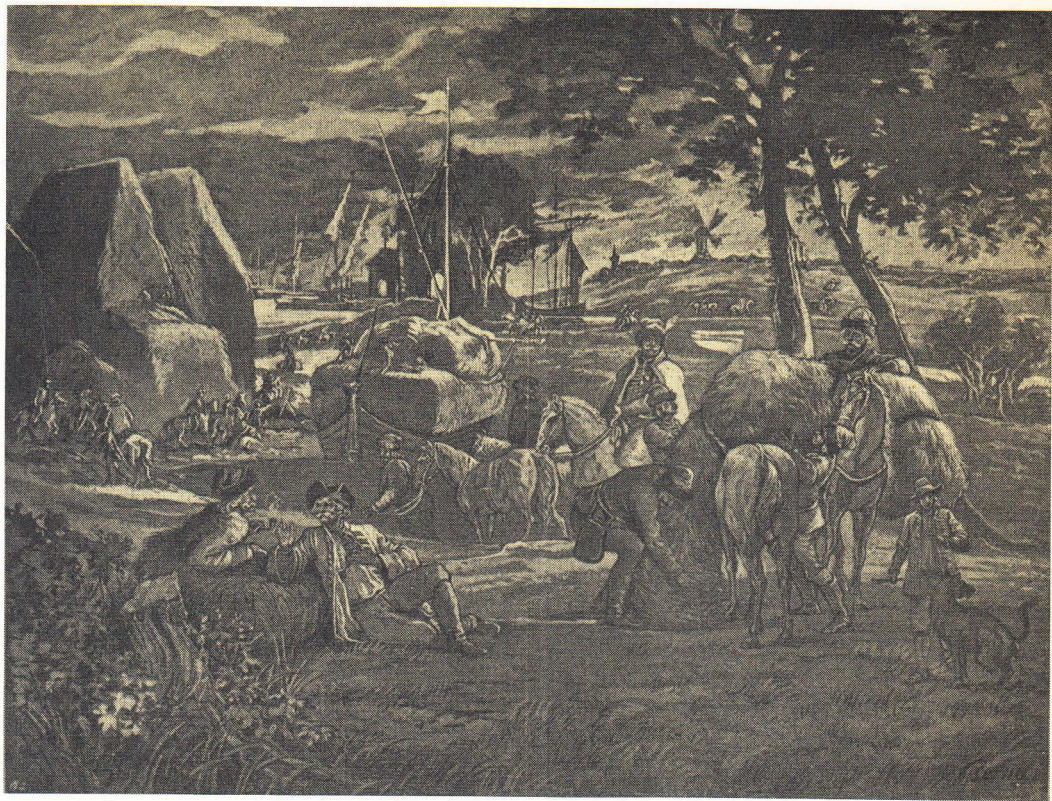
Ez a folyamat egyre nagyobb méreteket öltött. Amint már korábban utaltam rá Eszterházy Miklósnak egy 1627-es felterjesztése szerint a húszas években „*csak az egy Lengyelországba harminc-negyvenezer ember vándorolt ki a vitézlő rendből!*” Tekintetbe véve Eszterházy jólértécségségét és adatainak megbízhatóságát, nem lehet elutasítani e magas szám hitelességét. A több tízezer külföldön szolgálatot vállaló véleményünk szerint túlnyomóan azokból a várak körül tanyázó *szabad hajdúkból került ki*, akiknek a számára már megszűnt a kiváltságnyerés reménye. Miután Bethlen is elsősorban a letelepített, Bocskai-kori hajdúságot fogadta zsoldjába hadjáratok idején, a kóborló szabad legények egyre inkább kiszorultak a hazai szolgálat lehetőségéből. Voltak olyanok, akik jelentős harci tapasztalatokat gyűjtve visszatértek hazájukba és a legértékesebb katonaelemek sorait gyarapították.²⁸²

A császári hadseregben katonáskodó magyarok létszáma 1621 után is meglehetősen alacsony volt. A rendelkezésünkre álló kimutatások tanúsága szerint számuk általában 2000–5000 fő között mozgott. Annak ellenére, hogy a császáriak a magyar lovasnak 5 forintot, a gyalogosnak pedig 4 forintot fizettek, tehát jóval magasabb összeget, mint amennyit

Bethlen fizetett a katonáinak. Ennek a jelenségnek az okát nyilvánvalóan elsősorban abban kell keresnünk, hogy a Habsburg politikai és katonai vezetés Bethlen 1619–1621-es háborúinak tapasztalatai alapján még bizalmatlanabbá vált a magyar katonaság iránt. Másfelől azt is számba kell vennünk, hogy a döntően könnyűlovas magyar katonaság nem tudott szervesen beépülni a császári

seregbe. Ezzel szemben a magyar seregéhez hasonló összetételű és harcmódú lengyel hadsereg kötelékébe könnyedén beilleszkedtek a magyar katonák tízezrei.²⁸³

A Habsburg szolgálatban harcoló magyar katonaságot a császári hadvezetés igyekezett lehetőleg nem Magyarországon, és nem az erdélyi fejedelmek ellen alkalmazni. Így például 1626-ban Forgách Miklós ezredét

Császári szolgálatban küzdő magyar katonák a harmincéves háborúban (Részlet a kölni városháza egykorú gobelinjéről)

Ferdinánd az ausztriai parasztfelkelés levezésére küldte, úgyszintén Zrínyi György és Gaál Péter katonaságát, valamint Nádasdi László lovasezredét is.²⁸⁴

Vajon mennyi katonát tudtak kivonni a végvárakból ebben az időben? Eszterházy Miklós nádor az uralkodónak küldött memorandumában először azon az állásponton volt, hogy a magyarországi végvárakból ki lehet vinni akár 3000 katonát is külföldre. Amikor azonban hírt kapott Bethlen újabb támadó szándékáról, veszélyesnek ítélte nagyobb létszámú magyar végvári katonaság külföldre vitelét. Ekkor azt javasolta, hogy a végváriak helyett más magyar katonákat fogadjanak zsoldba, de azokat is mielőbb vigyék ki az országból az ausztriai felkelt parasztok ellen. Félő ugyanis az, hogy ha Bethlen támad, a császári zászlók alá toborzottak is majd őhozzá állnak.²⁸⁵

A nádor aggodalma ezúttal túlzottnak bizonyult. Az 1626-ban Wallenstein seregében szolgáló mintegy 3000 magyarból csak szórányosan álltak át Bethlenhez. A többség megmaradt a császári zászlók alatt. Sennyei kancellár leveléből azonban arról értesülünk, hogy Wallenstein „*Zrini uram hadát mindenütt legutól járatta*”. A kancellár ezt hibásnak ítélte, mert véleménye szerint, „*annak kellene nyelvet fogni élést és egyéb szükségét hajtani*”. A harmincéves háború kiváló, tapasztalt hadvezére nyilvánvalóan mindezt jobban tudta, mint a kancellár. Ő azonban azzal is tisztában volt, hogy az utóvéd sokkal nehezebben állhat át az ellenséghez, mint az elől levők! Ugyanakkor Wallenstein leveleiből az is kiderül, hogy a seregében levő magyar könnyűlovások kisebb harcértékűek voltak,

mint a Bethlen hadában szolgálók. Ez is egyik bizonyosság mellett, hogy a Wallenstein magyar lovasainak többségét alkotó végváriak között bizonyos minőségi kiválasztódás ment végbe a század első évtizedeiben a nyugati országrész váraiban megmaradtak rovására.²⁸⁶

Bethlen Gábor halála után a felső-magyarországi és a tiszántúli végházak népe is visszatért a királyi Magyarországhoz. Ellentmondó adataink vannak arról, hogy ez mit jelentett e vidék katonaságának. Van olyan vélemény, hogy a fordulat nagymérvű életszínvonal-romlást hozott a keleti országrész vitézlő rendjének, ami újratermelte, illetve kiélezte ellentéteit a nemességgel, a parasztsággal, sőt a szolgálaton kívül rekedt, gazdátlanul kóborló hajdúkkal is. Más adatok viszont arra engednek következtetni, hogy egyes parancsnokok örültek a változásnak és „*illetlen*” dolognak ítélték volna a Bethlentől kapott lobogók alatti további katonáskodást. Nehéz feladat az igazság kiderítése ebben a dologban. Bethlen uralma idején e várak anyagi ellátottsága kétségtelenül rendezettebb volt, mint Habsburg-fennhatóság alatt, és a fejedelem Habsburg-ellenes hadjárataiban részt vett végváriak gazdag zsákmányt is hozhattak haza. Ugyanakkor Bethlen szigorú fegyelmet tartott a katonák között, és sokkal keményebben büntette a török elleni hadivállalkozásokat mint a Habsburg-kormányzat kelet-magyarországi megbízottai. Ez viszont – különösen 1626 után – jelentős keresettől fosztotta meg a kelet-magyarországi végek katonáit, ami miatt elégedetlenek voltak Bethlen uralmával.²⁸⁷

Bethlen utolsó Habsburg-ellenes táma-

dása és I. Rákóczi György 1644-es hadjárata között eltelt közel két évtized még sok fehér foltot rejt magában a magyar katonarétegek történetét illetően is. Egyes források szerint például a harmincas évek közepén Felső-Magyarország területén jelentékenyen csökkent a katonai szolgálatra alkalmas emberek száma. Ugyanakkor, nem egészen egy évtizeddel később, I. Rákóczi György arról ír, hogy csupán a Felvidéken könnyen szerethetné „*akár 25 000 voluntaris milesnek*” is!²⁸⁸ Nincs tudomásunk arról, hogy ebben a két időpontban számottevően eltérő lett volna akár a magyarországi végvárakban, akár a birodalomban küzdő császári seregekben szolgáló magyar katonák létszáma. Emiatt a jelenség okát nyilvánvalóan nem ebben kell keresnünk, hanem egyéb gazdasági, társadalmi és politikai változásokban.

A harmincas évek gazdaságtörténete – az eddig elért tiszteletre méltó kutatási eredmények dacára – még sok kérdésre nem tud válaszolni. Így a korabeli, szűkszavú krónikákra kell támaszkodnunk. Ezek arról számolnak be, hogy szinte az egész évtizedet végig kísérték az aszályok, fagyok, árvizek és egyéb elemi csapások. Nyomukban éhínség és tömeges járványok keletkeztek szerte az országban. Utóbbiak között különösen súlyos volt az 1633-ban és 1634-ben pusztító pestisjárvány, amely Felső-Magyarországon és Erdélyben szedte a legtöbb áldozatát. Más adatok szerint ekkor ment végbe a nagy nemzedéki és életforma-váltás a letelepített hajdúság soraiban. Erre az időre ugyanis a Bocskai- és Bethlen-kori hajdúnemzedék részben kihalt, részben kiöregedett a katonáskodásból. A letelepítettek második generációja többsé-

gében már a mezőgazdasági termelőmunkát tekintette fő foglalkozásnak, és csak vonakodva teljesítette katonáskodási kötelezettségét.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni többek között azt sem, hogy bár Lengyelország 1634 végén „örök békét” kötött a török hatalommal, a lengyel szolgálatban küzdő nagyszámú zsoldos katona nyilvánvalóan nem azonnal és nem egyszerre tért vissza Magyarországra. Már csak azért sem, hiszen itthon nemigen számíthatott alkalmazásra. Emiatt sokuk előbb megpróbálkozott más zsoldba fogadót találni a harmincéves háború különböző harcterein. Korabeli adat szerint *1637-ben volt* legmagasabb a császári zászló alatt küzdő magyarok létszáma.²⁸⁹

Mindez természetesen legfeljebb arra adhat némi feleletet, hogy miért volt Felső-Magyarországon a harmincas évek közepén kevés „szolgálatra való ember”. Arra viszont más magyarázatot kell keresnünk, hogy milyen okok miatt, és mely társadalmi rétegek soraiból duzzadt fel az önkéntes katonáskodásra kész, és arra alkalmas katonaréteg a negyvenes évek elejére? Talán a közel egy évtizeden át uralkodó rossz termésviszonyok a kor alacsony terméshozama mellett még kevesebb embernek biztosítottak megélhetést a mezőgazdaságból, s így bizonyos mennyiségű ember kiszorult volna onnan is? Vagy inkább a marhaállomány 1637-es nagymérvű pusztulása tett foglalkozásnélkülivé újabb tömegeket?

A kettő közül ez utóbbi a lényegesebb szempont, mert a termelőmunkából katonának álltak többsége főként ezekből került ki. Ugyanis a dúsabb állati fehérjefogyasztásból eredő jobb erőnlétük, az időjárási viszontag-

ságokkal szembeni edzettségük és a lőfegyverek kezelésében való jártasságuk miatt a parasztság soraiból elsősorban ők jöhettek számba használható katonanyagként. Ha az elmondottakhoz hozzávesszük még azt a körülményt is, hogy a lengyelországi katonafelvető piac a negyvenes évek elejére leszűkül, mindebből a bekövetkezett változás egynemely okára *következtetni* tudunk. Mindez némi magyarázatul szolgálhat arra a problémára is, hogy a harmincéves háborúban már Bethlen főkapitányaként tevékenykedő I. Rákóczi György erdélyi fejedelem miért várt másfél évtizedig a Habsburg-ellenes hadjárat megindításával, és miért hagyott kihasználatlanul több kedvező külpolitikai és katonai konstellációt is ezen időszak alatt? Az elmondottak persze korántsem teszik fölöslegessé a további kutatásokat ebben a problémakörben sem! Sőt éppen a sok hipotézis miatt szükséges a széles körű gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti és hadtörténeti kutatás e közel két évtizednyi, viszonylag békés időszak históriájának megnyugtató tisztázásához.²⁹⁰

Némely töredékes adatot már jelenleg is ismerünk a harmincas évek magyar végvári katonaságának történetéből. Az egykorú krónikás följegyezte, hogy 1632-ben a német birodalom területén levő hadszíntérre készülődő Zólyomi Dávid székely főkapitányhoz „*az egész végekből, még Dunán túlról is a katonaság, törökre csatázó híres legények nagyon hozzá tartanak vala*”, akiknek Zólyomi udvarában „*kész asztalok bő praebendájok vala*”. A következő évben Eszterházy Miklós amiatt aggódott: ha a törökök megtudják, hogy „*mind az végekben való vitéz népet*

kivisszük (t. i. a német birodalomba) *inkább belénk kapnak*”. A surlódások a császári seregben szolgáló végváriak és az idegen parancsnokok között azonban ekkor sem szüneteltek. Ennek eredményeként I. Rákóczi György tudósítása szerint a magyarok állítólag „*kiszöktek Volstan (Wallenstein) táborából, éhséget mondanak, nem kíváncsoznak oda többször*”. Mindezek dacára például a Lengyel Boldizsár által toborzott ezredbe bőven jelentkezett magyar katona a következő évben is. A császári zászlók alatt harcoló magyarok létszámát 1637-ben egy jelentés *tízezer főnek* mondja, „*kinek generálja Pálffy István, vicéje Bercsényi uram*”. A következő évben az uralkodó felszólította a nádort, hogy a már szolgáló katonákon kívül a nyugati határhoz közeli vármegyékből toborztasson 1500 gyalogost, akik 6 forint hópénzt kapnak, és a birodalomba indítandó tábori eszközök és szekerek fedezésére lesznek beosztva. Valami baj azonban most is volt, mert III. Ferdinánd 1639-ben kelt rendeletéből arról értesülhetünk, hogy a Pálffy István és Szunyogh Gáspár által toborzott „*iratos magyar könnyű had*” csapatonként szökdösött haza. Az uralkodó megparancsolta, hogy az ilyeneket el kell fogni és be kell börtönözni! A pallosjoggal felruháztak pedig halállal büntessék őket. Egyes források szerint a német birodalomban harcoló magyar katonaság létszáma a 40-es évek elején lecsökkent mintegy 2500 főre. Sőt, volt olyan év is, amikor 1000 főnél többről nem szólnak a korabeli adatok, jöllehet egy erdélyi forrás szerint még 1642-ben is „*az magyar urak az császárt magok költségén sok haddal segítették*”.²⁹¹

Ezek a részadatok természetesen csupán

vázlatos áttekintést adhatnak arról, hogy miként alakult a magyar végvári katonaság részvétele a harmincéves háború külföldi hadszínterein Bethlen Gábor utolsó támadása és I. Rákóczi György háborúja között eltelt közel két évtizednyi időszakban? Pontosabb és részletesebb képet csupán a háborúban részt vevő császári ezredek történetének tüzetesebb áttanulmányozása ígér a soraikban küzdő magyar katonák létszámának alakulásáról, valamint azoknak a nyugati hadszíntereken mutatott harci értékéről. A korabeli lengyelországi levéltári anyag pedig választ adhat arra az izgalmas kérdésre, hogy vajon mi történt azzal a több tízezres létszámú magyar katonasággal, amelyik a húszas években itt vállalt szolgálatot? Annyit már az eddigi ismereteink alapján is elmondhatunk, hogy a magyar katonaság – beleértve a végváriakat is – semmiképpen sem lehetett a nyugati hadszínterek harcainak csatadöntő eleme! Csupán a nyugati zsoldos hadseregek kiegészítő része volt, mert fegyverzete, harcképzettsége és harci tapasztalatai erre tették alkalmassá. Jelentősebb történeti és hadtörténeti szerep akkor kínálkozott e katonaság részére, amikor I. Rákóczi György svéd és francia szövetségben Magyarország területén indított háborút a Habsburg uralkodó ellen.

A végváriak az „Öreg” Rákóczi György háborúiban

Nemzeti történelmünknek ez az igazságtalanul mellőzött, sőt elmarasztalt személyisége több elismerést kapott a XVII. század végén elkezdett verses jellemzés kritikus szellemű

szerzőjétől, mint kortársaitól vagy akár az utókortól: „*Harczolál s jól köitél elsőbben szultánnal, / Hasonlót követél a más nagy császárral / Így bántál te kétszer mind kontytyal, kalappal / S mégis jól halál meg szép csendes regnummal.*”²⁹²

Ugyancsak elgondolkoztató, hogy ez az erdélyi fejedelem, aki 1636-ban fegyverrel biztosította a trónját a szultáni akarattal szemben, és a legelőnyösebb békét kötötte a Habsburg uralkodóval a XVII. század első felében, vajon miért kapott oly kevés elismerő szót úgy is mint politikus, és úgy is mint katona? Még a mai történetírás is többnyire csak azt emeli ki uralkodásáról szólva, hogy erőszakos birtokszerző volt, s gazdaságpolitikája Bethlen merkantilista irányzatához képest visszafejldést jelentett. A hadtörténeti irodalom pedig – alapvetően Kemény János szubjektív véleményére támaszkodva – a két győztes hadjárata ellenére is tétova, gyenge képességű hadvezérként értékeli a személyét, aki az eredményeit szinte mintegy „*véletlenül*”, csupán a kedvező külpolitikai konstellációk miatt érte el.

Az igazságtalan, megalapozatlan kortársi véleményeket még magyarázhatja a személyes elfogultság, a szükséges történeti távlat hiánya, a mai balítéleteket azonban már kevésbé. Már csak azért is, hiszen jól tudjuk, hogy Rákóczi két nagy elődje, különösen Bethlen Gábor, például több birtokot szerzett „*erőszakos*” úton, dinasztikus célokat követve mint Rákóczi, és a gazdasági élet további hanyatlása sem az „*Öreg*” György „*maradiságán*” múlt, hanem a Magyarországon és Erdélyben is érvényesülő, általános európai gazdaságtörténeti következményeken. Ami

I. Rákóczi György, felső-magyarországi főkapitány, majd erdélyi fejedelem (Van Vliet metszete Rembrandt festménye után)

pedig a hadvezéri tevékenységet illeti, jól lehet Rákóczi rendkívül szimpatikus szerénységgel mindig maga fölé értékelte Bethlent ezen a téren is, a történeti igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy Rákóczi minőségileg gyengébb hadsereggel ért el nagyobb végeredményt mint Bethlen.

Az 1644/45-ös hadjárat célját Rákóczi szerényebb keretek között szabta meg, mint nagy elődje. A nemzeti királyság gondolata csak nagyon halványan villan fel egy portai követ utasításában. Nem szabad azonban el-

feledkeznünk arról, hogy Rákóczi aktív résztvevője volt Bethlen Habsburg-ellenes támadásainak és így háromszor egymás után is azt tapasztalhatta, hogy az adott körülmények között a reális cél csupán a Felső-Magyarországgal megnagyobbodott területű erdélyi fejedelemség lehet, amely létével biztosítja a Habsburg-uralom alatt maradt protestánsok vallásszabadságát, és – az erdélyi fejedelmi hatalom jellegét tekintve meglehetősen paradox módon – a magyarországi nemesség rendi kiváltságait is a Habsburg-abszolutizmussal szemben. Ezt a szerényebb politikai célkitűzést követelte meg különben a törökre való támaszkodásban mutatkozó különbség is Bethlen és Rákóczi között: előbbi török fegyverek nyomására lett Erdély fejedelme, utóbbinak fegyverrel kellett biztosítani a trónját a török ellenében!

A hadászati cél lényegében azonos volt Bethlen 1619-es stratégiai céljával: mielőbb elérni Magyarország nyugati határszélét és ott egyesülni a nyugati – ezúttal svéd – szövetséges csapatokkal. Ezt a felvonulási utat ugyanazok a végvárak szegélyezték mint korábban, s így Rákóczi számára is alapvetően fontos volt ezeknek az erősségeknek minél gyorsabb birtokbavétele, lehetőség szerint a végváriak önkéntes kapunyitásával.²⁹³

A támadás sikere szempontjából elsősorban számba jövő *Szatmár, Kálló, Tokaj, Ónod, Diósgyőr, Putnok* és *Szendrő* várak helyőrsége nem számlált többet *1300 lovasnál és gyalogosnál*. A várható eredmény azonban elsősorban nem a számbajöhető helyőrség létszámán múlt, hiszen csekély őrség is tudott huzamosabban ellenállni, hanem a katonák magatartásán. A császári hadvezetés

nem fűzhetett valami vérmes reményeket a helyőrségekhez, mert a katonák hangulata már a Rákóczi támadását megelőző években is rendkívül elkeseredett volt. Wesselényi Ferenc az oly híressé vált „*Murányi kaland*” hőse, a későbbi nádor, már 1639-ben azt jelentette a magyar végváriakról Eszterházy Miklósnak: „*Ez megkeseredett nép, melyet csaknem éles törrel tartóztatunk.*”²⁹⁴

A fizetatlenség miatt „*megkeseredett*” végváriak – az akkori szóhasználattal élve –, a környező falvakon „*csintalankodtak*”, hogy valami módon fenntartsák magukat. Elkeseredésüket nyilvánvalóan csak fokozhatta az 1643-ban dúló járvány, amely széles rendet vágott a rossz táplálkozás miatt legyengült végváriak sorai között. Amint már korábban is említettem, a fizetatlenség miatt elégedetlen és demoralizálódott *kállói őrség* 1643 végén kis híján „*levágta*” Forgách Ádám felső-magyarországi főkapitányt! Azonban nem csupán a katonák voltak elkeseredettek és elégedetlenek, hanem a tisztek jelentős része is. Nagy felháborodást váltott ki belőlük az, hogy a katolikusok a véghelyek főbb tisztségeit maguknak kezdték „*usurpálni és eddig megmaradt kicsin praerogativát is kivenni az secularis status kezéből*”.²⁹⁵

Ilyen előzmények után I. Rákóczi György méltán remélhette azt, hogy a stratégiai szempontból fontos végvárak katonasága nem fog keményebb ellenállást tanúsítani hadseregével szemben. Számításai megalapozottságát alátámasztják a végek kapitányainak levelei is. Eszterházy Pál Érsekújvárból például azt jelentette a nádornak: „*a végbeliektől is szintén úgy kell már félni, mint amazoktól*” (t. i. Rákóczi katonáitól). Hason-

lóan nyilatkozott Wesselényi Ferenc füleki kapitány is: „*A ki becsületinek örül s egészségét szereti, ne igyekezzék magyarral magyart megverni, mert a mint látom, nem sokat nyer benne.*” „*Egyik varjú a másiknak szemét nem vágja ki.*” – írta Wesselényi Rákóczi hadainak megindulása után is, hozzátéve: – „*Hogy én gyalogokat fogadjak: abban már nekem módomban nincsen; félek s rettegek a sok árulótól.*” Hasonló állapotokról számolt be Liptay István szécsényi kapitány is e napokban írt leveleiben.²⁹⁶

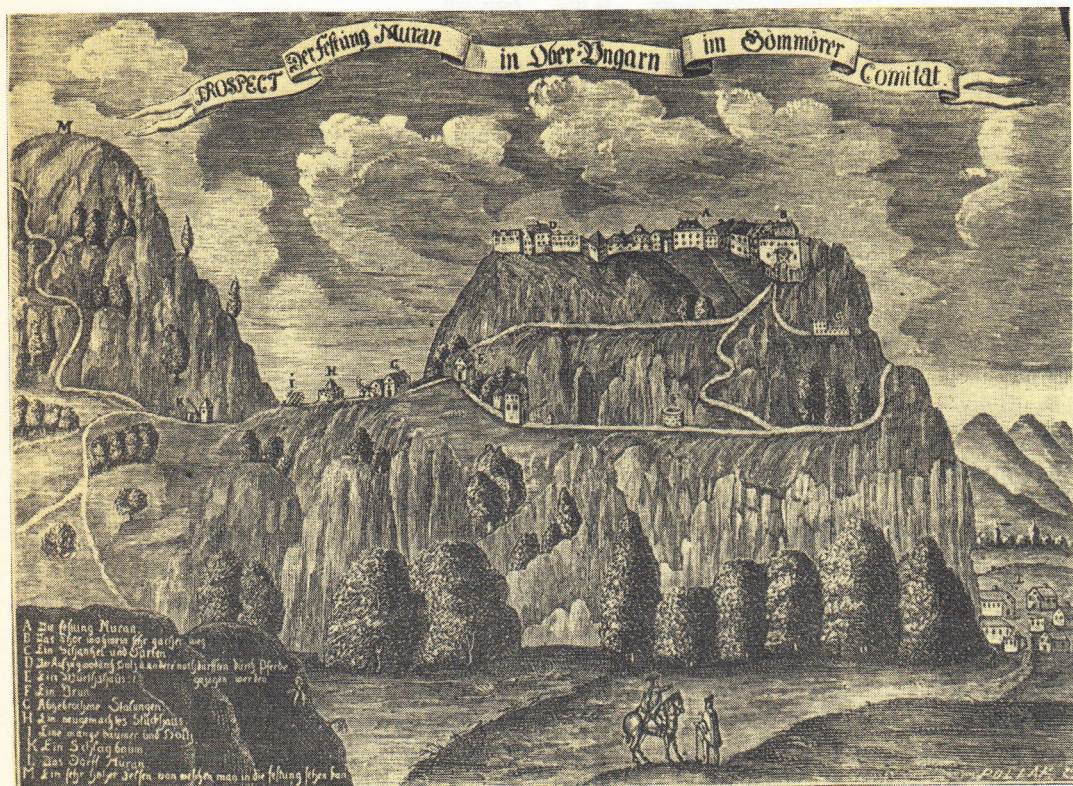
1644. február elején a támadás megindulásakor Rákóczi úgy vélekedett, hogy az előnyomulás szempontjából rendkívül fontos *kállói* és *szatmári* várak őrségének „*szívét meg fogja az úristen hajtani*”. Kálló őrsége néhány napon belül valóban kapitulált, *Szatmár* azonban csak hosszabb körülményes nyomására nyitott kaput. Némely nehézségek mutatkoztak *Tokaj*, *Jeszenő*, *Ungvár*, *Szendrő*, *Szádvár*, *Regéc* és *Szaláncz* megszerzésénél. E várak katonasága március első hetében még „*keménykedett*” Rákóczi hadaival szemben. A kezdeti sikertelenségek miatt Rákóczi aggodni kezdett a bányavidéki véghelyek katonáinak várható magatartásán is. Emiatt, legyőzve idegenkedését, arra kérte a budai vezért: küldjön egy 4–5000 fős török hadat *Váchoz*, és „*legyen rajta*” katonáival a „*hamis hitű*” *palánkiakon*, a *nógrádiakon*, a *gyarmatiakon*, a *szécsényieken*, a *hajnácsköieken* és a „*tolvaj*” *bujákiakon*.²⁹⁷ Úgy tűnik, a török mozgolódás felsekentette a végek népét! Ezekben a napokban Eszterházy Pál úgy vélekedett Érsekújvárból: „*A végbeliek is jobbak most.*” Ezen fellelkesülve, többíteni igyekezett belőlük az őrséget. „*Azoknak a vég-*

beli szabad legényeknek irtam s írok ezután is, ha fizetésre fel jönének, bizony dolog, azok lennének javai népünknek.”²⁹⁸

A török nem lépett fel Rákóczi mellett, s mégis a kezdeti „keménykedést” tömeges átállítás követte. Március második felében kaput nyitott az erős Tokaj őrsége, noha a várban „mind magyar, német szép praesidium vala”. Példájukat követte Szendrő katonasága is és a Nyitraíig előnyomuló Rákóczi Zsigmond

arról számolt be levelében: „Itt is az végyárak, kik közel vadnak, Fileken kívül nagyrészt meghódoltanak, az többtől is óránként várok követeket.”

Wesselényi Ferenc március végén aggódva jelentette Fülekről a nádornak: „Félő hogy ezek a végházak – a mint humorokat látom – mind fejet ne hajtsanak, s onnét ha meghajolnak, alkalmasint megszorodik az ellenség.” Rákóczi ekkor büszkén írta feleségének a

A híres murányi vár (XVII. századi metszet)

Bornemissza Pál parancsnoksága alatt küzdő magyar végváriakról, hogy azok „*ugyancsak derekas merészséggel jártak Nyitra táján*”.²⁹⁹

Május elején a fejedelem az erős *Fülek* várát akarta „*obsideálni*”. A császári sereg ellentámadása azonban megghiúsította ezt a tervét. Sőt, a Habsburg hadisíkek hírére *Szendró* helyőrsége is visszapártolt a király hűségére, s példáját követte a Rákóczi magánvárát képező *Szerencs* katonasága is! A fejedelem, aki egyik napon még ugyancsak dicsérte a Bakos Gábor parancsnoksága alatt küzdő végváriakat, másnap már fölöttébb kiábrándultan írt róluk. Azon kezdett gondolkozni; ha az erdélyi lovasok és a székelyek beérkeznek „*aligha mind magától s istentelen alatta valóítul meg nem kezdünk válni*”.³⁰⁰ Sajátos módon osztotta Rákóczi véleményét a végváriakról ezekben a napokban Eszterházy Pál érsekújvári kapitány is, aki azt írta: „*Teljességgel elidegenedett, s kedvetlenedett nagy szükségben és fizetlenségben a végbeli vitézlő nép*.”³⁰¹

A császári sereg *Kassa* alatti kudarca után Rákóczi ismét körülzáratta *Regéc* várát, s folytatta *Ungvár*, *Jeszenő* és *Szaláncz* ostromát, amelyeket nem akart maga mögött hagyni ellenséges kézen. *Ungvár* július elején kaput is nyitott, *Jeszenő* és *Regéc* azonban csak augusztusban. Ugyanakkor Wesselényi Ferenc és Széchy Mária híressé vált szerelmi kalandja Habsburg kézre juttatta nemcsak *Murány* várát, de *Balogot* és *Zólyomlipcsét* is. Ezeknek a váraknak valamint *Füleknek*, *Szendrónek* és *Szádvárnak* a katonasága gyakori portyázásaival, rajtaütéseivel zavarta Rákóczi seregének utánpótlási és összeköttetési vonalait.³⁰²

A rajtaütések természetesen kölcsönösek voltak. A fejedelem június közepén azt írta az Erdélyben kormányzól hagyott György fiának, hogy Bakos rájuk csapott hazafelé vonuló fülekiekre és szerencsiekre, s a zsákmányt is elragadta tőlük. Örömmel számolt be arról is, hogy „*már annyira elszökött palatinus mellől a magyarság, bizonynyal tudósítanak, 500 több nem volna is*”. Hírek szerint a *putnoki* és a *szerencsi* őrség pusztán akarja hagyni a várát, mert már megbánták, hogy Habsburg-pártra álltak. *Szerencset* rövidesen vissza is foglalta Kemény János serege, levágva annak őrségét, akik között sok volt a dunántúli magyar végvári katona: „*Szánjuk az szegény benne megölt, vallásunkon való pápai, veszprémi vagy győri válogatott vitézeket kiket talán ugyan szánszándékkal rendelték oda*” – írta a fejedelem.³⁰³

Rákóczi kimagasló *stratégiai fontosságot* tulajdonított a várak birtoklásának a királyi Magyarországon és Erdélyben. A hadjárat kezdetétől számos parancsot, rendelkezést küldött György fiának, amelyekben intézkedett a várak őrséggel, élelemmel és munícióval való feltöltéséről. Otthon „*az török csalárdságátul*” tartott, nehogy valamelyik végbeli pasa, kihasználva a fejedelem távollétét, egy óvatlan pillanatban rátegye a kezét valamelyik erdélyi végvárra. Aggodalma nem volt megalapozatlan! A török kapcsolatok meglehetősen rosszak voltak már a hadjárat kezdeti időszakában is. A Rákóczi mellé küldött kevés számú török katona arról panaszkodott a budai vezérnek, hogy Rákóczi emberei miatt „*egy rabot nem foghatnak, sőt a magyarok kötik, ölik, fosztják őket, éhrel meg kell halniuk*”.³⁰⁴

Várostromló nehézágyúk
(Magyar Történelmi
Képcsarnok)

Augusztus közepén Kemény János, a fővezér, azt jelentette a fejedelemnek, hogy noha visszavonulóban van, mégis „mind Palánkból, Gyarmatból futottak előttünk az kapitányok, az többi pedig hódoltak”. A fülekiek azonban megtámadták egyik osztagát és Bánházy Istvánt „lesre vitték”, majd elfogták.

Az összecsapásban nyolc székely katona vesztette életét. A kölcsönt rövidesen visszakapták a fülekiek, jóllehet ezúttal a töröktől, aki „felest vágott le és el is vitt bennekk”.³⁰⁵

Milyenek voltak a magyar végvári katonák e hadjárat idején? Rákóczi több ízben elégedetlen volt a pártján állókkal, akiket „prédá-

lášhoz szokott, s tolvajláshoz tanult”, „elvetemedett nemzetnek” titulált nem egy levélben. Olyanok ezek – írta –, akiket fegyelmezni sem lehet, mert „ha ember büntetni akarja, mindjárt az más fél közzé való szökéssel s menettel felenyegedezik”. A végváriak parancsnokaiban sem volt nagy bizodalma. Öbennük is csak addig lehet megbízni, amíg a szerencse szolgál – írta feleségének, a gondjaiban osztozó Lorántffy Zsuzsannának.³⁰⁶ A végváriak azonban fogyatékoságuk dacára úgy látszik nélkülözhetetlen részét képezték a fejedelem hadának. Különösen az erdélyiek. „Szándékunk az – írta Rákóczi – mi is mind kihozzuk mindenünnen az praesidiomokat” a császáriak ellen, ami pedig tekintettel a török szomszédságra veszélyes dolog volt. A novemberben újabb támadásra lendülő csapatai ismét körülvárták Szádvár, Szepesvár, Szendrő, Balog, Murány várakat. 1645. január végén a fejedelem arról tudósította portai követét, hogy „Filektől fogva Nógrádig, Érsekújváron kívül mind hozzánk hódolt, ki pedig neutrálissá lőtt, hűtlevéllal assecurálván ellenségünk nem lesznek”. Azonban nem mindegyik várórség „neutrálisságát” akceptálta a fejedelem! Márciusban azt írta fiának, „csak az városok gyalogi érkezzenek, örömet Szádvárt minél hamarabb magunkévá tennénk”. Júniusi tudósításából már arról értesülhetünk, hogy Szádvár, Murány, Fülek, Szepesvár és Szendrő mind szoros „obsidióban” vannak.³⁰⁷

A körülvárt várak katonasága ismét különböző képpen viselkedett Rákóczi csapataival szemben. „Bizony dolog, hogy a szendrőiek jól viselik magukat” – jelentette Forgách Ádám Érsekújvárból június 11-én a nádornak –, „a várból kiütvén, a fejedelemnek három ágyúját

semmivé tették.” Egy héttel később azonban már arról panaszkodott, hogy ezek a védők feladták az erős Szendrő várát Rákóczinak. Ez a tudósítása tévesnek bizonyult, azonban kétszáz lovas, a végbelieknek és a szabad legényeknek a javát, Murány alól Érsekújvárra hívta, mert azt hallotta, hogy azok a fizetlenség miatt „a fejedelemhez akarnak menni”.³⁰⁸

Júniusban Rákóczi sürgette feleségét: minden fennhatósága alatt álló végvárba parancsot kell küldeni, hogy a lovasokat és gyalogokat készségtelenben tartsák az azonnali útba indításhoz.³⁰⁹ A bekövetkezett sikeres támadás hatására az erős Léva helyőrsége is semlegességet fogadott. Sőt, százhusz lovas kijött a várból Rákóczi szolgálatára. Hajnásckőről a gyalogok cselekedtek ugyanígy, és Garam-Szentbenedek is kaput nyitott. A fejedelem Szendrő körülvárására rendelt Sáros vármegye gyalogságán kívül 600 székely lovas és 500 székely gyalogot. Ezekre elsősorban a szoros körülváráshoz volt szüksége, mert – amint a fejedelem írta – a még ellenséges kézen levő várakból „kapdosnak zsákmányosinkon”, zavarva ezzel a hadak élelemellátását.³¹⁰

A felső-magyarországi várak birtoklásának megoszlását végül is az 1645-ben megkötött linzi béke rögzítette. Az egyezmény ezúttal is biztosította a királytól elpártolt végvári katonák büntetlenségét, és ismételten megtiltotta a végbeliek kivitelét Magyarországból idegen harcterekre. Lényegében a nikolsburgi békében Bethlennek átengedett várak kerültek Rákóczi birtokába is. A fejedelem ezekről úgy rendelkezett, hogy „az végházakban való vitézlő rendek számát az 1609. esztendőbeli

számra állassék mindenütt”. E várak őrségének feltöltése azonban tekintélyes részben a jobbágyság soraiból került ki, ami ellen a földesurak több helyütt a várakba berendelt katonák otthonmaradt hozzátartozóinak zaklatásával tiltakoztak.³¹¹

A felső-magyarországi végvárak nem sokáig maradtak Rákóczi uralma alatt. A fejedelem 1648-ban bekövetkezett halála után Szatmár és Ecsed kivételével visszatértek III. Ferdinánd fennhatósága alá. Az 1652-ben végzett összeírás 2633 főnyinek találta a felső-magyarországi várak hadinépét, ami mellett szól, hogy I. Rákóczi György lényegesen növelte e várak helyőrségét. A bányavidéki és a dunántúli kapitányságok végvári katonáival együtt ekkor összesen 12 083 főt tett ki a „végek vitézlő népe”.³¹²

Ez utóbbi adat viszont azt mutatja, hogy Rákóczi említett intézkedései dacára összességében erősen csökkent a magyarországi végvári katonaság létszáma. A harmincéves háborúban kimerült császári kincstár azonban még ennek a kisebb létszámú katonaságnak az ellátásáról sem tudott, s talán nem is igyekezett gondoskodni. Batthyány Ádám dunántúli főkapitány keserűen írta 1646-ban: „Ő fölsége arra obligálta magát, hogy minden esztendőben hat-hat hónapzt adat, s annak már hat esztendeje elmúlt és az egész végbelieknek egyszerűen többet nem fizetnenek.”³¹³

A korabeli források nem említik azt, hogy a linzi békekötés után magyar katonák – különösen végváriak – nagyobb számban küzdöttek volna a harmincéves háború valamelyik hadszínterén. Minden valószínűség szerint a legtöbben visszatértek váraikba, vagy a várak körül tanyázó „szabad legények”

sorait növelték. Azokét, akik „suttyomban” török elleni portyákra jártak. A törökellenesség újbóli előtérbekerülését fejezi ki többek között a század közepén keletkezett katonának is: „*Adjad, nagy úristen, hogy pogány fejekkel / Ékesíthessük meg az mi fejeinket! / Az végbelieknek add meg erejeket: / Hogy pogány vérebe mossuk fegyverünket!*” A vándor „énekmondó” 1648-ban írt kívánsága hamarosan beteljesedett. 1652-ben Nagyvezekénynél Forgách Ádám főkapitány katonái egy ötezer főnyi török seregre mértek hatalmas vereséget. A Nyitra környékén rabló török seregből több mint nyolcszázan elesetek, de a győzelem a magyar végváriaknak is komoly vérvesztésébe került. Többek között elesett ott Eszterházy Miklós nádor elsőszülött fia – László – is, három unokatestvérével együtt: „*Édes hazánk és anyánk Magyarország vitéz négy fia, egy harcon, egy mezőben, egy órában.*”³¹⁴

Hová tűnt a végvári dicsőség Erdély aranykorában?

A Balassi nyomdokain járó prédikátor-költő Debreczeni S. János – aki valószínűleg Rhédeyvel ment Váradra –, a „*Militáris congratuláció*”-ban többször említi azt a változást, amelyet a kirobbant Habsburg-ellenes küzdelem eredményezett a magyar katonanépek sorsának alakulásában: „*Lám táborban vadszél, / Lám egy szívvel laknak / Az jó hajdú katonák*”, – akiket ezért „*Szeret már az ország*.” Majd így biztatja őket a közöttük forgolódtó költő: „*Hogy lesz diadalmotok*” és lesz „*újulás*”, valamint: „*Szomszédság-szegők*”

tül, / *Országunk-vesztőkül / Magyar szabadság.*”³¹⁵

Jóllehet a Bocskai István, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György vezette Habsburg-ellenes harcok kora úgy él a magyar történelemben és hadtörténelemben mint a politikai sikerek és a katonai győzelmek kora, mégis történelmünk e szakaszát tekintik a magyar végvári dicsőség lehanyaglása időszakának is. A katonai diadalok fényéből úgy tűnik kevés hullott a „*félárnyékba*” került végvári vitézekre! Pedig ha többnyire roskadozva is, még álltak a végvárak, s a bástyafokokon, s a nehézveretű várkapuknál ott álltak hóföregtegen, tűző nap hevében Eger, Temesvár, Drégely, Szigetvár feledhetetlen védőinek unokái és dédunokái. Ott álltak, de az ő dicső tetteiket már nem zengték hányatott sorsú vándor énekesek, nem hordták városokon és falvakon kóbor lantosok, és még az elesett parancsnokok sírhantján sem zengtek dicsőítő búcsúztatót bánkodó apródok.

Nem ragadta magával e kor végvári katonaságának a harca a későbbi korok költőinek és íróinak a képzeletét sem. A század első felét oly jól ismerő *Móricz Zsigmond* is csupán egyetlen elbeszélésében szólt hosszabban a magyar végvári katonákról, amikor „*Miklós vitéz*” amolyan korai Háy János módjára „*mesél a zöld fűvön*” egy külsországi gáláns kalandot a tábortűznél tétlenül heverésző, panaszkodó és sóhajtozó bajtársai mulattatására.³¹⁶

A korábbi történetírás legnagyobbjai e kor végvári életét érintő, eléggé gyér számú írásaikban a végvári dicsőség lehanyaglását konstataálták. *Acsády Ignác* ennek a jelenségnek az okát a zsold „*hihetetlenül hanyag és rendetlen*”

fizetésében látta, valamint abban, hogy „*társadalmi viszonyok és a kor nézeteinek átalakulása elvonta a jobb elemeket a végvárbeli szolgálattól, s a hiányzó emberanyagot úgy pótolták, hogy a parasztságra rótták az obligatorius szolgálat terhét*”. Ezt a csökkent harcértékű végbelit Zrínyi Miklós már „*rühes juh*”-nak nevezte, aki „*egyebet sem tud, mint kóborolni, lopni, szegény embert nyomorgatni*”.³¹⁷ Ez a vélemény azonban sem akkor, sem későbbben nem volt általánosan elfogadott. *Takáts Sándor* a XVII. század időszakában is a végváriakat tartotta a legsikeresebb és a legfontosabb magyar katonarétegek!³¹⁸

Napjaink történetírása inkább Acsády véleményét osztja, és úgy látja, hogy a magyar végvári katonaság XVII. századi történetét – „*főként 1606 után – alapjában véve a kényszerű létlenség, s ennek eredménye, a katonai érték és morál rohamos hanyatlása határozta meg*.”³¹⁹ Van aki azt emeli ki, hogy a végvári katonaság „*elnemesedése*”, a birtokos osztály és a végváriak között kialakult „*intim*” kapcsolat a XVII. században egyre inkább a földesurak jobbággyokkal szembeni érdekvédőivé tette a végek népét, és emiatt a végváriak elleni fellépések „*a paraszti osztályharc egyik formájává lettek*”.³²⁰

Mindkét vélemény a kort jól ismerő, és a katonarétegek történetét eredményesen kutató kiváló történetíróktól származik, de ezek a megállapítások a bennük rejlő részgazságok ellenére sem fogadhatók el maradéktalanul. Legalábbis a XVII. század első felére nem. Nem jogos például az 1606-os évet követő fél évszázadot a „*kényszerű létlenség*” időszakának nevezni. Hiszen éppen ebben az időben zajlott le a harmincéves háború, amelyből –

mint láttuk – a magyar végvári katonák bőven kivették a részüket. Talán elegendő arra utalni, hogy csupán Magyarország területén húsz háborús esztendő volt ebben az időszakban. Másfelől, úgy tűnik nem eléggé pontos e katonaréteg „*elnevesedéséről*” beszélni akkor, amikor más források szerint éppen a magyarországi végvári katonaság *eljobbágyosodása* következik be, különösen a harmincas évektől kezdve. Az eddig ismertté vált adatok nem szólnak amellett, hogy például a XVI. század végvári katonasága különösebben eltérő magatartást tanúsított volna a termelő parasztság iránt, mint XVII. századi utódaik.

A XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes harcok története inkább amellett tanúskodik, hogy a magyar végvári dicsőség nem tűnt el, nem hanyatlott le ebben a korban sem. Csupán annyi történt, hogy a végvárakból átmenetileg kirajzó, vagy a várakat végérvényesen elhagyó katonákkal együtt átültetődött Bocskai, Bethlen diadalmasan küzdő seregeibe, és nem egyszer – bár bágyadtabb fénnnyel – felvillant I. Rákóczi György hadjáratában is. Ezek a „*próbált*”, „*jó csatázó legények*” voltak azok, akik a fegyverzeti és kiképzési adottságaiknak megfelelő alkalmazás esetén diadalmaskodtak nagyhírű nyugati hadvezérek katonái felett is.

Bocskai István nyíltan ki is mondta, hogy mindent amit elért, katonáinak köszönheti! Valóban, oroszlánrészük volt abban, hogy az Ér mellékéről elinduló kicsiny mozgalom bejutott az európai történelem nagy óceánjába. Jóllehet Bethlen és Rákóczi sokat bírálta, sőt néha egyenesen „*becsmérlette*” hadinépét, de számos őszinte megnyilatkozásuk van arról is, hogy tudták: ezek nélkül a többnyire fizetet-

len, vásott ruhájú, ócska „*morda puskákkal*” is alig fölszerelt és „*tanulatlan*” katonák nélkül nagy terveik csupán üres ábrándok, velük együtt nyomtalanul sírba szálló utópiák maradtak volna.³²¹

Az sem mondható el, hogy ez a fél évszázad nem teremtette meg a maga katonaköltészetét. Ha nem is akadt oly híres katonaköltő mint Balassi Bálint, azért jeles verselőket ihletett meg e korszak katonadicsősége is. Egy 1611-ben írt költemény, amelynek valószínű szerzője a Rhédey Ferencsel együtt Váradra kerülő *Debreczeni S. János*, a pápa és a császár szájába adva mondanivalóját, így szól a magyar katonadicsőségről: „*Nem tréfálhat már német nemzet vélek / Disznópásztorok támadtak ellenek / Parancsolatunk semmi ő előttök / Sőt szablya, puska igen kedves köztek.*” Éppen ezért, hogy nyugalom legyen: „*Sok szép városban németek legyenek, / És városokban ballonok üljenek.*”

A „*Reménység az embert gyakorta táplálja*” kezdetű katonaeleg, amely tartalmát tekintve a XVII. század első felében keletkezett Bethlen vagy I. Rákóczi György seregében, szép strófákban eleveníti meg a korszak katonájának mindennapi életét. Az ismeretlen verselő többek között elmondja: „*Strázsa is strázsját reménységért állja, / Erős had a várat ugyan azért szállja, / Hogy pályafutását ő így megpróbálja.*” Azt is megtudjuk a sorokból, hogyan kezdődik a katona egy napja: „*Jó regvent vitézek ágyakból felkelnek, / Lovat abrakolnak, puskákat töltenek, / Kardot, fegyvert kötnek, csatához készülnek, / A jó reménységért csak el nem repülnek.*”

A „*Sebes agynak késő sisak*” versciklus szerzője Buquoi császári tábornagynak a

szájába adja a magyar katonák dicséretét: „*Én is azt gondoltam, / Hogy az magyarokat / Meg tudom tanítani; / De az magyar korbács / Német vaserékben / Halált tudott okozni.*” Nem hallgatja el a katonaköltészet azonban azt a szomorú történelmi valóságot sem, hogy a két fél küzdelmében nagyon sokszor kerültek egymással szembe magyar végvári vitézek. Erről szól rendkívül szép, megható sorokban a „*Kovács György búcsúzása*” című ének, amelynek a hőse – a vers tartalma után ítélve – érsekújvári végvári vitéz lehetett. Azok közé tartozhatott, akik a Habsburg-ellenes küzdelmek idején is a török elleni harcot tekintették hivatásuknak: „*A töröknek soha barátja nem voltam, / Vért is kiontani mindenkor kész voltam, / Régi nemzetemnek igaz útját jártam, / Én szép hazám mellett diadalmat vívtam.*” A vers szerzője nem ítéli el a Habsburg-hatalom ellen küzdő magyar végváriakat, csupán fájdalmasan érzékelteti a testvérharc keserűségét, a haldokló vitéz szájába adva mondanivalóját: „*Nem volna fájdalom megesett szívemnek: / Ha pogány lett volna hóhérja fejemnek, / De hogy első harcon magyar vitézeknek, / Fegyvere kiontója volt szép véremnek.*”

A korabeli énekek tanúsága szerint a magyar végvári katonák a Habsburg-ellenes küzdelmek idején is az „*igazi virtust*” a török elleni harcban látták. Egy bizonyos Saas István nevű erdélyi végvári tiszt – talán az 1608-ban Nagy András hajdúgenerális alatt tevékenykedő Saas Berta hajdúhadnagy lezármazottja –, aki a törökre való tiltott csatázása miatt Fogaras várában fogságban ült, így idézte a törökellenes küzdelmet rabversében: „*Szerencsét próbáltam, / Csatákon forgottam, / Magyar hírért, névért / Vigan vag-*

dalkoztam. / Az szép hírért névért / Ragyogó fegyverrel, / Használok én immár / Szép böcsületemmel. / Az pogány törökkel, / Mintegy ellenséggel, / Bátran szembe mentem / Vitéz legényimmal.”

Talán nem véletlen, hogy éppen a westfáliai béke évében született meg a várról várra járó vándor katonapoéta verse is, amely a török ellen buzdítja a végek népét. Nyilván arra számítva, hogy a harmincéves nyugat-európai háború befejeződése felélénkíti majd a török elleni küzdelmet: „*Zöldítsed úristen, hamar az erdőket: / Hogy próbálhassuk meg éles fegyverünket! / Ellenségünkre is bátran mikor jutunk: / Pogány ellenséggel bátran megütközzünk.*” Buzdítja és bátorítja társait a következő sorokkal: „*Az vitéz magyarok mikoron kiűtnék: / Pogány ellenséggel bátran szembenemnek. / Ottan sok pogányok csakhamar esznek, / Magyar fegyveréül sebekben feküsznek.*”

A korszak költészete a XVII. században is megbecsülte a végek hadinépét és nincs nyoma annak, mintha úgy látták volna a XVII. század első felében, hogy lehanyaglott a végvári dicsőség. Nem a katonaeértékek hanyatlását látták, hanem az ország sorsának folyamatos romlását. Éppen ezért ma is helytelen lenne lebecsülni ennek a hányatott sorsú hadinépnek a katonai értékét és történeti jelentőségét a XVII. század első felében. A végváriak életsorsának alakulásában visszatükröződött a haladás országútjának legszélére szorult magyar nép fájdalmas fátuma. Ezt a keserű sorsot talán csak akkor tudta némiképpen feledni a katona, ha a csatából vagy a prédából hazatérve egy kiadós étkezésre „*ivott nagy szeretettel*”. A magyar végvári hadinép

korántsem valamiféle „mesebeli hősök” alkot-
ták ekkor sem. A katonák nemegyszer vissza-
éltek a hatalom nékik jutó morzsáival, és élős-
ködtek, hatalmaskodtak a mindenkinek ki-
szolgáltatott jobbágyokon. A sokszor ideali-
záló leírásokkal ellentétben, suttymban – ha
úgy adódott – még „szüzeket is ferteztek”,

ami velejárója volt a hivatásos katonák életé-
nek szerte Európában. Leveleikből kitetszően
azonban úgy érezték, hogy mindezért „leveze-
keltek” azzal, hogy a legdrágább kincsüket,
az életüket, ha kellett napjában többször is
kockáztatták az „édes hazáért”.

És vajon milyen sors várt a kiöregedett

*Varannó vára, előtérben mulatozó katonák
(Egykorú ábrázolás egy 1689-ben Augsburgban megjelent műből)*

vagy a csatában megrokkant katonára és annak családjára? A királyok, a fejedelmek vagy az urak többnyire nem gondoltak velük. A „világ sorának” megfelelően a hatalom félrerúgta a használhatatlanná vált katonát, akire vagy a koldussors várt egy koldus országban, vagy törvénybe ütköző cselekmények elkövetésére kényszerült. Akkor azután a hatalmat ridegen szolgáló bírák a jóllakottság és közmegebecsültség piadesztáljáról az „igazság nevében” gőgösen, kegyetlenül „*megsentiázták*” az ilyen nyomorúságra jutottakat. Sírversüket legfeljebb a karóbahúzott tetemeken lakmározó hollósereg káromgása, vagy az akasztófán száradókat himbáló szél zúgása mondta el a kóbor lantosok, vándor poéták helyett. Korábbi katonai dicsőségük emléke valóban „*hollószárnyú enyészet*” marataléka lett.³²²

A magyar végvári katonaság történetét Erdély aranykorában semmiképpen sem lehet csupán a várakban megmaradottakra leszűkítve vizsgálni. A többnyire nyomortanyákhoz hasonlító királyi várakból menekült ebben az időben aki csak tudott. Először a legértékesebb katonaelemek hagyták el a helyüket. Azok, akiket szívesen szolgálatba fogadtak a „*kőváras*” nagyurak, és a sűrűn háborúskodó erdélyi fejedelmek. Ezzel a vándorlással nemcsak a királyi végvárak katonaságának a létszáma csappant meg, de lecsökkent az ott maradtak harci használhatósága is már a tizenötéves háború folyamán. Újabb „*selekción*” eredményezett a harmincéves háború, amelynek a harcterein további értékes végvári katonaelemek harcoltak és haltak meg. A magyar katona „*jó híre neve, szép tisztessége*”, amely a XVI. században többnyire a török-

ellenes várvédelmekben és eredményes török portyákban ragyogott: a XVII. század első felében a Habsburg-ellenes seregekben élt tovább.

Természetesen már nem a régi harci formák között, hiszen a harmincéves háború új hadművészeti követelmények elé állította a végvárakat elhagyó hadinépét is. A XVI. századi katonaság alapvetően a török elleni várvédelemre és arra a portyázó, irreguláris hadviselésre volt alkalmas, mint a szemközti török várak hasonló fegyverzetű és harcmodorú harcosai.³²³ A végváriak a mozgó háborúval és reguláris ellenféllel tulajdonképpen a tizenötéves háborúban találkoztak szembe először, de ez az ellenfél még mindig a török volt. Olyan haderő, amelynek jelentős része maga is irreguláris, könnyű hadból állt. Ennek ellenére a tizenötéves háború rendkívül sokat lendített a magyar seregek állapotán. Főképpen amiatt, mert a nyugati ezredekkel együtt küzdve mind fegyverzetük, mind harcászati állóképességük jelentősen javult.³²⁴

Ez a fejlődés érezte a hatását például az *álmosdi ütközetben*, ahol a császári szolgálatból átállt hajdúk *nyolcszor egymás után megrohamozták* az elsáncolt Pezzen ezredet; az edelényi–besenyői csatában, amelyben Basta – saját bevallása szerint – az elkerülhetetlen vereség gondolatával foglalkozott; az 1619-es pozsonyi és köpcsényi ütközetekben, amelyek alkalmával a császáriak külön is kiemelték a magyar csapatok szokatlan harcászati *állóképességét*.³²⁵ Ez rendkívül lényeges momentum, mert évszázadokon a *harcászati állóképesség* hiánya volt a gyenge pontja a többnyire korszerűtlen fegyverzetű magyar csapatoknak.

Az állóképesség főként azoknál a csapatoknál mutatható ki, amelyek a császári seregben szolgáltak, és ennek eredményeként fegyverzet, felszerelés és katonai képzettség dolgában *megközelítették* a nyugati zsoldos alakulatok szintjét. A kapott fegyvereket és az ott szerzett harci tapasztalatokat fordították aztán a Habsburg-uralom ellen, és ezzel értek el harci sikereket esetleges korábbi fegyvertársaikkal szemben – Bocskai és Bethlen zászlói alatt.

Erdély aranykora, a sikeres Habsburg-ellenes harcok időszaka rendkívül bonyolult, ellentétekben bővelkedő korszaka a magyar történelemnek. A história lapjait forgató ember hajlamos arra, hogy szinte kizárólagosan a Habsburgokkal szemben elért katonai és politikai sikereket lássa ebben a korban. Azt, hogy Bocskai István „*csíntalan*” katonái két császári hadsereget is felmorzsoztak Magyarországon. Azt, hogy a magyar nemzetet „*bátor táborrá*” tévő Bethlen Gábor könnyűlovasaival vívott harcban alul maradt és életét vesztette a harmincéves háború két híres hadvezére, Buquoi és Dampierre, és tönkrement sereggel hagyta el az országot a félelmetes hírű Wallenstein is! Azt, hogy az „*öreg*” *Rákóczi György*, ez a puritán, „*bibliás*”, „*örtálló*” fejedelem is oly sikeresen „*alkudott*” két világbíró császárral!

A harci sikerek felvillanó szikrái azonban nem nyomhatták el a gazdasági, társadalmi elmaradottságból fakadó nyomor sötétjét, Nem változtathatták meg azt a történelmi

helyzetet, amelyben ekkor pecsételődött meg véglegesen Magyarország fejlődési vonalának elkanyarodása a nyugat-európaítól, ami törvényszerűen maga után vonta a lemaradást a hadművészet területén is. Az elért győzelmek nem lehettek átütőek és tartósak, mert többnyire átmeneti kedvező külpolitikai konstellációk eredményei voltak, és nem támaszkodtak szilárd gazdasági, társadalmi, politikai és katonai alapokra. Ezt meglátták „*Erdély aranykorá*”-nak legjobb-jai is, s ezért hatja át szomorúság, kétkedés, rezignáció e korszak vezető politikusainak és katonáinak írásait, gyakran még a legnagyobb diadalok idején is! Államférfiak, költők, hadvezérek és katonák a két hatalmas ellenség között morzsolódva, lavírozó, körmonfont diplomáciával és önfeláldozó harccal, az adott társadalmi viszonyok lehetőségein túlmutató törvények kikényszerítésével, a nyugati kultúra vívmányainak átültetésével, sokszor foggal-körömmel próbálták áttörni az elmaradottság falát. Fáradozásuk csak pillanatnyi sikereket hozhatott; mert az alapvető okon, a két nagyhatalom ütközőpontjában való léten nem változtathattak.³²⁶

A korszak másfajta fegyverzetű és képzettségű katonákat kívánt, s e követelményeknek a magyar katonák – végváriak, hajdúk és székelyek – egyre kevésbé tudtak megfelelni. Történeti és hadtörténeti szerepük ennek dacára nem szűnt meg, sőt tovább élt a század második felének török- és Habsburg-ellenes harcaiban.

Újra a török ellen!

*„Így volt ez itt századok óta:
Ezt a zúzott, vert fejű magyart
Mindig ütés tartotta, óvta,
Vert hencegések, törött álmok
Után: még konokabban állott.”*

(ADY ENDRE: AZ ÜTÉSEK ALATT)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

„Vert hencgeések” és „törött álmok” kora

A magyar történelemnek arra a mintegy évtizednyi szakaszára, amelyet az ország keleti részén II. Rákóczi György erdélyi fejedelem, nyugaton pedig Zrínyi Miklós a költő, a hadvezér, a politikus és a hadtudományi író neve fémjelez, minden erőltetés vagy költői túlzás nélkül is ráillik ez a verssor. II. Rákóczi György meggondolatlan, lengyelországi hadjáratának csúfos kudarca nemcsak az ő egyéni sorsát pecsételte meg, nemcsak Erdély Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György harcaival megalapozott nemzetközi tekintélyét, politikai jelentőségét semmisítette meg, de szétfoszlatta azokat a merész álmokat is, amelyeket Zrínyi Miklós és más, többnyire katolikus magyarországi főurak az önálló nemzeti monarchia Rákóczi alatti megteremtéséhez, a magyar nemzeti haderő felállításához és az ország török uralom alóli felszabadításához fűztek.³²⁷ – Habsburg segítség nélkül.

Reálisak voltak-e ezek a tervek? Kellően megalapozott volt-e Zrínyi minden elgondolása? Igaza volt-e ennek a Bethlen Gáborhoz hasonló formátumú nagy magyarnak a Montecuccolival folytatott híressé vált vitájában?

Súlyos kérdések ezek, amelyekre meglehetősen eltérő válaszok születtek a történelem folyamán még a magyar historikusok között is, hát még külföldön! A mítoszteremtésre hajlamos nemzeti elfogultság egy olyan embert akart látni Zrínyiiben, akinek minden elgondolása megalapozott és tökéletes volt, s aki mellett törpévé süllyedt a kor egyik legnagyobb császári hadvezére, Montecuccoli.³²⁸

Az iskolát korán elhagyó Zrínyi Miklós, a méginkább önművelés útján fejlődő Bethlen Gáborhoz hasonlóan, zseniális képességekkel megáldott, sokoldalú történeti személyiség volt, akinek egyéni bátorságához, őszinte mély hazaszeretetéhez és önfeláldozásra való készségéhez nem férhet kétség! Azonban ő is kora gyermeke volt; telve pontatlan ismeretekkel a környező világról, a külföldi és a hazai viszonyokról, és heves vérmérséklete néha elfedte tisztánlátását. Nem egy esetben politikai kérdésekben költőként gondolkodott: irreális talajra vitte szárnyaló képzelete, és lángoló hazaszeretete.

Minden „deheroizáló” szándék nélkül is elmondható az, hogy tévesen ítélte meg II. Rákóczi György személyét, annak a nemzeti királyságra való alkalmasságát, de jogos kétségek merülnek fel az önálló nemzeti hadsereg anyagi megalapozottságáról vallott nézetei helytállóságát illetően is. A Montecuccolival folytatott közismert vitájában pedig csak részben volt igaza, mert olyanokkal is megvádolta a császári hadvezért, amiért a felelősség, Zrínyi által is tudottan, nem Montecuccolit hanem Lipót császárt terhelte.³²⁹

A ma emberét szinte megdöbbeníti az a hódolat, amellyel Zrínyi Miklós II. Rákóczi Györgyre tekintett. Levelében, amelyet a nádorság elnyeréséhez fűzött reményei kudarca után írt az erdélyi fejedelemnek, például ezeket a sorokat olvashatjuk: *„Nem akartam elmulatnom az Nagyságod méltóságos kezeit csak levelem által is meg ne csókoljam. Nagyságodat kérem, hogy az maga megfogadott gratiájában engem végig tartson meg és legyen nekem mindenkor oly kegyelmes jó uram, az mint én halálom órájáig akarok Nagyságodnak mint*

kegyelmes uramnak maradni.” Ez az alázat annak a magyar fejedelemnek szólt, akitől „*mint legjobb magyartól*” azt várta, hogy vihartól hányatott hazánkra meghozza majd „*az égen való csendes derülést és verőfényt*”.³³⁰

Való igaz, hogy soha erdélyi fejedelem nem kezdte uralkodását olyan kedvező gazdasági, társadalmi és politikai körülmények között, mint II. Rákóczi György. Személyi felkészültségét illetően váradi főkapitányként még atyja életében jelentős katonai tapasztalatokat szerezhetett, s az 1644/45-ös hadjáratok idején pedig Erdély kormányzójaként a politikai vezetésben is gyakorolhatta magát. Ő volt az első olyan erdélyi fejedelem, aki a nyugat-európai normákat megközelítő értelemben vallhatta magát „*abszolút uralkodónak*”, s nem kellett feltétlenül a török fegyveres bázisra támaszkodnia, mint elődeinek. Uralkodása kezdetén a tudomány és a műveltség terén „*Erdély sokkal esmeretesebb vala az idegen tudós világ előtt mint Magyarország*”.³³¹

A kedvező előfeltételek dacára II. Rákóczi György katasztrófa-politikusnak és hadvezérnek bizonyult! Mintha szinte szánt-szándékkal rohant volna a vesztébe és vitte magával országát is. Azt, hogy alkalmatlan a fejedelemségre, még az atyai szeretet sem tudta elfedni! Mégis, mint elsőszülöttnak, neki kellett következnie a trónon, a nála sokkal tehetségesebb Zsigmond öccse helyett. Akaratgyöngye volt, így rossz tanácsadói minden káros dologba bele tudták vinni.³³² Ilyen volt az 1657-es lengyelországi hadjárat is, amelynek során nem csupán „*csatát vesztett, alig csatázva*”, de elvesztette az erdélyi hadsereg színe-virágát is,

köztük sok magyarországi és erdélyi végvári katonát.

Az ismeretlen nemesi költő az 1657-ben írt, „*Sűrű könnyhullással sír már Erdélyország*” kezdetű költeményében, miután megállapította, hogy a „*régi méltóság helyett*” keserves rabság lett osztályrésze sok erdélyinek, felsorolta az elveszett katonákat is: „*Az sok vármegyének sok jó katonái, / Odavagynak immár jó próbált vitézi.*” „*Partium, Hajdúság mind elprédáltattak*” „*Oda sok rendbeli lovasi s puskási / Erdély országának sokféle népei.*”³³³

II. Rákóczi György a lengyelországi hadjáratot a török porta egyenes tilalma ellenére hajtotta végre, amiért a szultán megfosztotta őt a trónjától, és elrendelte az erdélyi rendeknek, hogy mást válasszanak helyette fejedelemnek. Ha Rákóczi – az erőviszonyokat reálisan felmérve – ekkor félreáll és visszavonul tekintélyes magyarországi birtokaira, még elháríthatta volna legalább a bajok egy részét! Azonban rabul ejtette őt is a fejedelmi trón, a hatalmi elsőség varázsa, mint annyi más politikai vezetőt a történelem folyamán, és szinte rögeszmésen vallotta, hogy Erdély csupán az ő uralkodása alatt boldogulhat. Szolgalelkű udvaronc most is akadt elegendő, aki még erősítette őt ebben a téveszméjében, s miután pénze még mindig sok volt, katonát is tudott toboroztatni politikája szolgálatára.³³⁴

Ellenszegülésével kiprovokálta a török porta Erdély-elleni katonai akcióját, amely szinte beláthatatlan következményekkel fenyegetett! Az erdélyi végvárak katonáinak nem volt mit tenniük: harcba szálltak váruk, családjuk, hazájuk védelmében.

II. Rákóczi György váradi
főkapitány, majd fejedelem
(Történelmi Képcsarnok)

Harcok Erdély végvárvidékén

A váradi főkapitánysághoz tartozó erdélyi végvárak már több mint négy évtizede nem voltak komolyabb harci próbának kitéve, de Bethlen Gábor és I. Rákóczi György mégis sokat tett ezeknek az erősségeknek a fegyverrel és élelmiszerrel való ellátottságáért.

Ha nagyobb méretű összecsapások nem is

történtek itt a törökkel a Habsburg-ellenes harcok idején, a kisebb harccselekmények azért jóformán soha sem szüneteltek ebben az időszakban sem. Ilyen volt például a *Lippa* birtokáért folyó küzdelem 1605-ben és 1606-ban, amely után a vár tíz esztendőre ismét magyar kézben maradt. Nem egy esetben a királyi végvárak katonái „jártak le” az erdélyi végvárvidékre csatázni, akik nemegyszer

Temesvárig vagy még azon túl is elkalandoztak. Bethlen leveleiből tudjuk, hogy titkon maguk a váradi főkapitánysághoz tartozók is részt vettek ilyen törökellenes portyákban. Külön név szerint is megemlített ezek közül egy *Nagy István* nevű híres váradi katonát, aki gyakran járt „*csatázni a törökre*”. Mások is mentek azonban „*seregestől*”, amit a főkapitány sógor, az öreg Rhédey Ferenc csendben elnézett. Maga is a törökellenes harcokban nőtt fel, s minden „*jó szomszéd-ság*” dacára titkon örült a lelke, ha katonái ütöttek egyet a törökön. Nem sokkal Bethlen 1619-es hadjáratának megindítása előtt Petneházy István jenői kapitány „*panaszkodott*” Bethlennél a váradi katonákra, akik az elmúlt napokban a *tótváradjai* törökök egész csordáját elhajtották. Ezek után – írja Bethlen – nem mondhatja Rhédey, hogy fogalma sincs arról, kik „*járnak alá*”! Hiszen ezek is „*seregestől*” mentek, nem pedig holmi titkos lopakodással. Megparancsolta: üzze és fogja el ezeket Rhédey „*az ország javáért*”.³³⁵

Az erdélyi fejedelmek, közöttük Bethlen is, nem alaptalanul aggódtak ezek miatt a portyák miatt. Soha nem lehetett tudni, hogy a nemegyszer kiszámíthatatlan török vezetés mikor használja fel ezeket ürügyül valamelyik erdélyi végvár átadásának a követelésére. Éppen ezért I. Rákóczi György is 1640-ben megdicsérte a sarkadi katonákat, akik „*az csavargókat együtt üzték a törökkel*”. Ez az „*üzés*” azonban, úgy tűnik, nem lehetett valami szívből jövő és komoly, mert az „*Öreg*” György azon aggódott: „*észben ne vegye az török, hogy csak propter formam üzik*” az ilyeneket a magyarok!³³⁶

II. Rákóczi György uralkodása idején meg-

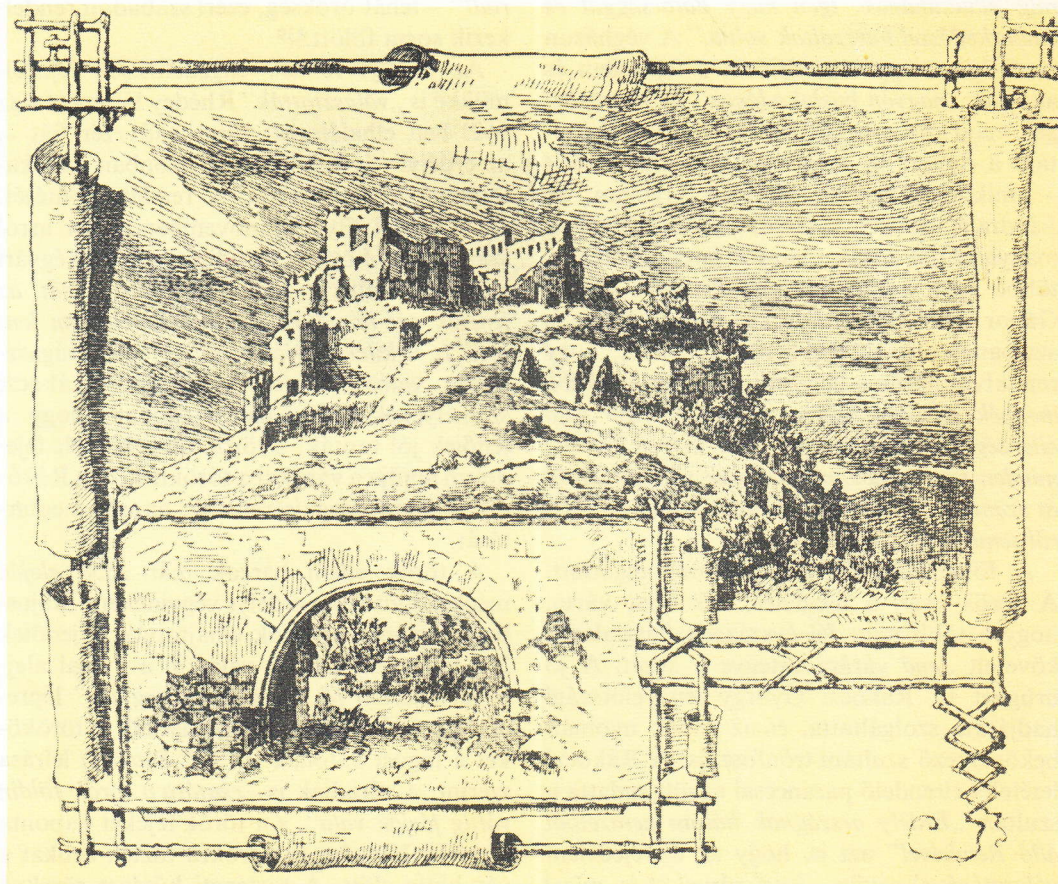
sűrűsödtek a fegyveres surlódások az erdélyi végvidéken. Az első, szinte már nyílt ütközetnek számítható nagyobb összecsapás *1652-ben* történt *Boros-Jenő* őrsége és a *gyulai török katonák* között. Az esetet megörökítő tudós *Szalárdi János* e nemkívánatos harc kirobbanásának a fő okát abban látta, hogy *Haller Gábor*, ez a külországot megjárta és hadtudományokban is járatos jenői főkapitány, nem lévén birtokos a vár környékén, többnyire szolgálati helyétől távol tartózkodott. *Újlaki László* vicekapitány viszont nem tudott megfelelő fegyelmet tartani a katonák és a várban élő nemes emberek között. A harc tulajdonképpen azzal kezdődött, hogy a jenői magyarok feldühödtek a gyulai törökök ellen, mert azok az ő dézsmáikba „*kapdoztak*”, s ezért a Jenőbe induló Muharim aga nevű, magyarul tudó főrangú szpáhít levágták fiával és kíséretével együtt.

Erre következett a megtorlás a gyulai törökök részéről *szeptember 8-án*. Vasárnap lévén, jól tudták a törökök, hogy délre a magyarok már lerészegednek, és könnyű lesz őket „*megtréfálni*”. A lippai és a szolnoki törököket is maguk mellé vevén indultak támadásra. A várbeliek kicsalogatására felgyújtották a Jenőtől négy mérföldnyire fekvő *Gyarak* falvát. Ezt látva, a már ugyancsak pityókás magyarok rendezetlen sorokban kivágtattak az égő faluhoz. Elöl a várban szolgálatot teljesítő zarándi nemesség vágatott, *Hegyesi János* viceispánnal az élen. Vigyázatlanul belefutottak a török által állított lesbe, amelyet a gyulai „*Mehmet Alaj bég*” vetett nekik. Ezek a törökök régi napkeleti harci szokás szerint színleg megfutottiak és rávitték a magyarokat a deréklesre. Itt a törökök

körülfogták őket: „*A mieinknek boldogtalanul esék vakmerő bátorságok; mert mind maga a viceispán és a vele való nemességnek színe és virága az napon inkábbra mind elhullott vala.*”

Ekkor érkezett a helyszínre Újlaki László vicekapitány a „*fizetett népnek nagyobb részével, eszesebbnek és szemesebbnek találtattak*

vala”. Nagy, kemény parancsokkal visszarendelte előre vágató katonáit, kit fegyverrel is kényszerítve erre, és visszafordulva áttört az eddig még hátul lesben álló törökök gyűrűjén. Az áttörés kemény harccal járt, sokan elhullottak mindkét oldalon. Itt veszett többek között Bota István „*fő lovas hadnagy*” is, aki

A híres Déva vára Erdély nyugati végvidékén

„mezőre való bátor ember” volt. Mintegy 80 magyar halott maradt az ütközet színhelyén, de a „fene bosszús nemzetségből” – az eseteket eltemető jobbágyok beszámolója szerint – kétszer annyian hulltak el. A mieink – írja Szalárdi – „nagy fene vakmerő módon erős kopjatörés, puskájoknak rájuk való lövöldözések után, kardokkal, pallosokkal is valámíg elhullanának, igen nagy bátorsággal és emberkedéssel harczoltak volna.” A végházon esett ilyen nagy veszedelmen a fejedelem és az urak „nagyon búslakodának” és követséggel, majd közös vizsgálattal igyekeztek elsimítani a dolgot. A korábbi békés állapotokat – amikor a jenőiek nemcsak Gyulára, de Aradra is bejártak vásárra, a törökök pedig a magyaroknál adták vissza a látogatásokat – többé nem tudták helyreállítani.³³⁷ Haller Gábor jenői főkapitány két évvel később is azt panaszolta II. Rákóczi Györgynek, hogy rendkívül nehéz a helyzete Jenőben: „Inkább mennék ma oly helyre, a hun nyilván való ellenségemet tudnám, mint ilyen helyen lennék; minden nap tartanom kell, csak várván várom és szüntelen vigyázásra indítom, pedig ez részről semmit sem lehet.”³³⁸

A főkapitány nem alaptalanul aggódott. A török csak a megfelelő alkalmat várta, hogy a több mint fél évszázada hasztalanul követelt Jenő várára rátegye a kezét. A jó ürügyet II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata szolgáltatta, és az ennek nyomán bekövetkező szultáni trónfosztás. A Rákóczi letételét elrendelő paranccsal együtt tudatta a szultán „Erdély országnak három nemzetből álló Rendeivel” azt is, hogy az új fejedelem választásával együtt „jenei várunkat is, mivel abban azelőtt török imádságok mondtak,

minden hozzá tartozó falukkal, földeivel, szolgáláival, helyeivel minékünk kell adnotok, mert ez a mi császári akaratunk, hogy Jenő vára minden hozzá tartozókkal együtt a mi több váraink közzé számláltassék, ezt valóban rendelem és parancsolom”. A rendelkezés jogi alapját a szultán így indokolta meg: „mivel pedig az erdélyi fejedelemség nekünk őstől maradt” – tehát örökség, ezért szabadon rendelkezik sorsa fölött.³³⁹

Az erdélyi rendek engedelmesen fejedelemmüké is „választották” Rhédey Ferencet – az 1621-ben elhalálozott híres hadvezér fiát –, az erdélyi végvári katonák azonban ez alkalommal nem követték a rendek döntését. II. Rákóczi György november végén arról számolt be, hogy a váradi és a jenői végvári katonák mellette foglaltak állást, „sőt az jeneiek azt mondják, ha fejedelmek nem lennénk is, nekünk tartják Jenőt”.³⁴⁰ Az a ragaszkodás valószínű nem elsősorban Rákóczi személyének szólt, hanem annak, hogy a jenőiek jól tudták; a török által kijelölt fejedelem átadja a várukat a töröknek, míg Rákóczi oldalán megkísérelhetik annak megtartását.

A török elleni harcok már 1658 elején megkezdődtek az erdélyi végvidéken. Májusban a gyulai törökök elhajtották a jenőiek 250 lovát, mire azok válaszul a gyulai alajbégét „három fő, híres agával együtt” léprecsalták és levágták. Megtámadták a törököket a lugosi katonák is. Sőt, Szalárdi leírása szerint, a váradiak is „csatára a török földin váltig járvák vala”, s a török fejeket naponta hordták Váradra és karókra tűzték azokat a vár hídjá előtt. A történeti hűségre törekvő történész azonban hozzátette azt is: a váradi

katonák, „*töröké gyanánt az alföldi szegénységnek is minden javait váltig hordják s a váradi piacon naponként kótya-vetyén hányják és árulják, adják és veszik vala*”.³⁴¹

1658. július 6-án Lippa mellett, a Pálülési-szorosban nagyobb szabású összecsapás zajlott le a török és a magyar csapatok között. Ebben az összecsapásban Rákóczi mintegy 7000 lovassal, 2000 gyalogossal és 8 tábori ágyúval, „*könnyű szerű mezei szerszámokkal*” vett részt.

Az ék alakban fölállított magyar sereg jobbszárnyát Gyulai Ferenc váradi főkapitány vezette, a fizetett katonákkal első sorba rendelt Barkóczy Istvánnal együtt. A balszárnyon Szuhay Mátyás kállói kapitány hajdúi foglaltak helyet, az első sorba Keresztes András parancsnoksága alatt itt is a fizetett katonák kerültek. A tüzéséget Gaudi András vezényelte. Jobbról és balról Ebeni István és Bakos Gáspár alatt is „*fizetett katonák*” őrizték a magyarokat az oldaltámadások ellen.

A török sereget az egri pasa és az esztergomi bég vezette, míg Kenán budai pasa a Lippai- – Pálülési- – szorosnál a janicsárok, a tüzérek és 800 lovas élén fedezte a menetet, amelynek a célja Jenő meglepése volt. A pasa egy bokros helyen állapodott meg, sáncok és dűledező kőfal által jól védve.

A harcot délelőtt 10 órakor a törökök előhada kezdte meg. A magyar sereg balszárnya azonban azonnal olyan erővel ütött a török jobbszárnyra, hogy az megfutni kényszerült. Ekkor a Barkóczy alatti jobbszárny is üldözni kezdte őket.

A Pálülési-szorosban – ahol a török reguláris katonaság állott – visszafordult a futó had,

mire öldöklő küzdelem fejlődött ki. A főparancsnokságot Ebeni István vette át, ki a sorok rendezésére Gyulai segítségével igyekezett kissé hátrább vezetni a sereget. A janicsárok az ágyúk tüzének védelme alatt félelmetes támadást intéztek a magyarok ellen. Ekkor viszont Gaudi ágyúi kezdtek erős tüzelésbe az erdőségben kitűnően elhelyezett ágyútelepből, ami szörnyű mészárlást okozott a janicsárok tömött soraiban. Ennek láttán a magaslatok megszállására kiküldött magyarok villámgyorsan lecsaptak Kenán pasa hadaira, s azt bekerítve, valóságos mészárlást vittek végbe közöttük. 4 óra tájban már csapatokban futottak a törökök Lippa felé, ahová elsőnek érkezett meg Kenán pasa, aki az ütközetet egy domboldalról vezette.

Nagyon sok török holtteste borította a Pálülésről Lippa felé vezető utat, és sokan veszték a Marosba is. Elesett maga az egri pasa és az esztergomi bég is. Hasszán pasa, a budai tihaja pedig fogságba került. Sokan a Maros hullámaiba veszték. Három nagyobb ágyú, számos társzekér és 200 fogoly lett a magyarok zsákmánya.

A magyarok állítólag mindössze 20 halottat veszítettek, közöttük Forray János hadnagyot. Várallyai Lőrinc, II. Rákóczi György udvari prédikátora a csata után azonnal istentiszteletet tartott, amelyen az egész sereg buzgón énekelte a hálaadó zsoltárokat.³⁴²

A magyarok ki akarták használni a győzelem hatását. Előbb Gyula alá lopakodott mintegy 1000 „jó lovas”, valami megfelelő alkalmatosságot remélve a „csínytevésre”. A török őrség azonban meglátva a kertekben rejtőző „*feles kopjás népet*” azonnal visszavonult a várba és onnan nem jött ki. Ezután

Török martalócok visszaverése egy vár alól (XVII. századi festmény az egri liceum birtokában)

Rákóczi táborostól Arad alá ment és ott három napot időzött, mialatt „Aradnak minden kerteit, palánkit tőből kiégetteté s hamuvá teteté”. Nagy örömmel tért vissza Arad alól, a végbelieket haza bocsátotta, maga pedig diadalmenetben vonult Váradra, ahol a prédikátor buzgó hálaadó imával köszönte meg a győzelmet.³⁴³

A páulüsi győzelem azonban elbizakodottá tette a magyarokat. Különösen a jenőieket, akik a kapott fenyegető figyelmeztetések da-

cára a „szokott vendégeskedéseket” el nem hagyva, nem készültek föl a várható támadás elleni védekezésre. Amikor megtudták, hogy a vezér nagy haddal a vár birtokbavételére indult, elkésve kezdték kiküldeni a családtagokat az erősségből, akikkel szokás szerint a fegyveres családfő is elment kíséretül. Ezért amikor augusztus végén a török megjelent Jenő alatt, legfeljebb 350 fegyverfogható ember maradt a nagy kiterjedésű vár oltalmára.³⁴⁴

Az ismét fejedelemmé választott II. Rákó-

czy György közben lázasan gyűjtötte a hadakat. Amikor értesült a jenőiek kiszállongásáról a várból, augusztus 30-án Debrecenből szigorú parancsot küldött Újlaki László kapitánynak, hogy az onnan kijöttéket „*vissza verjék, akár nemes, akár katona legyen*”. Közölte azt is, hogy a segélysereg útban van: „*Ím most is 300 lovas jüve végbeli, 500 gyalog is*” és „*szabad legények*” is érkeztek. Tartsanak ki keményen a felmentő sereg beérkezéséig.³⁴⁵

A védelemre felkészületlen, pusztán az evéssel-ivással törődő jenői őrség azonban szeptember 3-án szabad elvonulás föltétele mellett minden harc nélkül föladta a várat. Szeptember 4-én vonultak be Rákóczi Szalontánál álló táborába. Itt a fejedelem a tiszteket letartóztatta, Újlaki László kapitányt és három tisztársát rövid úton halálra ítélte és lefejeztette.³⁴⁶

A nagyvezér Jenőnél az újonnan kinevezett fejedelemre Barcsai Ákosra várakozott, az Erdély belsejét végigdúló tatár kán viszont Várad elfoglalására vezette nagy seregét, ahol a jenőihez hasonló könnyű sikerre számítottak. A főkapitánysági székhelyet azonban Gaudi András ugyancsak felkészítette a védelemre! Az őrséget „*egynehány ezer jó magyar és személy gyaloggal, német muskatérosokkal úgy megerősítette*”, hogy nyugodtan nézhettek az ostrom elé. Erre nagy szükség is volt, mert Gyulai Ferenc nyolcesztendei kapitánysága során a vár védművei nagyon megrongálódtak. Gaudi, „*ki hogy a jó hírnévnek szerzésnek nem kevésbé való kívánója, s serény, próbált, virtuosus bátor ember volna*”, helyrehozta a mulasztásokat. Mint tüzértiszt a védelmet elsősorban az ágyúkra alapította. Ennek érdekében két „*könnyű mozsárforma*

álgyúcskákat tengelyekre csináltatott vala, amelyeket két-két lovon mindenütt könnyen nyargalvást is utánna hordozhatnának, azok mellé egy-egy jó pattantyúst is állatván, noha maga is annak is jó mestere volna”. Ezeket az ágyúkat az ostrom alatt hol „*golyóbisokkal*”, de még gyakrabban kartáccsal, dirib-darab „*vasszakadékokkal*”, csak kevés fedezet olalma alatt is nagy hamar megtöltötték, és sereg között egészen az első sorokig előre vitték. Ekkor a fedezet hirtelen kettévált és az ágyúk közvetlen közélről lőtték az alsóváros utcáira benyomuló ostromlókat. Gaudi óriási károkat okozott a támadó ellenségnek a két „*fortélyos*” lövészszámmal.

Gaudi András, ez a skót származású, immáron meglett korú, tapasztalt katona, akárcsak a közel két évszázaddal később Erdélyben küzdő Bem tábornok – elsősorban tüzer volt, de jól értett a lovasok és gyalogosok vezérléséhez is. Személyes irányítása alatt bátran ki-kicsaptak a várból a lovasok az ostromló törökre és tatárookra. Magukkal vitték a tábori ágyúkat is, és „*a sűrű pogányság között akármelyik lövések is kár nélkül nem esnek vala*”. A műszaki erődítés hiányainak pótlására „*hamarjában sok üres hordóval sáncz formájában általhányatván*”, mögéje jó magyar és német gyalogpuskásokat állíttatott, parancsnokainak „*életekre megparancsolván*” azok utolsóig való védelmét.

Várad 1658-as védelménél szinte a Dobó vezette egri hősök példája ismétlődött meg. Ez az öreg katona is hasonló hősiességről tett tanúbizonyságot mint az nagy hírű Dobó István, akinek a nevét és emlékét nemcsak a magyar história lapjai őrzik, de számos mai intézmény is. De vajon hányan ismerik a mai

Magyarországon a jó öreg Gaudi András nevét? Pedig „*adoptivus*” létére is méltán remélhette, hogy Várad eredményes védelmével beköltözik a késői magyarok emlékezetébe is. Hiszen oly eredményesen harcolt már I. Rákóczi György idején is.

Ha a skót származású tüztiszt kimagasló tette nem is ihlette dalra a kor poétáit, annál szebb ballada örökítette meg egy Felső-Magyarországról Erdély védelmére jött magyar végvári katona hősi halálát a Várad körüli harcokban. *Ködi Farkas János*, II. Rákóczi György bizalmas híve a szendrői katona hősi halálát, a „*Kádár István éneke*” című költeményben – amelyet a tiszántúli parasztság korunkig énekelt – a század legnagyobb magyar poétáihoz illő módon verselte meg: „*Elhagyá érettünk az Felföldnek pártját, / Hogy hallá ide által magyarok romlását, / Felköté érettünk Kádár István kardját, / Ő bezzeg kevésé forgatá szándékát.*”

A népi hőssé magasztosult végvári katona nemcsak bátorságával érdemelte ki a halhatatlanságot, de azzal is, hogy soha nem élőködött az elesetteken, sőt inkább segített azokon. Utolsó szavaival is arra inti életben maradó végvári társait: „*Immár, jó katonák az Istenért kérlek, / Az miként én éltem, ti is úgy éljetek, / A szegény árvákon megessék szívetek, / Ne légyen az magyar soha ellenségek.*” A haza és a nemzet őszinte szeretete szólal meg a haldokló katona ajkán: „*Kiontom véremet én szegény hazámért, / Ezenül meghalok édes nemzetemért.*” Búcsúszavaiból megtudhatjuk azt is, hogy mely magyarországi végvárak katonái siettek az erdélyiek segítségére: a *fülekiek, szécsényiek, putnokiak, nógádiak, palánkiak, diósgyőriek, ónodiak* és a

szendrőiek. A búcsúszavakból feltárul a végbeli katonák mindennapi élete is: „*Kikkel az Alföldön sokszor nyomorgottam, / Sok deret, hideget, meleget kóstoltam, / Sokszor az pogányon szerencsét próbáltam, / Már isten hozzatok, tületek megváltam.*” Érdekes adalékul szolgál egy verssor a végbeli magyar katonák és tisztjeik kapcsolatára is: „*Végekben lakozó fő-főkapitányok, / Kik engemet kincssel sokszor ruháztatok, / Éntülem az kincsert törököt vártatok, / Már elmúlt, éntülem többször ne várjatok.*”³⁴⁷

A Felső-Magyarországról jött végváriak megénekelt hősiessége, és „*Szent László városának*” 1658-as megvédése ragyogó haditett volt. Fényes bizonyosság mellett, hogy a magyar végvári dicsőség élt a XVII. század második felében is! Azonban a félmilliónál alig nagyobb lakosságú Erdély, amely ráadásul két pártra is szakadt, semmiképpen sem lehetett egymagában a török hatalom méltó ellenfele! II. Rákóczi György a császárrá választott I. Lipóttól egyelőre csak ígéretet, szép szavakat és üres biztatásokat kapott. Ez viszont édeskevésnek bizonyult az eredményes védekezéshez, így a váradi főkapitányság sorsa egyre inkább megpecsételődött.

A fejedelemsé jelelt Barcsai Ákos lugosi és karánsebesi bán parancsára *Lugost és Karánsebest* 1658-ban „*papírpattantyúra*” átadták a töröknek. Rákóczi azonban trónja védelmében tovább szervezte a reménytelen harcot a török ellen. A végek megmaradt hadnépe és a tartalékot képező letelepített hajdúság most is mellette volt. Ki a zsoldért, ki pedig a „*jó hírnévért és szép tisztességért*” tovább küzdött Rákóczi oldalán.

1659 novemberében – Enyedi István följegyzése szerint – Rákóczi fejedelem a vezér ellen „az ónodi seregekkel erősen vitézkedék és udvara népit ott levágatá, a vezér maga is nem kicsin veszedelemben lévén”. A janicsárok azonban hamarosan megsegítették a vezért és megfutamították a fejedelmi hadat. A magyar gyalogságot szinte egy szálig levágták! Háromezer magyar és hétszáz török holttest borította a harc színhelyét. A levágott keresztény fejeket a vezér, ez „dühödt pogány eb megnyúztatván és szalmával, izékkel megtöltvén, szekereire, hogy portán kedveskedhessék azokkal, úgy rakatja vala” – írta a krónikás.³⁴⁸

A nagyvezér miután azt hallotta, hogy a menekülő Rákóczi Erdélyt elhagyva a királyi Magyarországba ment, maga is hazaindult téli szállásra. Rákóczi azonban a valóságban nem hagyta el Erdélyt, hanem *Déshez vonult*, és amikor hírt kapott a török elvonulásáról megparancsolta „minden rendeknek”, hogy üzzék-vágják őket. Szót is fogadtak sokan, különösen a parasztság soraiból. Ez utóbbiak közül a visszafordult törökök sokat lemészároltak, másoknak pedig orrukat, fülüket levágván, „csépre, kaszára visszaeresztették s igazították vala” őket. A harc után érkezett meg mintegy 200 jó fegyveres katona *Váradról*. Olyan „szabad legények, akiknek nem fizettek” csupán „kóborlásokkal élének”. Ezek a hazavonuló törökök nyomába eredtek és „mind lövéssel, karddal nagyon emberkedének és az ellenségben is sok kárt ejtenének”.³⁴⁹

A döntő összecsapás a török és Rákóczi között 1660-ban már előrevetítette az árnyékát. Érezte ezt maga Rákóczi is, és ezért

Köprili Mohamed török nagyvezér (Történelmi Képcsarnok)

igyekezett minél több katonát maga mellé gyűjteni. Az erdélyi végvárakból már csak a váradiakra és a Várad környéki kisebb erősségek katonáira számíthatott, ezeket maga mellé is vonta. A váradi katonák azonban váruk és családjuk védelmére nagyon hazakíváncsoztak, és március közepén ilyen szavakkal kérték hazabocsátásukat Rákóczitól:

„Az mi szegény hazánk is az pogányságnak sanyarú romlását szenvedvén, nagyobb részül nekünk házaink elégtének, szegény cselédin-

ket (családtagokat) más emberek Istenért hátok megett tartván, immár az tavasz elérkezett, őket hová tegyük, itt léünk miatt nem tudjuk, s magunk is felette költségtelenek lévén fegyverünket s lovainkat kételenítettünk táplálékunkért eladnunk úgy annyira, hogy az kinek két ló volt, immár egy lóra szorult és akinek peniglen három, kettőre. Sőt az nagy fogyatkozás miatt sokaknak egy falat kenyere nem lévén, az Nagyságod szolgálatjára próbálásra is igen alkalmatlanok vagyunk, ha szintén kívántatnék is.” Kéri elbocsátásukat, hogy az otthoni dolgokat rendbe téve „jobb készüléttel szolgálhassunk Nagyságodnak”.

Rákóczi a bizonytalan helyzetre hivatkozva nem teljesítette a katonák kérését, noha azok még többször is megismételték azt. Sőt, április 6-án mustrát rendelt el nekik. Hadnagyuk Teleki Mihály volt, a később oly nagy politikai szerepet játszó erdélyi államférfi. Rákóczi Várad felé vonulva Szamosfalvára ért. Innen írta május 16-án Teleki Mihálynak:

„Isten kegyelmeddel! Elvettük Kegyelmed levelét. Ím az szabad legényeknek írunk, Kegyelmed is ajánlja kegyelmességünket. Jól tett Kegyelmed eljüt, legyünk emberek. Isten megáld éretünk; Balog Máté uramnak itt bizony már fű nincs. Bonczidáig elérték, hátul is legyünk a ebeken. Isten Kegyelmeddel.”³⁵⁰

Május 22-én, szombaton a két tábor megarcolt egymással. A török túlerőben volt, és ezen felül Rákóczi hadában sok volt a harcban járatlan, „hirtelen fegyver alá jött” ember is. Mindezek dacára a magyarok kezdték a támadást, de a janicsárok tüze megállította, majd viaszorította őket. A másik szárnyon, ahol a sereg java volt, még sokáig tartott a harc. Magának a nagyvezérnek kellett

odamenni segítségül. Amikor Rákóczi látta „hűséges vitézeinek serény harczokban való megnyomattatásokat”, az ónodiakat maga után parancsolva személyesen vágatott katonái megsegítésére. Az oly sok vészt hozó fejedelem ez alkalommal „nagy dicsíretes vitéz bátorsággal keményen harczolna és egy néhány törököt maga kezeivel, mind jobbra s mind balra levágna”. Azonban a sisak leesett róla és így két súlyos sebet ejtettek a fején, másik kettőt pedig egyéb testrészen. A több sebből vérző fejedelmet leghívebb katonái az ellenség közül kiragadták, a többiek azonban szerte futottak. II. Rákóczi György június első napjaiban – harminckilenc esztendőskorában – belehalt a harctéren kapott sebeibe.

Egy Zrínyi Miklós környezetében keletkezett epigramma így örököltette meg a török elleni harcban elesett erdélyi fejedelem alakját: „*Én kezdtem volt pogányt kardommal térteni, / De az keresztyénség kész lén csak hallgatni, / Nem szántam véretem hazámért ontani, / Gyula, s Fenes völgyét pirossan festeni.*”³⁵¹

II. Rákóczi György bukása tragikus következményekkel járt Várad sorsának alakulására, amelynek az eleste egy kisebb országrésznyi terület török kézre jutását vonta maga után. A nagyvezér ugyanis a fejedelem halálát követő zavart használta ki arra, hogy a keleti országrész e kiemelkedő fontos védbástyáját birtokába vegye. Július 14-én érkezett Várad alá hatalmas seregével és jelentős mennyiségű ostromszerrel. Vele volt az erdélyi ellenfejedelem, Barcsai Ákos is, tisztes fogságban. Miután Gyulai Ferenc főkapitány a váradi katonaság egy részével Rákóczi holttestét kísérte Magyarországra, a várban alpestesi

Balogh Máté vicekapitány parancsnoksága alatt nem maradt több katona mintegy kilenc-félszáznál. Ez a létszám a negyvenezer fős ostromlóseeggel szemben akkor sem lett volna elegendő, ha nem ilyen reménytelen helyzetben lettek volna a védők. Az 1658-as ostromnál Gaudi számíthatott arra, hogy Rákóczi előbb-utóbb felmentő sereget hoz a vár alá. Most azonban ilyenre nem volt kilátás, hiszen Barcsai fejedelem maga is fogoly volt a török táborban.

A védők és a bent rekedt lakosság ilyen reménytelen helyzetben sem adták meg könnyen magukat. Háromheti kemény ostrom és mintegy ezer török katona halála volt szükséges ahhoz, hogy megnyissák az első rést a falakon. Az ágyugolyók lerontották ugyan a várfalat, de a várárok vize miatt még mindig nem juthattak a törökök a falak mögé. Csak nagy üggyel-bajjal tudták lecsapolni a vizet. Ekkor Ali nagyvezér töltést kezdett építtetni, de a védők ágyútűzzel verték vissza ezeket a behatolási kísérleteket.

Augusztus 14-én, az ostrom harminckettedik napján, a pattantyúsok véletlenül, az új tűzszerzők próbálgatása közben felrobantották az egyik bástyát. A robbanásnak több épület és számos emberélet áldozatul esett. A védők ekkor a testükkel zárták le a támadt réseket. Augusztus 24-én Ali pasa egy aknával a „*veres bástyát*” légbe röpítette, aminek következtében mintegy 24 ölnyi nyílás támadt a védőfalon. A nagyvezér ekkor elrendelte az általános rohamot! A nagy jutalom ígéretere a törökök tömegesen rohamozták a falat, de a védők golyózápora, a nők kezéből aláöntött forró víz és égő szurok most is visszaverte a támadókat.

Másnap „*némely gyűlevész személyek*” átszöktek a török táborba, és elárulták, hogy a védők létszáma már 300 főnyire apadt. A nagyvezér ekkor állítólag a szakállát tépte dühében, majd újabb és újabb rohamra zavarta katonáit. Augusztus 27-én a további védelem reménytelensége miatt Balogh Máté vicekapitány kítűzte a fehér zászlót. Megkezdődött az alkudozás a feladás feltételeiről. Ezeket egy nyolcpontos okmányban rögzítették, amely többek között biztosította azt, hogy a török több erdélyi várat nem foglal el, Erdélyt régi állapotában megtartja, és a várvédők családtagjaikkal és minden ingóságukkal szabadon elhagyhatják a várat.

A nagyvezér nagylelkűnek mutatkozott és tisztelettel adózott a Váradot elhagyó 300 magyar katonának. A török állítólag közel tízezer embert veszített az ostromon! Ali a védőknek és családtagjaiknak szekereket rendelt és biztosította elvonulásukat *Debrecen* felé. Később egy részük *Új-Tordán*, másik részük *Désen* telepedett le.

Várad megosztott helyőrsége nem tudta megismételni az 1658-as sikert, de a védők most is aranybetűkkel írták be a nevüket abba a láthatatlan könyvbe, amelyet a sok évszázados magyar katonadicsőségről vezet az utókor emlékezete. Méltókká váltak arra, hogy nevük az egri, drégelyi, szigetvári hősök neve mellé kerüljön! Fényesen bizonyítva azt, hogy a XVII. században is voltak még olyan végváriak, akiknek hősiességét illő tisztelettel illetheti a késői utókor is.

A védelem legkiválóbbja volt Balogh Máté vicekapitány, *Rácz János*, akinek helyettesíteni kellett volna halála esetén a kapitányt; ifjú *Ibrányi Mihály*, a váradi vicekapitány fia;

*Kemény János erdélyi főkapitány, majd fejedelem
(Egykorú festményről másolta Mühlbeck Károly)*

Vér György, a „Bethlen-bástya” védelmének irányítója; szentefalvi Nagy Ferenc, a „Veres-bástya”, boros-jenői Tisza István, az „Aranyas-bástya”, Stepán Ferenc, a „Csonka-bástya” védelmének irányítója. A vár oltalmára esküdtek még a várbeli rabok is, és „az oskolából is vagy harminczöt számú deákok, jó ifjú legények szabad akaratjuk szerint jöttek vala be Almási Dávid hadnagysága alatt”.³⁵²

Várad csekély számú védői csakis abban az esetben tudták volna sikerrel megoltalmaz-

ni ezt a rendkívül fontos véghelyet, ha idejében kellő erejű segítséget kapnak Magyarországról, pontosabban a német-római császárrá is megkoronázott I. Lipóttól. De vajon mit tett a császár és magyar király az élethalál harcot vívó végváriakért? Elhallatszott-e Bécsig II. Rákóczi Györgynek és katonáinak a segélykiáltása? Úgy tűnt, hogy egyelőre csak a nemzeti monarchia visszaállítását tervezgető Zrínyi Miklós fülei voltak fogékonyak ezekre a segélyt kérő hangokra.

Végváriak a magyarországi hadszíntéren

II. Rákóczi György 1657-es lengyelországi kalandja a bécsi udvar éles ellenzését váltotta ki. Amikor azonban a fejedelem a török támadások kereszttüzébe került, és félő volt, hogy a török véglegesen bekebelezi Erdélyt, megváltozott az udvar álláspontja is. Különösen akkor, amikor a nagyvezér *Kálló, Ecsed és Szatmár* várak elfoglalását kezdte követelni az általa kijelölt fejedelemtől. Barcsai titkon arra kérte a Habsburg-kormányzatot, hogy küldjön császári katonaságot ezekbe a várakba. A francia származású Souches tábornok 1660 májusában, a huszonnegyedik órában katonáival meg is szállta ezeket az erősségeket. A magyar főurak sürgették az udvart, hogy a császári csapatok mentsék föl az ostromlott Váradot is. A Procia vezette békepárt azonban addig habozott a szükséges parancs kiadásával, amíg Várad elesett.³⁵³

Várad török kézre kerülése, amely egy új pasaság létrejöttét vonta maga után, óriási elkeseredést váltott ki Magyarországon, de

hatására Bécsben is a háborús párt kerekedett felül. Amikor *Kemény János* került Erdély trónjára, akinek a személyében az udvar garanciát látott a Habsburg érdekek képviselőjére is, a nyílt fegyveres segítségnyújtás mellett döntöttek. 1660 decemberében Lipót szétküldte Európába a segélykérő követeket, és 1661-ben *Montecuccoli Rajmund*, a korszak egyik legképzettebb hadvezére, mintegy 15 000 főnyi zsoldossereggel Erdélybe indult Kemény megsegítésére. A török kitért a döntő csata elől, de Montecuccoli seregét az ellátási hiányok és a föllépő járvány szinte fölmozdították. A fejleményekhez hozzájárult az is, hogy a császári haderőt az erdélyi lakosság általában ellenségesen fogadta, de nem segítette azt a magyarországi vármegyék sem.³⁵⁴

A török Montecuccoli hadmozdulatára hivatkozva 1663-ban nyílt támadást indított Magyarországon. Erdélyben ekkor már nyugalom volt. 1662 elején Kemény János elesett a török ellen vívott nagyszőlősi ütközetben, és *Apafi Mihály* személyében olyan fejedelem került a trónra, akitől a töröknek nem kellett tartania. Sőt, az erdélyi sereget – Apafival az élén – a nagyvezér kirendelte az 1663-as magyarországi támadásra is!

Az 1663-as év török sikert hozott Magyarországon. A nagyvezér csapatai elfoglalták *Érsekújvárt*, az alsó-magyarországi főkapitányság székhelyét, amely negyvennapos ostrom után kapitulált. Érsekújvár elvesztésének morális hatását némiképpen ellensúlyozta Zrínyi híres téli hadjárata. A hadiakció vezérét sokan magasztalták egész Európában, de *Kanizsa* visszafoglalásának elmaradása miatt e hadjárat nem válhatott hadászati jelentőségű eseménnyé.³⁵⁵

1664-ben a hatalmas sereg élén támadó nagyvezér felmentette az ostromlott *Kanizsát*, majd háborítatlanul elfoglalta a Zrínyi hősies áldozatkészségével emelt *Zrínyi-Újvárt* is. Ezután a Rábán átkelve Ausztria és Stájerország előzönlésére készült. Ekkor került sor augusztus 1-én *Szentgotthárdnál* a török jelentős magyarországi vereségére. Montecuccoli 30 000 fős szövetséges sereg élén mintegy kétszerannyi törökre mért vereséget. A 2000 fős szövetséges veszteséggel szemben a török sereg ennek többszörösét veszítette. A nagyvezér ennek dacára sem vonult vissza a Rába jobb partjáról, mert még mindig erős létszámfölényben volt. Montecuccoli, egyetértve a tábornoki tanács határozatával, nem támadta meg az ellenséget, hanem maga is várakozási álláspontot foglalt el.

A mellékhadszíntéren is sikeresen működtek a törökellenes erők. Suches tábornok német és magyar csapatai előbb *Zsarnócnál*, majd *Szentbenedeknél* két véres ütközetben győzelmet arattak az itt támadó török hadoszlop felett, és visszafoglalták *Lévát*, bevették *Párkányt*. A további harcoknak a vaskvári békekötés vetett véget, amely egyezmény a kortársak többsége szerint nem tükrözte méltó módon a harctereken elért törökellenes sikereket. Sőt, az általános magyar vélemény szerint ez a bécsi udvarra nézve „szégyenletes” békekötés volt. A császári vezetés a kimerültségre hivatkozva próbálta megindokolni az egyezményt. A valódi ok azonban a Franciaország elleni háborúra való készülődés volt, s ennek érdekében az udvar még méltatlan engedmények árán is nyugalmat akart biztosítani magának keleten.³⁵⁶

Milyen szerepet játszott a magyarországi

A híres Karl Souches császári tábornok (Egykorú kép Bubics Zsigmond művéből)

hadszíntéren ezekben a harcokban a magyar katonaság, mindenekelőtt a végvárak hadinépe?

Előre is elmondhatjuk azt, hogy itt, ahol a két nagyhatalom főerői csaptak össze egymással, a magyar katonaság csak alárendelt szerepet játszhatott, és ez szabta meg a végváriak harcának a jelentőségét is. Magatartásuk korántsem nyomhatott annyit a latban, mint például a váradi főkapitányság katonáié az 1658–1660 közötti harcokban.

Mindez persze nem jelenti azt, mintha nem lett volna jelentősége annak, hogy miként állják meg helyüket a magyar katonák akár

a várak védelménél vagy ostrománál, akár a mezőn lezajló nyílt összecsapásokban. Csupán a létszámviszonyokból és a fegyverzeti ellátottságból törvénytzerűen következő történeti helyzetre szerettem volna utalni azzal, hogy – Zrínyi elképzeléseivel ellentétben – ez a magyar haderő, különösen Erdély bukása után, egyedül nem lehetett volna alkalmas még az eredményes védekezésre sem a török ellen!³⁵⁷

A királyi Magyarország végvári hadinépe kétségtelenül nagyobb szerepet játszott a török elleni küzdelemben Erdély aranykorában és a fél évszázados török béke idején mint az 1663–1664-es magyarországi török háború alatt. Korábban a végváriak főleg a magyarországi várak török helyőrségeivel kerültek szembe, amelyek hatalmas területen voltak szétforgácsolva. Ha e fél évszázados békeidőszak forrásait böngésszük, szinte alig találunk olyan esztendőket, amikor a királyi és a magánkézben levő végvárak állandó vagy időszakos hadinépe ne hajtott volna végre kisebb-nagyobb török elleni akciókat.

1612-ben például a törökök azt panaszolták a felső-magyarországi „király képeinek”, hogy Nagy Lukács 2000 katonával Eger alól több mint kétezer marháat hajtott el. Nem sokkal, később ugyanez a Nagy Lukács – bizonyos Kovács Péter társaságában – 1500 végbeli katonával Szolnok alá ment, ahonnan hasonló számú juhot és sok lovat elhajtott. 1627 nyaráról, a béke idejéből többek között olyan adatot ismerünk, hogy egy Rácz János nevű szécsényi katona, nyilván társaival együtt, Isaszegig kalandozott török hódoltsági területen. A szendrői katonákról pedig azt állították, hogy mélyen a török végvár vonal

mögött rendszeresen fosztogatják a török kereskedőket. 1639-ben Wesselényi Ferenc füleki kapitány részletesen beszámolt a nádornak a török ellen vívott harcokról, és fölszólította Eszterházyt is: „*támadjon fel mellettünk, hadd ne kellessék ilyen keserves szívvel édes hazánk romlását néznünk*”. Két évvel később Wesselényi a fülekiek sikeres török elleni portyáiról számolt be. Ugyanezt tette ebben az évben Eszterházy Pál érsekújvári kapitány is saját katonáinak török elleni küzdelmeivel

kapcsolatban. 1646-ban I. Rákóczi György azt írta portai követeinek, hogy július elején a szendrőiek kemény csatát vívtak a törökkel. Fia viszont 1654-ben azt a hírt kapta Szuhay Mátyástól, hogy az egri törökök *Ónod* elfoglalására készülnek; „*8 öles lábtók vannak készen, az várhoz valók*”. Éppen ezért Rákóczi az ónodi őrseget megerősítette és újabb végváriakat is küldött a segítségükre. 1659 tavaszán ezt írta: „*Valóban szolgált az szerencse Magyarországnak, csak az szolnokiakban mi-*

A szentgotthárdi csata 1664-ben (Egykorú metszet Ernst Lajos gyűjteményében)

nap százötven elevent és 85 fejet hoztak.”³⁵⁸ Az elmondottak természetesen csak mozaikok lehetnek egy fél évszázad törökellenes harcának történetéből. Azonban bármily kicsiny végvári erők hajtották végre azokat, jelentőségüket helytelen lenne tagadni, vagy akár lebecsülni is. A török nagyon jól tudta, hogy a Habsburg-ellenes küzdelmeket lezáró békekötések kitiltották az idegen katonaságot a magyar várakból, és azt is, hogy a harmincéves háború alatt a Habsburg-vezetés nem is nagyon törekedett idegen katonaság behozatalára. Így ebben az időszakban Magyarország népének rendkívül fontos volt az, hogy akad-e olyan erő a királyi Magyarországon, amelyik védelmezi a hódoltságai török csapatok kisebb támadásai és rablásai ellen? Ezt a feladatot a magyar végvárak hadinépe a korábban tárgyalt gátló tényezők ellenére is el tudta látni.

A török ellen vívott védelmi harcoknak egyik szép megörökítője *Beniczky Péter* verse, amelyet az 1652-es *nagyvezekényi* összecsapás emlékére írt. A költő így lelkesíti a végek gyér számú magyar hadinépét: „*Ellenség gyors lovát / Látván éles kardját, / Ne rémülj el szívedben; / Fene párdubőrít, / Tigris s farkaszőrít / Bátran nézzed mezőben; / Alla kiáltása, / Dob s trombita szava / Ne hasson füleiden.*” A következő sorok érdekes adalékul szolgálnak ahhoz is, hogy a szükség a királyi Magyarország végvári katonaságánál meglehetősen elterjeszthette a földművelésben való részvételt. A költő ugyanis arra buzdítja a katonákat: „*Mostan paisodat / Tisztítsd páncéloedat, / Sisakod, vedd le szegről; / Élesítsd kardodat, / S hízlaljad lovadat, / Fogd ki eke mellől.*” A magyar végváriak magáraltaultsá-

gát példázzák a következő sorok: „*Ne bízd magad másra, / Hogy ne jőjj romlásra; / Hanem magad menj elöl / Te éles törödet, / S kemény fegyveredet / Hízlaljad török vértől.*”³⁵⁹

A kis létszámú magyar végvári katonaság természetesen csupán a XVII. század közepén lecsökkent létszámú török végváriakkal szemben tudott eredményesen működni. Hiszen a magyarországi végvári katonaság összlétszáma egy 1652-ben készített összeírás tanúsága szerint 12 584 fő volt. Mintegy 4000 fővel kevesebb csak az 1625-ös létszámnál, noha akkor Bethlen kezén voltak az összes felső-magyarországi várak, most pedig csak *Szatmár* és *Kálló* volt II. Rákóczi György birtokában. Az 1663–64-es török háború idejére ez a létszám annyiban módosult, hogy a Habsburg-fennhatóság alá visszakerült két várat néhány száz császári katonával megerősítették. Ehhez a végvári katonasághoz a királyi Magyarország legfeljebb 15 000 főnyi mezei hadat tudott felvonultatni. Talán nem kell különösebben bizonygatni azt, hogy a műszakilag elhanyagolt állapotban levő várak katonasága a számbajöhető magyar mezei haddal együtt sem volt elegendő ahhoz, hogy a nagyvezér parancsnoksága alatt felvonuló hatalmas török sereg rohamát önerőből feltartóztathassa. Amint a bekövetkező események megmutatták, még a birodalmi és egyéb külföldi segélyerőkkel együtt is csak nagy nehézségek árán sikerült megtörni a török támadás erejét és lendületét.³⁶⁰

A magyar végvári katonaság az 1663-as török támadás idején először *Érsekújvárnál* jutott fontosabb szerephez. A vár helyőrsége egy 1656-ban készült összeírás szerint 600 német katonából, 750 magyar lovasból és 150

gyalogosból állt. Ez a létszám önmagában is komoly erőt képviselt, és talán másként is alakul a vár sorsa, ha Forgách Ádám érsekújvári kapitány nem határozza el magát egy balul végződő akcióra. Forgách ugyanis a várőrség egy részével rajtaütött az *Esztergomnál* folyamátkelést végrehajtó török főseregen, amelynek a létszáma – még a szokásos túlzásokat leszámítva is mintegy 50 000 volt. A kibontakozó harcban az érsekújvári katonák döntő többsége megsemmisült, maga Forgách is alig menekült meg. Ez a törököt alig zavaró harci cselekmény tetemesen lecsökkentette a vár védőinek a létszámát. Az elveszettek pótlására a *Magyaróvárnál* állomásozó *4300 lovasból, 1200 gyalogosból* és *12 ágyúból* álló fősergeből kellett erőket elvonni, amely így még kevésbé volt alkalmas arra, hogy akárcsak zavarhassa is az Érsekújvár ostromába kezdő nagyvezér seregét. Nem remélhetett az őrség felmentő akciót a magyar mezei seregektől sem. Szeptember közepére gyűlt össze mintegy *10 000 magyar katona* a Dunántúlon, akik Zrínyi Miklós parancsnoksága alatt csak október elején érkeztek *Pozsonyhoz*. Az érsekújváriak még e balsikerű kezdet dacára is negyven napon át kitartottak a törökkel szemben. Elképzelhető, ha Forgách meggondolatlan vállalkozása nem csökkenti le a védők számát, talán kitarthattak volna Szent-Demeter napjáig, amely időpont után a törökök bizton elvonultak volna a vár alól.

Hibás lenne a kép a magyar végváriak 1663-as szerepléséről, ha csupán az érsekújváriak balul végződő rajtaütéséről és a vár elvesztéséről írnék. Zrínyi Miklós valóban büszkén jelenthette az uralkodónak azt, hogy 1663-ban *Zrínyi-Újvárt* 150 magyar és 120

német katona hősiezen megvédelte „*a legváratlanabb és leghevesebb három roham ellen*”, miközben tetemes veszteségeket okozott a támadó törököknek. Ez a szép fegyvertény önmagában is bizonyosság mellett, hogy nem halt ki a végvári virtus ebben az időben a királyi Magyarország területén sem. S emellé felsorakoztatható az az adat is, hogy 1663 augusztusában a felső-magyarországi végvárakból *Serényi András, Eszterházy Mihály, Ormándy Péter* és *Csányi Bertalan* „*ötszázás kapitányok*” parancsnoksága alatt 2000 végvári katona vonult táborba, akik szép sikereket értek el a támadó török csapatok ellen.

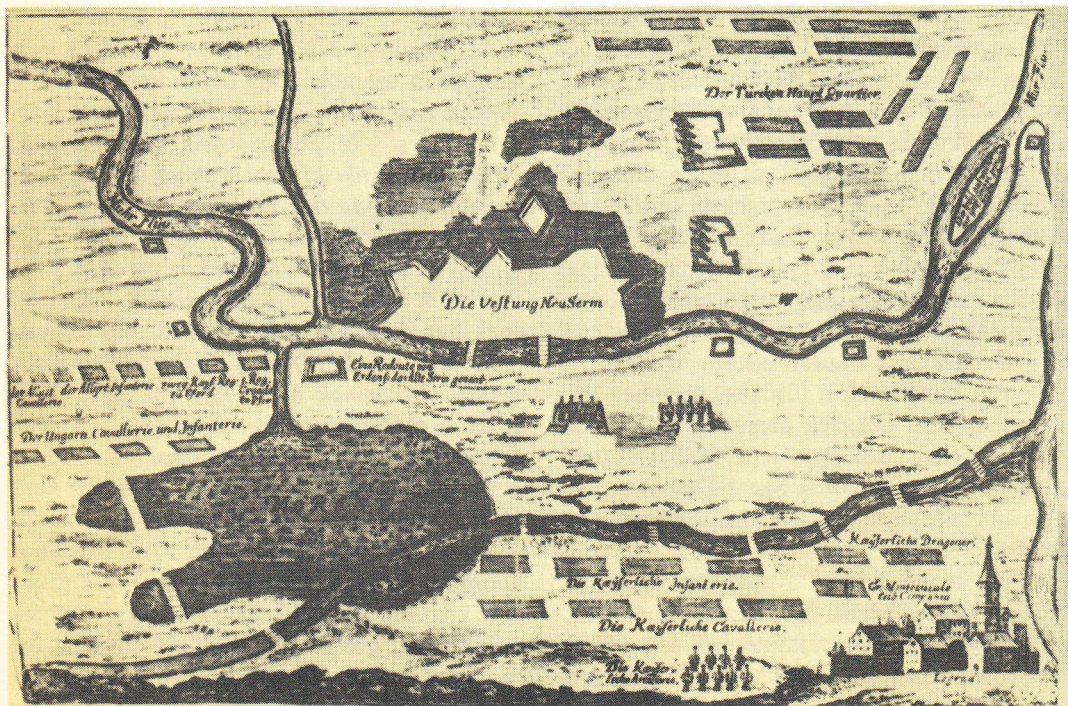
A „*Fegyvert s bátor szívet*” kezdetű vers ismeretlen szerzője 1663 őszén kelt költeményében Zrínyit hívja a zászló alá, mint „*Magyar Márst*” és abban bízik: „*Virtus még közülünk szintén ki nem szakadt, / Noha sok muszurmány bátorsága fakadt.*” Miután „*Példát kész mutatni egy vitéz magyar bán*” „*Jól fordul, az kocka: szerencsénk is perdül*”, „*Vitézségünk miatt pogány füle csendül.*” A vitézi ének hangja ekkor még bizakodással telített: „*Így jön meg hazánknak régi szabadsága, / Bánat, siralomnak öröm lesz váltsága, / Elpusztult földünknek lehet orvossága – / Igaz magyarságnak csak ez kívánsága!*”³⁶¹

Tudjuk, hogy Zrínyi Miklós híres *téli hadjáratában* jelentős számú királyi és magánvégvári katonaság vett részt. Az Eszékhez nyomuló 5000 magyar és horvát lovas többsége közülük került ki. Zrínyi a Lipót császárnak küldött jelentésében külön is hivatkozott rá, hogy „*saját költségemre néhány száz magyart fogadtam fel*”. A hadjárat eredményét úgy összegezte: jelentősebb veszteség nélkül

elfoglalták *Berzenczét, Babocsát, Barcsot és Turbékot*, felégették a híres *eszéki hidat* és *Dárda várát*, amely az átkelőhelyet védte, elhamvasztották *Baranyavár* és *Sásd* török palánkokat, elűzték az ebben a körzetben telelő tatár csapatokat, visszatérőben pedig fölgújtották *Segesdet* és *Pécs városát*. „*A községekét felégettük, szóval ezt a területet tökéletesen elpusztítottuk, annyira, – hogy hála legyen Istennek –, hadivállalkozásunk célját elérte*” – zárta jelentését Zrínyi.³⁶²

1664 elején a nagy reményekkel indult *Kanizsa elleni akcióban* Zrínyi parancsnok-

sága alatt 7400 főleg végvári magyar és horvát katona vett részt. Zrínyi külön is hivatkozik *Segesd, Babocsa és Berzencze* őrségének a részvételére. Batthyány és Nádasdy parancsnoksága alatt is jelentős számú magyar végvári katona gyűlt össze a fő hadszíntéren. Ezek először „*lelkesen, jól ellátva és szép számban gyülekeztek össze* – írta Zrínyi –, *de mikor látták, hogy a hadműveletek megkezdésére komoly szándék nincsen, akkor azt a kevés élelmet, amit magukkal hoztak, elfogyasztották és hazamentek*”. Zrínyi táborba érkezéséig csak Batthyány katonái

Új Zrínyi-vár (Egykorú metszet a Történelmi Képcsarnokban)

maradtak meg ott, de amikor a török csapatok a Batthyány-birtokokhoz közeledtek, azok is elvonultak ezeknek a területeknek az oltalmazására. Ezek után már csak Nádasdy Ferenc országbíró katonái képviselték a magyar elemet a központi táborban, azonban ezek kizárólag Montecuccolinak engedelmeskedtek. Ily módon 1664 júliusában, amikor Zrínyi elhagyta a táborát, saját szavai szerint mindössze 20–30 magyar katona fölött parancsnokolhatott volna ott.

A Zrínyitől elbújdósó katonákat Balogh Zsigmond nevű vitéze megható versben szó-

lítgatja Csáktornya várából: „Jóakaróim, vitézek, / Kik hol vagytok végbeliek” „Gyakor szerencsés csatákat / Vitézül nektek kívánok, / Adja isten jövődőben / Tivéletek egyetemben.”

A rendelkezésünkre álló adatok az 1664-es magyar részvételt illetően meglehetősen elmentmondóak. Takáts Sándor hivatkozik az Udvari Haditanács 1664 elején kelt felterjesztésére, miszerint ez a testület tiltakozott az ellen, hogy a magyarokat kizárják a hadiszolgálatból. Ez azért is káros – írták –, mert a magyarok emiatt nem segítik élelmiszerrel a hadsereg ellátását, a magyar katonák pedig

Kanizsa ostroma

Zrínyi Miklós lovasképe
(Hoffman János egykorú
metszete után)

Apafi erdélyi fejedelem táborába mennek. Más adatok viszont arról szólnak, hogy 1664 elején Lipót rendeletére csupán Felső-Magyarországon 7000 magyar katonát toboroztak a császári megbízottak. Bercsényi Miklós, a kuruc generális édesapja, egymaga 500 fős lovasosztagot szervezett. 1664 áprilisában

Pethő Zsigmond 2000 végbeli lovassal Tokaj és Szatmár között helyezkedett el. Később csatlakozott hozzá II. Rákóczi György özvegyének, Báthory Zsófiának 2000 katonája, akik a Rákóczi-várak legénységéből kerültek ki.³⁶³

A sikeresen működő Souches tábornok ve-

zette északi hadoszlopban 1664. május elején már 3000 magyar lovas volt és közeledett újabb 4000 magyar lovas is Csáky és Barkóczy parancsnoksága alatt. *Garamszentbenedknél* 6000 magyar katona csatlakozott Soucheshez. Más adatok tanúsága szerint 1664. szeptember 11-én bevonult a *cseklézi táborba* Nádasdy Ferenc, Batthyány Ádám és Batthyány Pál, valamint Eszterházy Pál magyar katonasága is. Ezek pontos létszámát nem ismerjük, csupán arról van adatunk, hogy Nádasdy Ferenc országbíró egymaga 6000 katona kiállítását vállalta ebben az esztendőben.³⁶⁴

Nem egészen egybehangzó véleményeket ismerünk a magyar katonák harcértékéről az 1663–1664-es harcok folyamán. Zrínyi katonáinak 1663. augusztusi sikere nyomán Lipót császár így írt a neves magyar hadvezérnek: *„Kedves Gróf Zrínyi! Nem is lehetett az ön vitézségétől egyebet várni. Legyen Isten nekünk s az igaz ügynek segedelmünk én maradok Ön iránt mindig kegyelemmel.”* Ezzel szemben Rottal János császári biztos 1664. április elején azt jelentette az uralkodónak, hogy a magyar parancsnokok közül többen teljesen alkalmatlanok a vezetésre, és ezért azt javasolta, hogy Koháry Istvánt, Nádasdy Ferencet, Thököly Istvánt és Csáky Istvánt osszák be a magyar csapatok élére. Ez a javaslat viszont azért különös némileg, hiszen Nádasdy nem számított a tehetségesebb magyar katonai vezetők közé! Tudunk egy bizonyos *Danka János* nevezetű szatmári gyalogos vajdáról, aki 1664-ben a török tábor kikémlelésével olyan nagy szolgálatot tett Montecuccolinak, hogy a fővezér maga terjesztette fel őt kitüntetésre és magasabb beosztásra.³⁶⁵

Souches hadoszlopának július 19-i ütköztében Koháry lovasai rendkívüli bátorsággal küzdöttek az első vonalakban, és a volt szécsényi kapitány hősi halált is halt az összecsapásban. Souches a hadijelentésben külön kiemelte, hogy a seregében levő magyarság *„szintén jól tartotta magát kiváltképpen Balassa Bálint, aki csodálatos vitézséggel harcolt.”*³⁶⁶

Ilyen dicséret egy nyugat-európai tábornok részéről rendkívül ritkaságszámba ment, mert azok a „barbároknak” tartott magyar katonákat és tiszteket általában lenézték, és mind emberileg, mind katonailag az értéktelenebb elemek közé sorolták. Rendkívül jellemző példa erre éppen Zrínyi Miklósnak a megítélése. A sikeres téli hadjárata után elismerő és dicsőítő jelzőkkel halmozták el őt Európa-szerte. Lipót például többek között ezeket írta Zrínyinek *„Az Ön okos és merész vállalkozásából a keresztény név föltámadását látom. Ez a diadalmas előnyomulás a hanyatló Magyarországnak erős támasztékot ad... s amennyire hasznos és kedves nekem, ép annyira az Ön nevének halhatatlanságára és emlékezetének öregbítésére szolgál.”* A pápa is úgy vélekedett róla: *„Egy ember ereje önt félelmet az ottomán birodalomba, reménységet és lelket a föld keresztény népeibe.”* A spanyol király az akkori legmagasabb kitüntetést, az aranygyapjas rendet küldte neki; XIV. Lajos francia király tízezer aranyat – mai pénzértékben hozzávetőlegesen mintegy húszmillió forintot – és mégis, amikor arról volt szó, hogy ő legyen ezek után a Kanizsa ostromát vezető csapatok fővezére, és alárendeljék neki Hohenlohe birodalmi generálist, így vélekedtek erről: *„Hogy egy német hadvezér felett*

Montecuccoli Rajmund, a híres császári hadvezér és hadtudós (Egykorú metszet az Országos Képtár gyűjteményében)

horvát parancsnokoljon, nagyon erős dolog!” Igaz, hogy ezt Montecuccoli írta, de korántsem az ő egyéni véleménye volt, hanem általában felfogás.

A nyugat-európai hadvezérek a kelet-európai országok tisztjeit és katonáit a reguláris hadviselésben járatlan, tanulatlan elemeknek tekintették, akik nem értenek a zártrendi kötelékharcászathoz, a táborveréshez, az erődítésben, a módszeres ostromhoz és sok egyéb olyan dologhoz, amelyet ekkor már a katonai „szakma” alapkövetelményei közé

soroltak az állandó zsoldoshadseregekben. Emiatt meglehetősen le is nézték kelet-európai katona-kortársaikat. Ez a fölényérzet korántsem valamiféle magyarellenesség, *német* sajtóosság volt! Ugyanígy nyilatkozott például a magyar csapatokról *Rebenstock svéd rezidens* is, akit I. Rákóczi György mellé küldtek, és akinek semmilyen oka nem volt magyarellenesség véleménymondásra.

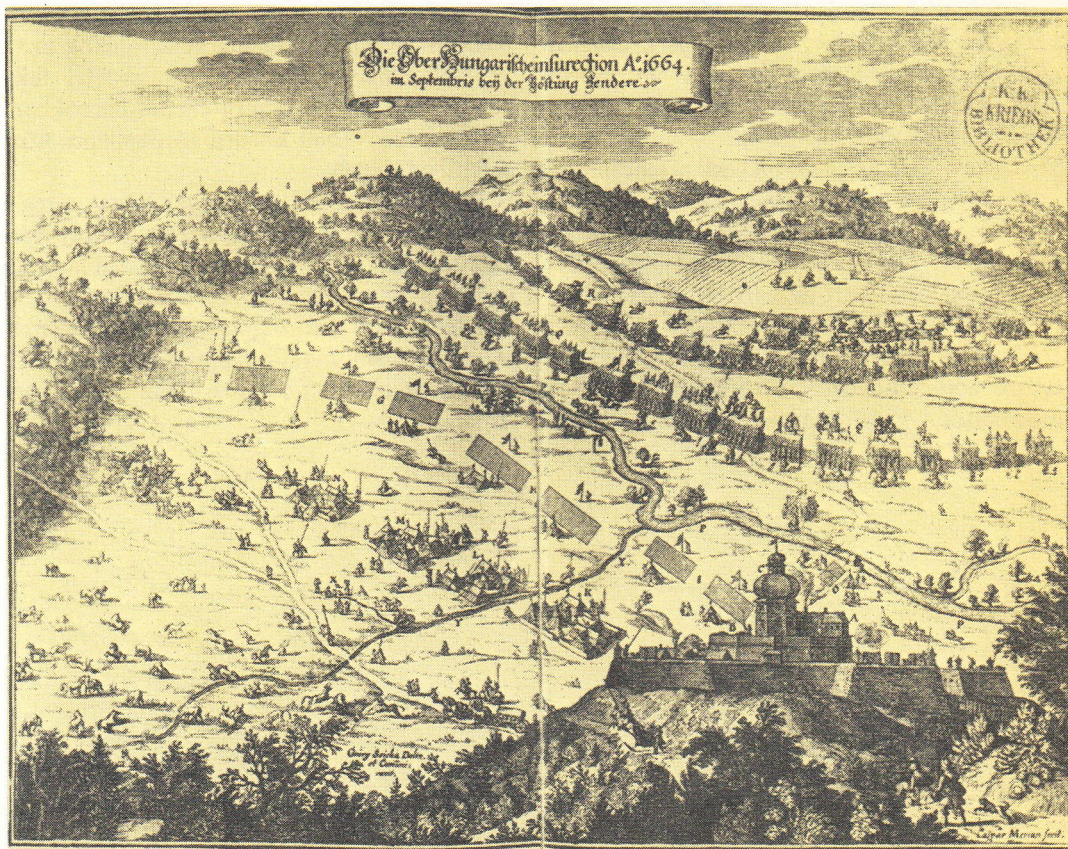
Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a nyugat-európai állandó zsoldoskatonák és tisztek minőségi fölényét általában elismerték a hadviselésben járatos magyarok is. Hosszan lehetne idézni nemcsak I. Rákóczi György leveleiből, de a „*magyar nemzetet elhíresítő*” Bethlen Gábor írásából is olyan véleményeket, amelyek mind azt tükrözik, hogy világosan látták és elismerték a magyar katonaság harcászati inferioritását a nyugat-európai állandó zsoldoshadseregekkel szemben. A közel félszáz csatát végigküzdő Bethlen Gábor szinte gyermeki áhítattal és bizalommal írt a „*nagy fő-fő hadviselő német urakról*”, amikor azok szövetségesként mellette küzdöttek. Ez az oly sok katonai sikert arató fejedelem még végrendeletében is a magyar katona „*tanulatlan voltára*” figyelmeztette utódait, rámutatva arra, hogy e katonasággal csak bizonyos körülmények között szabad csatát kockáztatni nyugat-európai zsoldosseregek ellen.

A magyarországi végvári katonaság súlyát és történeti jelentőségét az 1663–1664-es háborúban alapvetően az határozta meg, hogy ebben a küzdelemben *két nagyhatalom főerői* mérkőztek meg egymással, s ezért itt a kis létszámú végvári hadinép csupán *kisegítő szerepet* kaphatott. Emellett azonban egyb

tényezők is befolyásolták a harcokban betöltött szerepét. Már Zrínyi rámutatott arra, hogy nyugat-európai kiképző és irányító tisztek kellene egy jó időre a magyarokból álló seregek fölé: „Mivel a hosszú békesség elszoktatta nemzetünket a disciplinától, kell mestereket találunk, ...aki többet

tud ... Mivelhogy magyarnak hadakozása nem volt, nincs is ilyen embere.” Itt nyilván arra célzott, hogy ami jó és elegendő a végvári portyákhoz, az már nem megfelelő nagy háborúk, nyílt ütközetek esetén.

Zrínyi jelentős hanyatlást látott a magyar katonai erények állapotában is. Toborzások

A felső-magyarországi főkapitányság felkelése 1664-ben Szendrő váránál
(Szicha György metszete az Országos Képtárban)

alkalmával „mentül rosszabb, hitetlenebb, tolvajabb volt az országban, az gyűlt össze a mi sípolásunkra”. A legtöbbszörüknek nem is volt más célja a rablásnál, vagy annál, hogy katonának iratkozván „jobbán valami bosszúját valamely falura vagy nemes emberre tölthesse”. Ezeket a tanulatlan, hadi élet fáradalmaihoz szokatlan katonákat a fagy hidege, a nyár melege is tönkreteszi ellenség nélkül is. „Ilyenek a mi köz hadaink; de mivel jobb ennél a nemesség? Mivel jobb az úri rend? Bizonyára mind egy bordában szóttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatja.” Zrínyi ezek közé sorolta azt a katonát is, „aki végbeli neve alatt semmit nem tud egyebet, hanem faluról-falura quartélyozni, kóborolni, lopni, szegény embert nyomorgatni”.³⁶⁷

A Zrínyi által leírt negatív tendenciák kétségtelenül hozzájárultak ahhoz, hogy az 1663–64-es háborúban a magyar katonaság egésze nem különösebben öregbítette a magyar katona jó hírét-nevét. Ennek a vissza-

esésnek az alapvető okairól már korábban is szó volt: a XVII. század első felében a királyi Magyarország legütőképesebb, legértékesebb magyar katonái több hullámban Erdélybe, illetve a többször Erdélyhez tartozó keleti országrészekbe húzódtak át. Részen ottani végvári katonának, részben pedig a fejedelmi udvari hadakba, illetve a különböző fajtájú privilegizált hajdúk soraiba. Nem kis mértékben ennek köszönhetőek azok az eredmények, amelyeket az erdélyi fejedelmek előbb a Habsburg-ellenes harcokban, majd az 1657–1660 közötti törökellenes küzdelemben értek.

Jóllehet ez az értékes magyar katonaréteg a törökellenes erdélyi harcokban komoly vereségeket szenvedett, egy évtized múltán azonban újra szép katonai eredményeket villantott fel. Előbb a kirobbant Habsburg-ellenes küzdelmekben, majd a magyar végvári dicsőség hattyúdalaként a török elleni nagy háborúban.

Habsburg- és törökellenes küzdelmek forgatagában

*„Ha a vitéz megkopik,
És ha rongyos rajta a ködmön,
Vitézzé válik legott,
Hogyha megint a régi köd jön...*

*Ha labanc lesz a kuruc,
Hogy tud mosolyogni magában,
Így szól; kuruc a karom,
Hát hadd legyen labanc a lábam.
Be szép ködök, be szép idők
Valának akkor..."*

(ADY ENDRE: A KURUC HALÁLA)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

„Két tar közt elvész a hajás”

Ez a szállóige, amely együtt fogant a „*két pogány közt egy hazáért vérző*” magyarság gondolatával, talán soha nem vágott oly keményen, fájón a kor emberének tudatába, mint éppen a vasvári békekötés után. A jelek azt mutatták, hogy a béke tartósnak ígérkezik, hiszen a Szentgotthárdnál nagy vereséget szenvedett török igyekszik majd megóvni a békét, és a franciák elleni háborúra készülő Lipót császár pedig szintén nyugalmat akar Magyarországon.

Vajon miért sérelmezték a kor magyarjai ezt a békét? Hiszen az általános felfogás szerint a legrosszabb béke is jobb és kedvezőbb a háború elkerülhetetlen pusztításainál. Vagy talán nem is volt olyan általános ez az elégedetlenség? Talán a Wesselényiről elnevezett rendi szervezkedés vagy főúri összeesküvés, amelyből az egész korai kuruc mozgalom ki-
nőtt, nem volt több néhány sértett vagy nagravágyó magyar főúr „*rezgelődésénél*” a rendi jogokat nyirbáló Habsburg abszolutista kísérletek ellen?

Kétségtelenül számos szubjektív momentumot ki lehet mutatni nemcsak a sárospataki vár „*sub-rosa*” termében kalandos tervet szövögető, döntő többségükben aulikus előéletű magyar főuraknál, de a mozgalom többi résztvevőjénél is. A történelmet emberek csinálják, így a mozgatórugók között nem kis szerepe van az érzelmeknek, az igazi vagy csak vélt egyéni sérelmeknek. Azonban ha ez a mozgalom valóban csupán „*négy öt magyar összehajolása*” lett volna, akkor a fölszámolást sem követi egy olyan hatalmas méretű széles rétegeket mozgató társadalmi

felbolydulás mint így. Az elégedetlenséget csak a szatmári békével lehetett lecsendesíteni.

A korábbi források mellett szólnak, hogy *általános nemzeti sérelemérzetről* volt szó a Habsburg-uralommal szemben. Nem utolsó sorban sérelmezték a Habsburg-politikát a magyar katonarétegek tagjai, akik egyre inkább amolyan „*kallódó embereknek*” éreztették magukat abban az országban, amelyért – katonaelődeikkel együtt – nemzedékeken át vérüket ontották, életüket kockáztatták. A magyar katonák hangulatát híven tükrözi *Petkő Zsigmond* 1666-ban írt katonaelege: „*Nemcsak nyilvánvaló / Keresztyén vérszopó / Pogány megrontja fiát, / De még hajás szomszéd / Mardosó kutyakint / Reád készíti agyarád, / Hogy tipeg megmarjon, / Javáiddal bírn, / Elnyerhesse hazádat.*” A költemény írója, aki versének tanúsága szerint vagy mezőgazdaságban foglalatoskodó végvári vitéz, vagy szegény „*bocskoros nemes*” lehetett, arra készíti lovát, hogy maga is ott lehessen a harcolók között: „*Lígyünk rigi magyarok! / Hazája-szeretők / Szabadság oltalmazók; / Ország pusztításán / Nemzetünk romlásán / Boszszúálló párdúcok.*” A Habsburg-kormányzattól elszenvedett sérelmek ellenére azonban ebben a minden valószínűség szerint nyugatmagyarországi katonában még mindig a török elleni harc tüze lobog inkább és azt kívánja: „*Még az én két kezem / Puskám hegyes töröm / Pogányban kárt tehesse!*”³⁶⁸

Az általános közhangulat alakításában – különösen a paraszti tömegek és a katonák között – jelentős szerepük volt a protestáns prédikátoroknak, akik lelkiismereti szabadságukat és egzisztenciális létüket egyaránt

fenyegetve látták a Habsburg-hatalomtól. A dísztelen, fehérre meszelt templomokban, a misék belenyugvást hirdető zsolozsmái helyett a „*tele torokkal*” elharsogott zsoltárok után izzó hangú prédikációkban tüzelték a híveket a zsarnoki „*német uralom*” ellen, amelyet rosszabbnak tartottak még a pogány török uralmánál is!

Páris Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672 tavaszán kibocsátott kiáltványában külön szolt arról, hogy „*némely prédikátorok, nem keresztényi buzgóságtól viseltetvén, a Kereszténység természet szerint való ellenségének szerencsés voltáért az együgyű községet imádkoztatnák, és azzal a Pogánysághoz szítván, a Kereszténynek közt való gyűlölséget is gerjesztének*”.³⁶⁹

Valóban rosszabb, károsabb volt a Habsburg-uralom a magyarok részére a törökénél? Ma már világosan látjuk és ki is mondhatjuk, hogy nem. A Habsburg-uralom minden sérelmes diszkriminációs intézkedése ellenére is kevésbé gátolta a fejlődést Magyarországon mint a török elnyomás. Akik azonban a Habsburg-hatalom ellen lázadoztak, a bécsi udvar „*magyarellenes politikáját*” kárhóztatták, többnyire csak ennek a szorítását ismerték, és a távolibb, az ismeretlenebb szebbnek, kevésbé terhesnek tűnt a számunkra. Különösen, ha Erdély helyzetére gondoltak, ahol a törökök még mindig kevésbé szoltak bele a belső viszonyok alakulásába.

A vasvári békekötés után a magyar közvélemény nagy része úgy látta, hogy a bécsi udvar és a török megegyezett a háta mögött a magyar nemzet rovására, egymást erősítve ezzel a magyarok fölötti uralmukban. Miután az erdélyiek török elleni megmozdu-

lását 1662-ben véglegesen leverték és fölszámolták, szinte törvényszerű volt, hogy az elégedetlenség áttevődik a királyi Magyarországra területére, ahol Habsburg-ellenes élt kap.

A Wesselényi nádorról elnevezett összeesküvést a megerősödött Habsburg-abszolutizmus drasztikus eszközökkel számolta föl. A hóhérbárd alkalmazása a királyi Magyarországon, ahol 1606 óta a „*ius resistendi*”-t békeegyezmények szavatolták még a végvári magyar katonák részére is, óriási fölháborodást szült! Mindenekelőtt a nemesség sorai-
ban, de fenyegetve érezte magát sok protestáns polgár és jobbágy is. Amikor pedig megjelent a végvári katonaság csökkentéséről szóló rendelet, amely földönfutóvá tett több ezer harcedzett fegyveres férfit családjával együtt, belőlük, valamint a Várad elfoglalása után nagyrészt földönfutóvá vált kiváltságolt hajdúságból megteremtődött a Habsburg-ellenes harc szilárd fegyveres bázisa is.

A hetvenes években Erdélyben elkezdett „*Imago veritatis*” című költeménynek a magyarokhoz szóló része keserűen állapítja meg: „*Erős végváraid mind másoknál vagynak, / Ki kezdedben van is, nem tudom mint vagynak, / Talán azokból is csakhamar kizárnak, / Hát mit remélsz, a te gyermekid mit várnak.*” A földönfutóvá lett, és így a törvénnyel szembekerült végbeliek szomorú jövőjét szinte drámai erővel festik a kemény társadalomkritikát sem nélkülöző sorok: „*Nagy dolgok lopói szabadosan járnak, / Kis dolgok lopóit tömlecben bezárnak, / Akik szabadulást onnét nem is várnak, / Azoknak testekkel hízódnak az varjak.*”

Az Erdélybe menekültek nagyon idegenül érezték magukat a fejedelemségben. „*Egy istenében reménylett szegény bújdosónak alá-*

zatos könyörgése” keserűen panaszolja föl azt a rideg fogadtatást, amelyet a Habsburg-uralom elől Erdélybe menekülők ott tapasztaltak: „*Ez ország hozzám vad/ Mintegy kegyetlen had,/ Nevemet sem isméri. / Mit keresek én itt? Ide mi dolog hítt? / Honnan jöttem? – azt kérdi. / Hogy nem maradtam ott / Lakásom volt holott? / Bosszúját rám így méri.*”³⁷⁰

Ez a fogadtatás önmagában is arra ösztönözte a magyarországi bujdosókat, hogy mielőbb fegyverrel térjenek haza, és így biztosítsák maguknak a vágyott életkörülményeket. A kirobbanó fegyveres harc első szakaszát, amely alapvetően erdélyi irányítással és támogatással folyt, a történettudomány a „*bujdosók mozgalmának*” nevezi. A nyolcvanas évek elejével kezdődő szakaszt azonban már „*korai kuruc mozgalomnak*” hívjuk. Ettől kezdve válik általánosan ismertté a „*kuruc*” elnevezés, úgyis mint Thököly Imre „*kuruckirály*” és úgy is mint „*kuruc katonák*”. A történettudomány szinte magától értetődően származtatta ezt az elnevezést a „*crux*” szóból. Arra utalván, hogy a Dózsa vezette „*keresztes had*” utódainak tekintették őket, majd ők is magukat. De így van-e ez vajon a valóságban is? Hogyan vallanak erről az egykorú források?

A bujdosók vezetői az 1678. őszen kelt jelentésüket így írták alá: „*Istenünk dicsőségéért, s hazánk lelki testi szabadságáért fegyvert viselő grófi, úri, főnemesi lovas és gyalog vitézlő rendből álló Magyarország közönségesen.*”³⁷¹ Ez az elnevezés arra utal, hogy a bujdosók nem tekintették magukat a Dózsa-féle keresztes paraszt had örökösének! De maga Thököly Imre, a néhány évvel későbbi „*kuruc király*” is az 1679-es kiáltványában

Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitány, majd Magyarország nádora

még az „*Isten dicsőségéért s hazájuk szabadságáért bujdosó s fegyverben lévő minden rendbéli lovas és gyalog, végbeli és mezei különböző rangú*”³⁷² katonákról szól. Ezzel szemben Kállai Fényes István debreceni nótárius, aki Dobozy István városi főbíró kívánságára megörökitette a császári katonák 1675. decemberi garázdálkodásait a civis városban, azt írja: „*Az szegény kurucot mint kopók hajhásszák*” – t. i. a császáriak. Más helyen arra is utal, hogy milyen szóval keresik a németek a bujkáló „*rebelliseket*”: „*Templomban, skolában,*

mind az két toronyban / Keresik az krucot széj-jel az városban.” A „*kurucoknak kóborlásáról*” ír a hadházi protestáns prédikátor is 1677-es följegyzésében.³⁷³

Nézetem szerint – a közhiedelemtől eltérően – a „*kuruc*” elnevezés német csúfnévként született a hetvenes években, a „*Kruzitürken*” kezdeti formában, ami akkor a mai pusztán káromkodást jelentő értelmezéstől eltérően „*keresztény törököt*”, „*pogány keresztényt*” jelölt. Erre utal Spankau felső-magyarországi főkapitány 1672-es kiáltványa is, miszerint a bujdosókat már ekkor közvetlen kapcsolatba hozták a törökkel, akinek a védelmét kérték és ahonnan nemcsak biztatást, de oltalmat is kaptak. Az 1672-es támadás után készített gömöri vizsgálati anyagban egy bizonyos Máthé János elmondja, hogy a füleki császári katonák a bujdosókat „*rút, fételmesen*” kurucoknak szidták. 1672 után ez az elnevezés egyúttal megkülönböztetésül is szolgált a bujdosók és a bujdosókat eleinte támogató, de külön operáló erdélyi katonaság között. Ez a pejoratív kicsengésű csúfnév egyre általánosabbá vált annak ellenére, hogy a bujdosók soha nem nevezték magukat így! 1682-ben már Rasid effendi török udvari történetíró „*kuruc királynak*” nevezte Thökölyt, a vele harcolókat pedig „*kurucok*”-nak. A török számára nem jelenthetett sértőt az, hogy a bujdosókat „*keresztény török*”-nek nevezik, s egyúttal így ők is könnyebben el tudták választani azokat az erdélyiektől.³⁷⁴

Nem lévén nyelvész, csupán hipotézisként vetettem fel a „*kuruc*” elnevezés ilyen eredetét. Az ugyanis mindenképpen valószínűtlen, hogy ez a mozgalom bármiféle közösséget is érzett volna Dózsa parasztfelkelésével.

De a számukra katolikus kicsengésű „*kereszt*” szóval sem, hiszen Thököly katonái szinte kivétel nélkül protestánsok voltak, akik nemegyszer irtóháborút folytattak a katolikusok ellen. Ezért rendkívül valószínűtlen, hogy akár maguk, akár ellenségeik a „*kereszt*” szóval hozták volna kapcsolatba elnevezésüket.

A bujdosók váltakozó sikerű harcai után a korai „*kuruc*”-mozgalom (1681–1684) rendkívül jelentős katonai sikereket ért el. Ezek nyomán Felső-Magyarországon egy új állam jött létre: Thököly Imre fejedelemsége, amit a törökök a „*kuruc király*” országának neveztek. Ezzel Magyarország területe valójában négy részre szakadt. Ezt a történelmi fordulatot a magyar történetírók többsége negatív fejleményként értékelte és értékeli ma is. Az elmarasztalás alapja nyilvánvalóan az államegység további szétdarabolódásának a fejlődéssel ellentétes tendenciája, valamint az, hogy ez a fejlemény a török kívánságának megfelelően történt, s így a magyarországi török uralom idejének meghosszabbodását segítette elő.

E munka keretében nincs mód ellenkező álláspont részletes kifejtésére. Emiatt csupán utalni szeretnék néhány figyelmet érdemlő történeti szempontra. Így például arra, hogy az ország négy részre szakadása bekövetkezett már 1604 őszén is, s emiatt mégsem marasztalta és nem marasztalta el ma sem a történettudomány a Bocskai vezette küzdelmet. Rendkívül hasonló volt a két mozgalom jellege a török kapcsolatokat illetően is. De nem lehetne lényegi különbséget kimutatni Bethlen Gábor és Thököly Imre török kapcsolata között sem: mindkettő függő viszony volt. Ami viszont talán a legdöntőbb: a

magyarországi török uralom fennmaradása és tartóssága Thököly fejedelemsége idején még annyira sem a magyarokon múltott mint a XVI. század végén, vagy a XVII. század első felében! A magyarországi török uralom időtartamát, az európai nagyhatalmi viszonyok szabták meg: elsősorban a török és a Habsburg-hatalom politikai, katonai viszonyainak az alakulása. A török hatalmi helyzet megingása maga után vonta Thököly felső-magyarországi és Apafi erdélyi fejedelemségének a bukását, jöllehet az utóbbi függetlenségét különböző nemzetközi egyezmények szavatolták. Mindezek alapján úgy látom, hogy a Thököly vezette kuruc mozgalmat, főleg Buda fölszabadításáig, a XVII. század első felében lezajlott Habsburg-ellenes függetlenségi harcok egyenes folytatásának kell tekintenünk³⁷⁵.

Buda keresztény kézre kerülése és a magyarországi török uralom megingása megosztotta a kurucok táborát. Különböző körülményektől befolyásolva ki a török ellen fordult, ki pedig továbbra is a császári csapatok ellen küzdött. Magyarország sajátos történelmi viszonyai között mindkét harc nemzeti érdekeket szolgált, mert a magyar polgári fejlődés kibontakozásának érdekében állott mind a török, mind a Habsburg-uralom alóli fölszabadulás. Éppen ezért sorolhatjuk a Thököly zászlói alatt küzdőket vagy a hegyaljai felkelésben harcolókat ugyanúgy a haladó magyar katonai hagyományok képviselői közé, mint azokat, akik Buda, vagy más török kézen levő magyar vár falait, bástyáit ostromolva öregbítették a magyar katonák „jó hírét-nevét és szép tisztességét.”

A bujdosók soraiban

„Fegyverrel, fegyverrel köll bosszút állani, / Magyarnak fegyverrel köll veszni vagy nyerni! / Hittel csalattattunk, nem köll azért hinni, / Fegyver fog közöttünk igazságot tenni!” Ez a „seregek voksa” ugyan 1680 táján keletkezett versben található, de híven tükrözi a hetvenes évek harcainak a hangulatát, és a Habsburg-hatalom ellen fegyvert fogó magyar végvári katonák korábbi álláspontját is.³⁷⁶

A párizsi *Gazette* 1670. március végén azt közölte, hogy Felső-Magyarországon a protestánsok 2000 főnyi hadat toboroztak a török elleni védelemre hivatkozva, és azt kérték Bécsbe küldött követeik által, hogy a várakba négyezer magyar végvári katona kerüljön a németek helyébe.³⁷⁷ A felső-magyarországi magyar végvári katonaság az országgrész legtekintélyesebb főúranak számító I. Rákóczi Ferenc neve alatt kitört zavargásokat kétségtelenül támogatta, vagy legalább is rokonszenvvvel kísérte. Tulajdonképpen most is azt tette, amit a korábbi Habsburg-ellenes harcok idején: a legtekintélyesebb főurakhoz és a vármegyékhez igazodott. Amíg azonban korábban a Habsburg-ellenes küzdelmeket lezáró békekötések teljes amnesztiát biztosítottak a magyar végváriaknak is, ezúttal a megerősödött Habsburg-abszolutizmus a megtorlást a felkelés vezetőin túl kiterjesztette a végváriakra is. 1670 novemberében a felső-magyarországi főkapitányság központját – *Kassát* – is megszállták a császári csapatok, és egy évvel később megkezdődött a magyar végvári katonaság elbocsátása.

Ez a rendelet egyes források szerint 8000 mások szerint 14 500 magyar katonát érint-

tett. Tekintetbe véve a végvári katonaság létszámát, az előbbi létszámot tartom valószínűbbnek.³⁷⁸ Mindenesetre a 8000 földönfutóvá lett végvári katona is tekintélyes hadibázist biztosíthatott a bujdosómozgalomnak. Különösen ha figyelembe vesszük azt a történelmi tényt, hogy az 1660-as török hadjárat alkalmával is rengeteg privilegizált hajdú vált földönfutóvá, akik készségesen segáltak a bujdosók zászlói alá. Ezen túl számíthattak az erdélyi végváriak egy részének aktív részvételére is, ami szintén nem volt csekély létszám, hiszen csupán *Huszt*on 600 fős őrség volt 1670-ben.³⁷⁹

A forrásokból úgy tűnik, hogy az 1671 végén kiadott redukciós rendelet végrehajtása csak lassan haladt előre. Apafi Mihály erdélyi fejedelem ugyanis 1672 márciusában azzal bízta meg az egyre nagyobb politikai és katonai szerepet játszó Teleki Mihály kővári kapitányt, a Habsburg-ellenes hadjárat kiszemelt fővezérét, hogy tudakozódjék a királyi terület magyar végvári katonasága között arról, vajon miként reagálnának az Erdélyből kiinduló Habsburg-ellenes támadásra? Teleki egy *Pap Izrael* nevű, bujdosásra kényszerült katonatisztet bízott meg azzal a feladattal, hogy keresse föl az egyes magyarországi várak kapitányait és katonáit. Közölje velük, hogy „*a magyar nemzet*” rövidesen megszabadul a jelenlegi iga alól. Jól gondolják meg a végváriak: ha Magyarország császári uralom alatt maradna, a katonaságot azonnal lefegyvereznék és jobbágyorszára vetnék! Éppen ezért legyenek most egy kis türelemmel és ne ingereljék a törököt, mert az kész a Habsburg-ellenes támadás segítésére. A katonák tartsák lovaikat jól, és

fegyverüket készen. Rövidesen megérkeznek hozzájuk pénzzel és zászlókkal a bujdosók megbízottai. Amíg ez be nem következik, addig ne cselekedjenek semmit a német ellen.³⁸⁰

Apafi Mihály fejedelem szeptember 3-án arra utasította Telekit, hogy az erdélyi végvárakból minél nagyobb számú hadat vigyen ki a bujdosók segítségére. Azok ekkor már *Nyíregyházánál* táboroztak és arra kérték Telekit, vegye ostrom alá *Szatmárt és Ecsedet*, amely várakban császári katonaság állomásozott. A bujdosóvezérek *Kassát és Regécz* várát szorongatták. Az előnyomulásuk egyelőre sikeresen haladt előre, de Teleki, aki összesen mintegy 700 lovassal és ugyanannyi gyalogossal érkezett Szatmár vára alá, *Batizvasvárinál* súlyos vereséget szenvedett a szatmáriaktól. A vár 2600 főnyi őrségéből 2000 volt az idegen zsoldoskatona, a többi pedig magyar végvári.³⁸¹

A Felső-Magyarországon előretörő és útközben fölszaporodó bujdosó sereg létszámát a források általában 15 000 főnyinek mondják. Velük szemben a császári hadvezetés ekkor mintegy 8000 katonával rendelkezett Felső-Magyarországon *Spankau és Cobb* tábornokok parancsnoksága alatt.

Ma még nem tudjuk megmondani, hogy milyen volt ebben a kezdeti időszakban a bujdosó seregben a hajdúk és a volt végvári katonák arányszáma. Ez már azért is nehézségekbe ütközik, mert a rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint 1660 után a privilegizált hajdúvárosok földönfutóvá vált lakossága jelentős részben a tisztántúli várakban vonta meg magát. Az eddig ismertté vált adatok igazolni látszanak *Takáts Sándornak*

*Hajdúk a XVII. században
(Egykorú festmény)*

azt a korábbi megállapítását, hogy a bujdosó nemesekhez csatlakozó végbeliek magvát az az 1500 katona alkototta, akiket Lipót redukciós rendelete már 1672 elejére földönfutóvá tett. Valószínű, hogy ezek a végváriak

tömörültek az úgynevezett *szendrői* és *ónodi* ezrekbe. A 70-es években végig külön szervezeti egységet alkottak a Habsburg-ellenes hadon belül. Rajtuk kívül azonban már 1672-ben a fölkelőkhöz csatlakozhattak

a *kállói* vitézek is, akik 1670 tavasza óta bujdosásban voltak, valamint több, kisebb-nagyobb kóborló egység. Az 1672-es hadiesemények menete mindenesetre arra utal, hogy abban a 8000 fős seregrészben, amelyben Szuhay Mátyás volt *kállói* kapitány és az idősebb Petróczy István volt a parancsnok, és amely *szeptember 14-én Enyickénél* több órás véres harcban legyőzte Spankau hadát, magas volt a harcedzett katonák aránya.³⁸²

Az elért harcászati siker eredményeként egyes bujdosó csapatok eljutottak Árva vármegyébe is, ahol elfoglalták *Árva* várát. Az egyesült császári sereg azonban október 26-án a *györkei csatában* a felkelő hadban levő hajdúk átpártolása után legyőzte a bujdosók fő erőit. A források külön kiemelik ezer magyar „*talpas*” bátor helytállását, akik hősieken és fegyelmezetten küzdöttek a teljesen reménytelenné vált helyzetben is. A korabeli krónikás leírása szerint: „*Egyik sem hátrált. Mindegyik ott esett el, ahol a csatának a kezdetén állott!*” Úgy tűnik nem járhatok messze az igazságtól, ha ezt az ezer „*talpast*” harcedzett magyar végvári gyalogosnak vélem, akik megfelelő állóképességet szereztek a korábbi harcok során.³⁸³

A bujdosók veresége súlyos volt, de korántsem döntő! Az Erdélybe visszahúzódó katonák újabb támadásra készülődtek. Létszámuk 1673 júniusában közel 4000 fő volt. A császári hadvezetés is ebben az évben készített kimutatás szerint több mint 60 000 katona fölött rendelkezett, de ebből az erőből nagyon kevés állomásozott Magyarországon, mert az 1673-ban kirobbant francia háború miatt a katonák döntő többsége nyugaton volt.³⁸⁴ A bujdosók azonban nem tudták ki-

aknázni ezt a kedvező helyzetet a török portai vezetők habozása, az Erdélyben dúló hatalmi küzdelmek és a bujdosómozgalom megosztottsága miatt. Az ekkor vezéri szerepet betöltő Wesselényi Pál nem bizonyult különösebben tehetséges politikusnak vagy hadvezérnek.

A korabeli levelek amellet tanúskodnak, hogy a magyarországi *végvári hadinép* jelentős része az elszenvedett vereség dacára is a bujdosókkal tartott. Erre utal többek között az a levél is, amelyet Wesselényi Pál, Kende Gábor és Kubinyi László 1675 decemberében írtak Telekinek. A Wesselényi által papírra vetett utóirat szerint a végbeliek létszáma, mégha a fizetési nehézségek miatt meg is rósztálják őket, mindenképpen eléri az *ötezer főt*. Wesselényi 1676 nyarán arról értesítette Telekit, hogy a lévai és a korponai kapitány egyetért a bujdosókkal. A következő esztendőben maga Teleki is úgy értékelte a helyzetet, hogy egy támadás esetén a legtöbb vár katonasága föladná az erősséget. Úgy látta, még a császári „*talpasok*” és a várakban levő horvát katonák is átállnának, ha adhatna nekik biztosító levelet. Tudjuk, hogy Farkas Fábián, az egykori putnoki várkapitány is ott volt a támadók között, Majos Ferenc csapatában. Részt vett a szeptember 21-i kővári haditanácskozáson Tállyai György ónodi és Uri István szendrői kapitány is. A támadásra kész végbeli katonák *Tur* és *Ványa* között táboroztak. Október 14-én a habozó, óvatos Apafi megengedte az erdélyi végváriaknak is, hogy részt vegyenek az akcióban.³⁸⁵

A nagy felkészülésnek meg is lett az eredménye: a *nyalábi győzelem*, amelyet a francia segélycsapatok a magyarokkal karöltve 1677

októberében arattak Schmidt császári tábornok csapatain. Az egykorú francia hadijelentés kiemeli a velük harcoló magyar katonák hősiességét, akik közül több magyar tiszt is elesett.³⁸⁶ A téliesre fordult időjárás miatt azonban nem tudták kiszélesíteni ezt a harcászati sikert. Erre a következő esztendőben került sor, amikor a bujdosók élére egy rendkívül tehetséges fiatalember, Thököly Imre került, jóllehet a névleges vezér még mindig Teleki Mihály maradt.

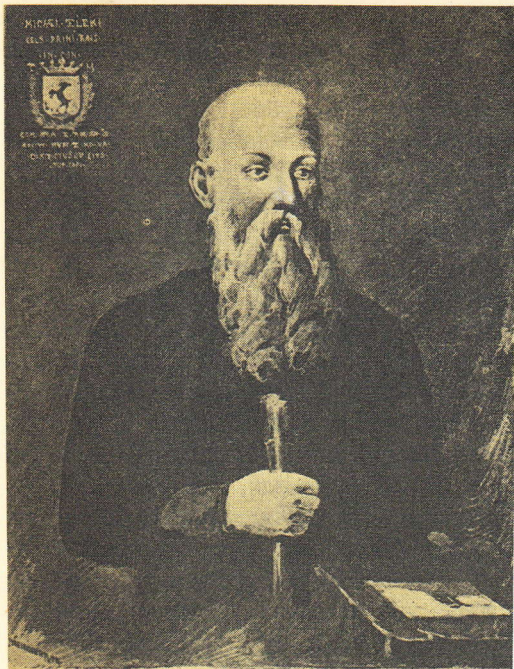
Miután Szendrő helyőrsége „sok csíntalan-ságot” követett el „a szegény bujdosó magyarságon”, 1678. június 30-án éjszaka Teleki katonái fölégették a vár alatti várost. Öt nap múlva Putnok magyar és német őrsége nyíltan a bujdosókhoz állt, de a Habsburg hűségen maradt Ónod katonasága sem lövetett a vár alatt elvonuló felkelőkre. Júliusban Bódogkő, Szerencs és Szaláncz őrsége nyitotta meg a kapukat. Mindez nagy sikernek számított, bár a keleti országrészben Kassa, Eperjes, Munkács, Ungvár, Szatmár és Ecsed még mindig császári kézen volt, s veszélyeztethette a nyugati irányban előretörő bujdosók hátát, és az Erdéllyel való összeköttetésüket.³⁸⁷ A könnyűlovas csapatok ennek ellenére egészen Barsszentkeresztig előre törtek, és a bányavárosokat, valamint Zólyom, Lipcse, Végles, Devín, Kékkő, Saskő és Revistye erősségeket a várkatonaság önkéntes kapunyitása révén kézbe vették.

Az ellentámadásba lendülő császáriakkal vívott harcokban különösen kitűnt Farkas Fábán a bujdosókkal küzdő gyalogok parancsnoka, aki 1665-ben még Putnok kapitánya volt. Megemlíti Csongrádi Ferenc szendrői hadnagyot is, aki hősi halált halt a

barsszentkeresztii összecsapásban. Elesett a harcban Pap Izrael volt végbeli parancsnok is. A csatavesztés után több vár őrsége újra császári hűségre esküdött. Ennek ellenére a bujdosóvezérek november 26-i tudósítása szerint: „*Divin várát jó praesidiummal muniáltuk és tegnap Gácsbul három ágyút és elégséges port, golyóbist küldtünk oda*”, Kurcsics Mihály hadnagyra bízva a vár kapitányságát. Elmondták azt is, hogy november 25-én Fülek őrsége „sok helyen megcsatáztván velünk, benneket feleset fogtunk el, s le is vágtunk. Mi közülünk a szegény Török János ónodi főhadnagy esett el.” A bujdosóvezérek a bekövetkezett sikertelenség okát abban látták, hogy „sem a franczia hadnak, sem ennek a mi hadunknak a verekedéshez semmi kedve nincsen, ez már mindenik csak a quartélyt óhajítja”.³⁸⁸

A sikertelenségben nyilván nem csekély szerepe volt a hadak fizetetlenségének is. Apafi fejedelem a négyévi hadakozás alatt mindössze kétszer fizetett a katonáknak, a franciák pedig egy alkalommal. Már 1678 márciusában olyan hírek keltek szárnyra, hogy a zsoldból élő végbeliek szétszóródtak. Áprilisban is a végváriak „nyugtalanzkodásáról” küldtek tudósításokat.³⁸⁹ Egy francia hugenotta pap úgy jellemezte a fizetetlen bujdosók harcát: „Ilyen módon a háború inkább tömeges rabláshoz hasonlított, mint egy olyan háborúhoz, amelyet óvatosan vezetnek, vagy amelyet egy jól rendezett állam erői és fegyelmezett hadserege folytatnak.”³⁹⁰

A franciák békekötése a császárral gátlóan hatott a Habsburg-ellenes mozgalom újabb kibontakozására. A kedvezőtlené vált külpolitikai viszonyok hatásán nem változtathatott az 1679-ben kibocsátott szigorú hadi-

Teleki Mihály kövári főkapitány, a kezdeti szakaszban a bujdosók vezére (Egykorú festmény)

szabályzat sem.³⁹¹ A döntő fordulatot az hozta magával, amikor 1681-ben a török elszánta magát a nyílt támogatásra. Ennek nyomán egy tekintélyes létszámú hadsereg verődött össze a magyarországi Habsburguralom fölszámolására. Kara Musztafa döntésének a távolabbi következménye egészen más lett, mint amit a török vezetés várt és remélt! Ezt azonban ekkor még senki nem sejtette előre. Egyelőre három diadalmas esztendő következett a Habsburg-ellenes küzdelemben, amelyből a magyar végvári katonaság is derekasan kivette a részét.

„A vallásért és szabadságért!”

Ez a jelmondat szerepelt azokon az aranypénzeken, amelyeket Thököly Imre még 1678-ban veretett a katonái hatalmába került Besztercebányán. Ezeket a jelszavakat írták zászlóikra a Habsburg-hatalom ellen küzdő nagy elődei is. Kérdés, hogy követte-e őt is úgy a magyar hadinép, mint annak idején Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort vagy I. Rákóczi Györgyöt?

Ha a hadlétszámok világában keressük a feleletet, akkor több érdekes dolgot tapasztalhatunk az összehasonlítás alkalmával. 1605 nyarán, a Bocskai-szabadságharc katonai sikereinek tetőpontján, Imreffy János a hadak fő fizetőmestere azt jelentette a fejedelemnek, hogy több mint *hatvanezer* katona fölött parancsol. Ez a szám nagyjából megegyezett a három nagy magyar katonaréteg, a hajdúk, a végváriak és a székelyek összlétszámával, amelynek azonban csak a fele volt mezei szolgálatra alkalmas haderő. A fennmaradó létszám kellett a várak és a határok, lakóhelyek őrzésére. A három nagy erdélyi fejedelem Habsburg-ellenes hadjárataiban *húsz- és harmincezer fő között ingadozott* a támadásba lendülő csapatok létszáma a két román fejedelemségből érkező kétezer főnyi segélyhaddal együtt.³⁹²

1681-ben egyes források szerint *huszonöt*-, mások szerint *harmincezer* fős sereg lendült támadásba. Ebben a seregben az erdélyiek összlétszáma 7–8000 fő körüli volt. Részt vett az akcióban, mintegy 7000 főnyi végbéli török katona, 2000 román segélyerő és Wesselényi Pál alatt 1200 katona. Közvetlenül Thököly Imre irányítása alatt 7000 ku-

ruc lendült támadásba. Ebben a hadoszlopban a végváriak főparancsnokává Thököly az 1677-ben elhalálozott atyja nyomdokaiba lépő ifjabb Petróczy Istvánt nevezte ki.³⁹³

Ha tekintetbe vesszük azt a körülményt, hogy a királyi Magyarország nagyobb része ekkor még szilárdan Habsburg-fennhatóság alatt állt, akkor a támadásra felsorakozó magyar katonaság létszámát mindenképpen imponálónak kell tekintenünk. Később újabb magyar katonák álltak Thököly zászlója alá. Szeptemberben egy hétig tartó körülzárás után *Kálló* őrsége föladta a várat Thököly kurucainak. A hónap végén a mind nagyobb önállóságot kivívó Thököly azt „üzente” Apafi fejedelemnek: *Kálló* megtartásáról gondoskodik, és tovább nyomul Felső-Magyarországra, mert ígéretet kapott *Szádvár* és *Tokaj* föladására.³⁹⁴ Míg a kuruc vezér, akit külföldön, ha kissé elfogultan is, így jellemeztek már 1678-ban: „nagy génius, személyében bátor és tele van jó szándékkal saját pártja iránt”³⁹⁵ – sikeresen tört előre, az erdélyiek a várakkal kevésbé boldogultak. *Ecsed*-ben Kende Márton császárpárti magyar kapitány ugyan „*assecuratiót*” kért maga és katonái számára Apafitól, de a végén még sem nyitott kaput. *Szatmárban* Bagossi László a vár föladásán munkálkodott, de a német parancsnok letartóztatta őt, s így a különben is elkedvetlenedett Apafi hasztalanul ment október elején a vár fala alá. Az erdélyi fejedelem és Teleki egyre inkább féltékenykedni kezdett Thököly növekvő hatalmára. Az erdélyi portai követek útján igyekeztek ellene hangolni a török vezetést. Nem sok sikerrel, mert a nagyhatalmú *Kara Musztafa* nagyvezér ekkor már a háború mellett voksolt.

Székely László portai követ 1682. elején ezt írta erről Telekinek: „*Igen odiosa materia a ki itt tractát forgat, itt az az ember kedves a ki kardot ránt, szemben megyen a némettel.*”³⁹⁶

Ez a követjelentés különben azért is figyelemre méltó, mert számos külföldi és magyar történetíró vélekedése szerint a török Thököly 1682-es nagy hadi sikerein fölbuzdulva szánta el magát a háborúra, és a Bécs elleni támadásra! Erről pedig februárban – a követjelentés keltekor – a nagyvezér még nem tudhatott semmit. Ő sem lévén jövőbe látó, nem láthatta előre, hogy az 1682-es év nem lesz-e éppen olyan változó sikerű esztendő, mint a korábbiak immáron egy évtizede?

Nem sokkal az 1682-es hadjárat megindulása után a *Debrecenben* időző Teleki Mihály arról értesült, hogy a felső-magyarországi végvárok magyar őrsége Thökölyhöz állt. Érdekes ezzel kapcsolatban megjegyezni, hogy Eszterházy Pál nádor, amikor az 1684-es fölterjesztésében a magyarok hűségére és hősieségére kívánt példákat fölhozni, éppen arra hivatkozott: „*A magyarok hűségéről nincs ok kételkedni, erre elegendő példák: Fülek, Bőszörmény, Nagy-Károly, Kassa, Ajnácskő, Szamoskő (nyilván Somoskő) és egyebek, ahol a végső erőfeszítésig harcoltak Thököly és a török ellen.*”³⁹⁷ Az elkövetkező hadiesemények alakulása a Telekinek küldött információ helytállóbb voltát látszik igazolni. Röviddel a hadjárat megindulása után sor került az egész korai kuruc mozgalom talán legszebb fegyvertényére a *kassai fellegrvár elfoglalására*, amelyet *Semsey Pál ónodi főkapitány* parancsnoksága alatt mintegy másfél ezer végvári gyalogos és lovas hajtott végre. Erről a bravúros haditettéről egy rendkívül

érdekes korabeli hadijelentést ismerünk, amit kisebb rövidítésekkel érdemes szó szerint idézni mint a kor gondolkodását és szokásait is híven tükröző dokumentumot.

Az elfoglalt kassai fellelővárban 1682. július 22-én írt jelentés így mondja el az eseményt:

– „*Vasárnap étszaka tizenkétszáz hajdúval s harmad félszáz lovassal Kegyelmes Urunk Ő nagysága ordinatiájából Szilvás Újfalutól a táborról Semsey Pál uram commendója alatt eljövén, virradatig Széplakon túl félmér földdel egy erdőben érkeztünk ott is egész estig naploltunk, s onnan, tegnap előtt este rendbe vevén magunkat, Kassához éjjel előtt tizenegy óra tájban érkeztünk; a gyalogságot az akasztófánál hadtuk harminché t lábtóval (hágcsóval) együtt, kit naplásan csináltunk. Magunk harmad félszáz lovassal a téglaszinnél megállapodtunk, egész tizenkét óráig, éjszaka csendességben voltunk. Tizenkét óra után három fertállal megizentük a gyalogságnak, hogy a lajtorjákkal együtt induljanak meg lassan, s lopják magokat a kőfal alá. Odaérkezvén állétsák föl a lajtorjákat. A hold is béhomályosodott a mi szerencsénkire, annyéra, hogy a strázsák akkor vették észre a gyalogságot mikor az árokpartján jó formában való ostromláshoz hozzá készült volt: akkor kezdék szaporán mondani a Verda?-t, de azokat is, mi-helt elkezdtek a lövést, a gyalogjaink mentést kilőtték a vártálló helyekből. Fele a gyalogságnak övig való vízben fölálléván a lajtorjákat, egymás után hágták a kőfalt. Másfelől mi is lovasok néki sivalkodván, trombitát sípot futatván, s dobót veretvén, lármát csináltunk.*

Az szegény német mezítelen aluván – szokása szerint – míg rendbe vette volna magát: fél óra alatt által estünk rajta, s elnyertük a kilenc

esztendőitől fogvást épített erős citadeláját. Kétszáz muskatérosnál (puskásnál) több nem lévén benne, kilencvenig való rabot fogtunk, a többi mind levágtuk a tisztekkel együtt. Lovat, fegyvert, s köntöst eleget nyertünk.

Mihelt bément a gyalogság, mindgyarást megnyitotta a kaput, mi is osztán a kik voltunk lovasok a mezőben strázsát hagyván, mind bémentünk, németet levágván, rabokat egy házba zárván a bástyákra kapukra gyalogságot állétván. Ezzel a jó hírrel Kegyelmes Urunkhoz ő Nagyságához postát bocsátottunk Szilvás-Újfaluhoz.”

Thököly a kapott hírré a reggelit is félbe hagyván Kassához vágatott. Fölszólítására a várost is rövidesen föladta annak német kapitánya. A kuruc vezér megígérte neki, hogy a „nagy baromi erővel” érkező törököt másfelé viszi, ha felszólításának eleget tesz. A birtokába jutott felső-magyarországi központ katonai parancsnokává kipróbált hívét, *Fajgel Pétert* nevezte ki.³⁹⁸

A török segélyező pedig valóban jött. „*Redseb havában*” – amely július 6-tól, augusztus 4-ig tart – háromnapos ostrom után Ónod várát, „*melyet a gonosz szándékú császár a kuruc királytól elvett*”, elfoglalta és lerombolta. Ezután került sor a kinevező athnamé átadására, amely – Rasid effendi leírása szerint – „*némely föltételek és kikötések mellett még magában foglalta, hogy évenként negyven ezer kara gurus (fekete piaszter) adót fizessenek*”. Thököly Imre ezzel az aktuális hivatalosan is Felső-Magyarország ura lett, aminek hatására „*a hitvány császár haragja a kuruc király ellen most még nagyobb lett, s bosszúálló szándékkal csapatait felkészíteni kezdte*”.³⁹⁹

Ilyen, szinte idillikusnak rajzolta a kuruc-török viszonyt és együttműködést a török udvari történetíró. De vajon hogyan fogadta ezt a szoros szövetséget Felső-Magyarország lakossága, és ezen belül is e terület végvári hadinépe? A lakosság magatartásáról a már többször idézett párizsi *Gazette* október végén kelt tendenciózus jelentésében többek között a következőket írta: „Thököly pártja naponta erősödik a felső-magyarországi megyékkel és rendekkel, akik pártfogását keresik. A nép és a parasztok mindenféle élelmiszert visznek táborába és az utóbbiak maguk állnak őrt a környéken és megölik a császári katonákat vagy elragadják tőlük mindazt, ami kezük közé kerül úgyhogy nagyobb kárt okoznak nekik, mint az elégedetlenek hadai.”⁴⁰⁰

A katonák hangulatát részletesen bemutatja a már idézett „Thököly haditanácsa” című hosszabb vers. Szepesi Pál így beszél a katonákról a haditanácsban: „Török kegyelméből van oltalmunk s élünk, / Német ajándásból van s volt minden veszünk.” „Hogyha holdolnunk kell, jobb hatalmasabbnak; / Hogyha szolgálunk kell, jobbnak tartom annak.” Farkas Fábián, a diplomata katona, maga is úgy látta: „Elvégi a török hamar békességit, / Némettel földbontja húsz esztendő s frigyt.” A török kapcsolat formáját ekként látta: „Szükséges hódoljon, mint Erdély nemzetünk: / Így harcol szívesen a török mellettünk.” Más vezérek is úgy látták: „Másként, mivel török segítsége nélkül / Erőt nem vehetünk magunk fegyveréből: / Mostan el ne váljunk nyújtott kezeitől, / Csináljunk magunknak paizst erejéből.”⁴⁰¹

„Magyarország a kereszténység ellensége!” – hirdették Thököly kurucainak harcai nyo-

Thököly Imre felső-magyarországi fejedelem, a legendás „kuruc király” (Egykorú festmény Bath marquis longleati kastélyában)

mán sokan Nyugat-Európában. De vajon mennyiben különbözött Thököly magatartása Bocskai Istvánétól, akinek szobrot állítottak a nagy Cromwell mellett? Vagy miben tért el Szepesi Pál indoklása a különben aulikus Illésházy István véleményétől a török szövetség elkerülhetetlenségét illetően? Thököly kurucái sem gyűlölték kevésbé a törököket mint Bocskai, Bethlen vagy a Rákócziak katonái, de úgy látták, hogy az adott történelmi körülmények között a létüket közvetlenebbül fenyegető lipóti kormányzat intézke-

Kara Musztafa nagyvezér, Bécs sikertelen ostromlója (Egykorú festmény Bécs város múzeumában)

dései ellen csakis a törökre támaszkodva védekezhetnek. Az egykorú források arra utalnak, hogy nem táplált illúziót a törökről maga Thököly sem, mégis a kassai országgyűlésen azt kellett bejelentenie, „nem akarja és nem tudja saját érdekeit a porta érdekeitől elválasztani.”⁴⁰²

Jóllehet megkísérelt külön utakat is, külö-

nösen Szobieszki János lengyel királyon keresztül, ezek a próbálkozások azonban nem jártak sikerrel. Így amikor Kara Musztafa nagyvezér 1683-ban a tényleges erőviszonyokat alapvetően hibásan értékelve Bécs elfoglalására indult, a „kuruc király” és hadinépe vele ment a hadjáratra, és osztoznia kellett a török sorsában is.⁴⁰³

A fejleményeket 1683 nyarán azonban még senki nem sejtette előre, így Thököly sem. Sőt ez a néhány hónap a *korai kurucmozgalom tetőpontja* volt: Thököly mellett nyilatkozott szinte az egész királyi Magyarország lakossága és a töröktől el nem foglalt magyarországi végvárok katonasága is. Az alsó-magyarországi, a győri és a Kanizsával szembeni főkapitányságok hadinépének ezt a magatartását egy évvel később a nádor így mentegette az udvar előtt: „Hogy pedig egy esztendővel ezelőtt egy részök átment az ellenséghez, ennek okai először, hogy nem kaptak zsoldot amiből megélhettek volna, másodsor, hogy a császári armádia Magyarországot a török és a rebellisek karmai közt hagyván kiment Ausztriába.” Ma még nem tudjuk pontosan, hogy a sikerek tetőpontján mennyi volt a Thököly zászlói alatt küzdő végváriak összlétszáma? Egy 1684-es kimutatásból arról értesülhetünk, hogy a két dunántúli és az alsó-magyarországi végvári hadinépből 3200 lovas és 1950 gyalogost vittek ki mezei alkalmazásra, továbbá 2400 lovas és 1700 gyalogos „szabad legényt”, akik szintén a várakhoz tartoztak. Tekintetbe véve az átállással járó zavarokat és az idő rövidségét az tűnik valószínűbbnek, hogy ennél kevesebb volt azoknak a végbelieknek a létszáma, akik 1683-ban a három főkapitányságból aktívan bekapcsol-

lódta a hadműveletekbe Thököly zászlaja alatt.

Arról sincsenek pontos adataink, hogy mennyi felső-magyarországi és tiszántúli végvári katona küzdött ekkor a kuruc seregben? Az a körülmény azonban, hogy 1683 elején a legnagyobb létszámú – 1580 fős – ezred azé az ifjú Petróczy Istváné volt, akit Thököly 1681-ben az alatta küzdő végváriak parancsnokává jelölt ki, a felső-magyarországi végek hadinépének nagyszámú aktív részvételére utal.⁴⁰⁴

A „*Próféta zászlaja*” Bécs alatt a porba hullt és ezzel együtt hanyatlani kezdett a „*kuruc király*” szerencsecsillaga is. A diadalmasan előretörő „*Szent Liga*” csapatainak egyik hadoszlopa megkezdte a királyi Magyarország visszahódítását a kurucok kezéről. A túlerő jelentős volt. Azonban az, hogy mennyi idő alatt és milyen feltételek között kerül császári fennhatóság alá Thököly fejedelemsége, jelentős mértékben múltott a lakosság és nem utolsósorban a várak őrségének a helytállásán.

Egy külföldi beszámoló szerint 1684 őszén Felső-Magyarországon a császári sereg sikerei után a parasztok több nemesembert, főurat agyonverték, „*mert azt hitték, hogy ezek az urak el akarnak állni a gróftól* (t. i. Thökölytől) *és csatlakozni kívánnak a császárhoz*”. A szegények menekülnek a császáriak elől – olvashatjuk egy *1685 elején* kelt tudósításban – és Thököly oltalma alá helyezik magukat. Bízna a kurucokban, akik továbbra is ellenállnak és kisebb-nagyobb harci sikereket érnek el a császáriak ellen.⁴⁰⁵

A parasztok ilyen állásfoglalásának az egyik oka a zsoldosok magatartása volt. A zömé-

ben gyalogos császári seregek sokkal kisebb területről szereztek be élelmüket, mint a könnyűlovas kurucok, s így jobban ki is élték egy adott terület lakosságát. A kilengések fő oka náluk is a katonák nyomora volt. A párizsi *Gazette* egy 1685 elején keltezett tudósításában ezt olvashatjuk: „*A katonák, akik szállásaikon a legnagyobb nyomorban élnek, mindenféle erőszakot követnek a parasztok ellen. Sőt néhányukat meg is ölték, hogy meggyék. Ezeknek a kegyetlenségeknek a részleteit olyan borzalmas körülményekkel írják le, hogy azokat nem lehetne elhinni, ha nem erősítené meg mindazoknak a tanúbizonysága, akik Felső-Magyarországról jönnek.*”⁴⁰⁶

A felső-magyarországi végvári katonaság a császári offenzíva kezdetén, 1684-ben még ellentámadást hajtott végre a császáriak ellen. Ennek során több várat is birtokba vettek; így *Késmárkot*, *Csicsavát* és *Ungvárt*. Schultz császári tábornok 7000 főnyi hadoszlopa azonban *szeptember 17-én* meglepte Thököly kurucait és jelentős győzelmet aratott felettük. Ennek dacára *Tunyogi Sámuel* kapitány ez alkalommal a megtámadott Eperjest még megvédte a császáriak ellen.

1685-ben már mintegy 11 000 főnyi császári sereg vonult fel Thököly ellen. A hadjárat azonban kudarccal kezdődött, mert *Ungvár* kuruc őrsege bátran visszaverte a támadókat. Kezdetben hasonló magatartást tanúsítottak *Eperjes* védői is *Feldmayer Simon* és *Szenczi István* parancsnoksága alatt, de az eperjesi polgárok végül kapituláltak. Őket követte *Tokaj*, *Szerencs*, *Boldogkő*, *Ibrány*, *Kisvárd* és *Kálló* őrsege, de *Kassa*, *Munkács*, *Ungvár*, *Sárospatak*, *Regéc* és *Szádvár* ellenálló hadinépe még mindig ko-

Zrinyi Ilona, Munkács védője
(Egykorú francia metszet)

moly bázist biztosított a szorongatott Thököly Imrének.

A kuruc állam bukását és ezeknek az erősségeknek császári kézre jutását tulajdonképpen a váradi pasa gyorsította meg Thököly

elfogásával. Ez a balkezes, hitszegő cselekedet azt vonta maga után, hogy a várak – Munkács kivételével – mind meghódoltak. 1685 őszén mintegy 12000 kuruc katona állt császári szolgálatba és fordult a török ellen.

Thököly ugyan rövidesen kiszabadult, a váradi pasát pedig kivégezték, de az eseményeken ez már nem változtatott.⁴⁰⁷

Vajon hogyan látták a külföldi kortársak a kurucok Habsburg-ellenes háborúját? Egy a német birodalomban megjelent munka úgy jellemezte Thököly hadviselését, hogy a kuruc király sem tudta alapvetően megváltoztatni a magyarok harcmódját, amely a gyors támadásokat kedveli, de az ellenállásra megfutamodással válaszol. Sőt e német forrás szerint a kuruc sereg kegyetlen, az adott szó meg nem tartását és a „cselszövést” előnybe részesíti.⁴⁰⁸ Ebben a moralizáló véleményben sok igazság rejlik a kuruc sereg harcászati gyengéit illetően, de ez a korábbi magyar seregekre is joggal elmondható. A kuruc állam sorsát nem is ez döntötte el, hanem a katonai erőviszonyoknak a török kárára való billenése. A magyar várkatonaság azonban még a kuruc mozgalom hanyatló időszakában is fölmutatott egy ragyogó fegyvertényt: *Munkács* várának két éven át tartó hősie védelmét.

Ez a vár, amely Thököly feleségének, Zrínyi Ilonának a tulajdona volt, kétségtelenül jelentős erősségnek számított ebben az időben. *Caprara* császári tábornok először 1685 végén táboroltatta körül a várat, amelyet ebben az időben *Radics Endre* főkapitány parancsnoksága alatt egyesek szerint 2000 mások szerint 4000 főnyi, eleséggel és lőszerezettel jól ellátott őrség védelmezett. A várbeliek 1686. február 4-én kitörést hajtottak végre a sáncokat késztető császáriak ellen, akik közül a jelentés szerint 115-öt levágtak, 11-et pedig fogolyként a várba vittek.

Március közepén *Caprara* személyesen jött *Munkács* alá, és az erősség föladására szólí-

totta föl a vár úrnőjét. Zrínyi Ilona válaszként az ellenállás jeléül március 15-én kitűzte a vár ormaira a veres lobogót, s minden bástyáról egy-egy lövést adatott le az ellenségre. Az őrség tisztjei – élükön *Absolon Dániel*, *Nemessányi Bálint*, *Sándor Gáspár*, *Madács Péter*, *Lessenyi Nagy Mihály*, *Kellemessy János*, *Dévay Tamás* és *Radics* – megesküdték, hogy ha kell mindhalálig védelmezik a várat. A védők csak 1689. január 17-én, amikor már minden remény elveszett, teljes amnesztia biztosítása mellett adták fel az erősséget. *Munkács* védelménél szerezhette első hadi élményeit a gyermek II. Rákóczi Ferenc.⁴⁰⁹

Thököly megmaradt kuruc 1690-ben *Zernyestnél* még végrehajtottak egy bravúros harcselekményt, amelyben nem tudjuk milyen létszámban vettek részt volt magyar végvári katonák.⁴¹⁰ 1691-re a felső-magyarországi fejedelemség után Erdély is véglegesen Habsburg-uralom alá került. Az erdélyi végváriak nem tanúsítottak ellenállást a császáriakkal szemben. II. Rákóczi Ferenc visszaemlékezése szerint az 1697-es hegyaljai felkelés alkalmával a bécsi udvar a végbeli magyarságot már a felkelés leverésére gyűjtötte össze.⁴¹¹

Lipót császár és király zászlói alatt

Amint már e munka elején szó volt róla, a magyar végvári katonaság eredetileg a magyar királyi koronát viselő Habsburg uralkodók állandó vagy félzsoldos hadinépe volt. Ez a katonaság, pontosabban annak változó

arányú része, a XVII. század folyamán többször is szembefordult uralkodóival, és a magyarországi felkelő főurak, illetve a Habsburg-ellenes hadjáratokat vezető erdélyi fejedelmek zászlói alatt harcolt. A harcok elültével egy részük ismételten visszatért a Habsburg uralkodó hűségére. Bántatlanságukat a békeegyezmények szavatolták.

A XVII. század első felében ezt az utat végigjárta sok nyugati zsoldossereg katonasága is. A szigorú megtorlásokat kilátásba helyező haditörvények ellenére ez – különösen a harmincéves háborúban – általános

szokásként dívott. Magyarországon a török és a Habsburg-veszély egymás mellett élése, valamint a Habsburg-hatalom és a magyar rendiség kapcsolatának, erőviszonyainak sűrű változása még külön is ösztönözte ezt a folyamatot a magyar katonaság soraiban.

Amikor azonban a török kiűzésének realitása végleg bizonyossá vált, a magyar hadi nép egyre nagyobb számban állt a török elleni harc szolgálatába. Eszterházy Pál nádor 1683-as kimutatásában 9 lovas és 5 gyalogos végbeli „sereg” szerepel, amelyek részt vettek kezdetben a Rába-vonal biztosításában.

Érsekújvár ostroma 1685-ben (Wichman egykorú metszete Bubics Zsigmond gyűjteményében)

Mint tudjuk, az ország kiürítésekor a végbeliek néhány hónapra Thököly fennhatósága alá kerültek, de a putnokiak például Gombos Imre parancsnoksága alatt részt vettek Bécs védelmében is. Azt is tudjuk, hogy 1684-ben a török ellen küzdő 12 700 magyar lovas és 6600 magyar gyalog között – a szabad legényeket nem számítva – 5150 volt végvári. Ezek közül Buda alatt harcolt az alsó-magyarországiak közül 500 lovas és 300 gyalogos, a kanizsai végekből 300 lovas és 200 gyalogos, a győri főkapitányságiak közül 700 lovas és 400 gyalogos. Ugyanakkor Érsekújvár visszavételében részt vett az alsó-magyarországi végváriak közül 1000 lovas és 500 gyalogos. A kanizsai kapitányságbeliekből a Rábához rendelték 200 lovast 300 gyalogost, Leslie tábornokhoz 200 lovast, 50 gyalogost és ezen kívül a putnoki végvári ezred 300 lovasa és 200 gyalogosa küzdött Felső-Magyarországon Barkóczi, illetve Gombos parancsnoksága alatt.

Arra, hogy egy-egy várból mennyi végvárit hoztak ki ebben az évben, értékes részadattal szolgál a győri főkapitányság váraiból 1684 júniusában Eszterházy Pál nádor alatt fölvonuló végbeliekről készített összeírás. Ebből megtudhatjuk, hogy Győrből a törzsszázadból 168 fő, a 2. századból 155 fő, Veszprémből 108 fő, Szigligetből és Csobáncból 26 fő, Pápáról 150 fő, Vázsonyból, Keszthelyről, Tihanyból 78 fő, Tüskevárból és Vásárhelyről pedig 102 fő sorakozott föl a nádor parancsnoksága alatti seregben.

A háború későbbi éveiből már nem ismerünk ilyen részletes kimutatásokat. 1685-ben a források 6000 olyan magyar katonát tartanak számon, akik kifejezetten a végvárakból

A rettenthetetlen Abdurrahman, az utolsó budai pasa

(Egykorú kép Bubics Zsigmond művéből)

jöttek a török elleni harcra. 1686-ban mintegy 17 000 főnyire emelkedett csupán a Thököly szolgálatából átvált, volt kurucok száma, akiknek jelentős része korábban végvári katoná volt. Buda visszafoglalásában közel 12 000 magyar katona vett részt, de ebben az évben is küzdöttek magyarok más helyeken is. 1687-ben, 1688-ban és 1689-ben lényegében az előző évekéhez hasonló számú magyar katona harcolt a török ellen, és ahogyan a félhold uralma szorult dél felé, annál többen tudtak kijönni a mezőre az északi és nyugati végházakból is. A magyarországi török ura-

lom megdöntésében aktívan részt vevő magyar katonák létszámának a pontos megállapítása még újabb kutatásokat igényel. Azt azonban már most is joggal elmondhatjuk, hogy a valóban szegény és elnyomorodott Magyarország népe meghozta a tőle telhető anyagi és véráldozatot a török kiűzéséért! Ebben az áldozathozatalban az élen járt magyar vitézlő nép, a végek hadinépe.⁴¹²

E történelmi igazság deklarálása persze nem változtat azon a tényen, hogy a több mint másfél évtizedig tartó háborúban, amelyben mindkét oldalról több tízezres létszámú, jól

felfegyverzett hadseregek csaptak össze, a magyar katonaság – beleértve a végvári hadi-népet is – csak *kisegítő erőként működhetett*. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem töltötték be számottevő szerepet ebben a küzdelemben.

Egy császári hírszerző tiszt töredékesen fennmaradt feljegyzéseiből megtudhatjuk például azt, hogy 1684 nyarán, a váci csata előtt, a Starhemberg Rüdiger parancsnoksága alatt szolgáló magyar katonák víg hazafias dalokat énekeltek és muzsikáltak Szent László tiszteletére, akinek éppen a névnapja volt, s az ő

Csatajelenet Buda 1686-os ostromából (Arnold van Westerhontnak a pápa részére készített metszeteről)

segítségét kérték a győzelemhez.⁴¹³ Francesco Rimani velencei lovag, aki végigharcolta Buda ostromát, augusztus 3-án ezt jelentette a velencei követnek: „Jönnek a legderekabb magyarok. 8000 emberből álló hadtestet képeznek, alkalmas és hatásos erősítésül!”⁴¹⁴

A győri határőr-főkapitánysághoz tartozó Bottyán János császári ezredesről, a későbbi legendás kuruc tábornokról, és bravúros hadtetteiről sokat írt a hadtörténeti irodalom. Nem kisebb hírnevet szerzett a Buda visszafoglalásáért vívott harcokban Fiáth János végvári tiszt sem, a győri gyalogosok őrnagya, akinek tetteit így örököltette meg az oklevél az utókor számára:

„Ő volt a magyarok közül az első, aki 600 gyalogossal ágyú és puska golyók záporában az ostromlott vár közelítő árkaiba helyezte magát. Másnap, midőn a török a várból kitört, vele bátran és hevesen megküzdött, úgy hogy miután a törökök közül temérdek levágtatott, a többiek a várba visszaűzettek, övéinek kevés vesztesége mellett. S midőn Buda külső városa megrohanásának ideje megérkezett, annak falait átmászva, az ellenséget megtámadta, hozzájövén egyszersmind a német gyalogság zöme, isten segédelmével a város elfoglaltatott. Ezen kívül még számos más alkalommal magát harcias férfinak bizonyította.”⁴¹⁵

Fiáth János, akinek a nevét ma utca őrzi Budán, csak egy volt a sok ismert és névtelen magyar végvári katona között, akik legtöbbször vásott ruhában, hiányos felszereléssel, gyarló fegyverekkel harcoltak a török ellen.

A Habsburg-szolgálatban török ellen küzdő végvári katonák harcát is számos korabeli költemény örököltette meg. Egy minden valószínűség szerint Oláh Gergely tetteit a nép-

Beck Lipót, Buda első parancsnoka a visszafoglalás után

mesék hangján elmondó költeményben a végvári vitéz lova így beszél: „Ülj fel hát, ne félj töröktől: / Én is hídom pogány vértől; / Terjeszd tovább nagy híreket – / Keményítsd meg fegyveredet!” A vitéz így válaszol lovának: „Éltem nem számom hazámért / Királyom maradásáért; / Hírem s nevem lesz nyereség, / Nem prédál többé ellenség.”

Értékes gyöngyszeme a XVII. századi törökellenes vitézi énekeknek a „Cantio de militari duce” című költemény is, amelyben a szerző, a társai miatt fogságba esett bátor Kisfaludy László győri hadnagyot állítja példaképül a török ellen küzdők elé: „Sok jó

vitézeknek volt ez tanácsadó, / Vitézségben is volt mindenkor forgódó, / Csatákon, harcokon hirt és nevet kapó”, „Győri vitézeknek gyémántkű-hordozó, / Sok katona mellett mindenkor pártfogó.” A nevezetesebb magyar végvári katonák közül megemlékeznek a források a Buda visszafoglalásáért küzdő *Semsey András* ónodi főkapitányról, *Semsey János* tokaji vicekapitányról, *Eszterházy János* győri vicegenerálisról, *Babocsai Ferenc* veszprémi kapitányról, *Zichy Imre* vázsonyi kapitányról, *Miskey István* győri őrnagyról, *Batthyány Ádám* kanizsai főkapitányról, *Tóti Lengyel János* keszthelyi kapitányról, *Festetich Pál* vicekapitányról. A bányavidéki főkapitányságból *Koháry István* vicekapitányról, aki 3000 alsó-magyarországi végvári katona élén küzdött, *Bottyán János*ról és *Kürtösy István* gyalogkapitányokról, akik az esztergomi magyar őrséggel jöttek. Ott volt a Buda alatti táborban a komáromi magyar katonaság is.

A nyugati hadvezérek, tábornokok érthetően elsősorban saját katonáik és tisztjeik érdemeit emelték ki a hadijelentésekben. Itt-ott azonban előbukkan a sorok közül a magyarok harcértékének elismerése is. Tudjuk, hogy 1691-ben a győri főkapitányság végházaiból 13 század lovas, 10 század gyalogos és 32 sajka naszádos vonult be a török ellen küzdő táborba, összesen mintegy 3000 katona. *Takáts Sándor* adatai szerint Lipót császár, Croy herceg, de még Fleury admirális is több ízben magasztaló dicsérettel szólt *Disznósdí Horváth Ferenc* ezredesről és *Galgóczy Ádám*ról, a győri naszádosok fővajdájáról, valamint a parancsnokságuk alatt küzdő végváriakról. 1689-ben például a főparancsnoknak kinevezett Bádeni Lajos külön

kérte, hogy osszanak be hozzá „jó magyar huszárokat”. *Kanizsa és Várad* visszafoglalásánál különösen kitűntek a magyar katonák, de méltatják a jelentések a tevékenységüket az 1691-es szerémségi hadjáratban is. A külföldiek által is elismert tény, hogy a magyar végvári katonák vették vissza nagy bravúrral a fontos *Boros-Jenő* várát 1692-ben. Savoyai Jenő, a híres zentai győző, ebben az időben többször is hiányolta, hogy a hadakozáshoz oly szükséges magyar könnyűlovasságot csupán Deák (Mihályi?) Pál határőr lovasai képviselik az általa vezetett főszeregben.

Az eddig ismertté vált adatokból tudjuk, hogy végigküzdötte a török elleni visszafoglaló háborút a császári haderő kötelékében a *Zichy-ezred*, a *Petneházy-Kiss Balázs-ezred*, a *Bercsényi-ezred* és a *Gyürky-ezred*. Tekintetbe véve az akkori, „német módra” szervezett ezredek létszámát, már a felsorolt egységek is több mint tízezer magyar katonát jelentenek. Rajtuk kívül azonban számosan harcoltak idegen ezredparancsnokok egységeiben olyanok, akiknek neve nem került az ismertté vált magyar hősök Pantheonjába. Ezek egyike volt a huszonegy esztendő *Bezerédy Tamás*, az oly híressé vált, de szomorú véget ért *Bezerédy Imre* kuruc brigadéros bátyja, akinek halálát az apai gyász így örököltette meg az utókor számára: „*Anno 1691. die 10 Augusti Zemelénnél a Száva vize mellett a derék két armada egymás ellenébe állva a többi úri rend és vitézek között dicséretesen viselvén magát, ennihán törököt kivégezván a világból, az én fiam Bezerédi Tamás egy janicár golyóbistól meglövetett és 15. August meghal és ott temetteik el. Requiescat.*”⁴¹⁶

1699. január 26-án aláírták a török elleni

*Savoyai Eugén, a visszafoglaló
háború híres császári hadvezére
(Egykorú kép Bubics Zsigmond
művéből)*

háborút lezáró karlóczai békét. Tíz napra rá megjelent I. Lipót rendelete a magyar végvári katonaság elbocsátásáról. Első pillanatra úgy tűnik, hogy a török hódoltság fölszámolása és a háború vége törvényszerűen vont maga után ezt a lépést, hiszen már nem volt többé szükség „a végvárak és kastélyok vitézlő népére” mint török elleni véderőre. Ez azonban csak látszatra van így, mert ha csak egy pillantást vetünk a térképre azonnal láthatjuk,

hogy az országnak egy része török uralom alatt maradt a békekötés után is, és az ellenség ott állt továbbra is ugrásra készen a déli határoknál. A török elleni védelem céljaira a bécsi udvar külön határőrterületeket állított fel, amelyek elhelyezést nyújthattak volna a török elleni harcokban oly sok tapasztalatot szerzett magyar végvári katonaságnak. A Habsburg-kormányzat azonban ide délszláv határőr-katonaságot szervezett és osztott

A zentai csata (Eisenhut Ferenc eredeti festménye)

be, mert azokban jobban bízott mint a magyarokban. Ez bizonyos értelemben érthető is, hiszen a még török uralom alatt maradó szerbek és egyéb délszláv népelemek sokkal jobban rászorultak a Habsburg-kormányzatra, sokkal több szállal kötődtek ahhoz, mint a magyar végvári hadinép. Mindezek ellenére a tízezres létszámot meghaladó elbocsátott végvári magyar katonaság joggal érezhette azt, hogy kiszorult hazája védelméből és elveszítette a kenyerét. A legtöbbjük sorsa bizonytalanná vált, hiszen akik nemzedékeken át szabad emberként, karddal kereste kenyerét, ugyancsak nehezen tudott beilleszkedni az

elnyomott helyzetű jobbágyok napi robottól terhes világába.

Bocskai István amikor a bécsi békekötés után már nem volt szüksége a zászlója alá sereglett vitézekre, a harcokban leginkább kitűnt tízezer katonájának ezekkel a szavakkal adott földet és megbecsülést jelentő privilegiumot: „...hogyan azon hazában, amelyben harcoltak, főtiszteletet és szabadságot nyernének.”⁴¹⁷

I. Lipót német-római császártól és magyar királytól pedig csak koldusbotot érdemelt ki a török ellen vérét hullató magyar hadinép.

Epilógus

*„Ordasokkal élünk
Nádban, gazban, sárban,
Mi a célunk, mi a célunk
E nagy bujdosásban?”*

*„Hadd el komám, hadd el,
Hadd el, komám, mindegy.
A Mennybéli régen-régen
Erre küldött minket.”*

*„Majd eligazítja,
Hogyha jónak látja.
Addig pedig kóborogjunk
Tovább a világba.”*

(ADY ENDRE: KÉT KURUC BESZÉLGET)

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

A korabeli forrásokból tudjuk, hogy a Bocskai által letelepített hajdúk milyen nehezen törtek be még a privilegizált, szabad paraszti életformába is. Az elbocsátott végvári katonák többsége pedig olyan alávetett jobbágyi állapotba került, ahol a földesúr és gazdatisztjei parancsoltak és basáskodtak fölöttük, és ahol az idegen katonaság „porcióztatásának”, kénye-kedvének is teljesen ki voltak szolgáltatva.

A „*Cantio de portione*” című, vagy az „*Oh, te kis maroknyi szegény magyar nemzet*” kezdetű korabeli költemények részletesen elősorolják, elkesergik, hogy milyen alávetett, szomorú sors várt a császári katonai megszállás alatt élő országban még a nemesekre és a mezővárosi polgárookra is. Mennyivel keserűbb volt a *szegénylegények* sora! Azé az elbocsájtott katonáé, akinek inge szakadozott, hevederje elmállott, hegyes töre „*ketté romlott*”, a szablyája puskája elrozsdásodott, de az elnyomott sorban élő termelők közé nem akart beállni, hiszen jobb sorsót érdemelt: „*Mesterséghez fognyi, / Nehéz már tanulnyi, / Mert az munkát pirongatást, / Nem tűrheti inaskodást / Az szegénylegény.*”⁴¹⁸

A jobbágyi állapotot a volt végvári katonák nagy többsége olyan társadalmi lesüllyedésnek tekintette, amelybe beletörődni nem tudott, és amit rendkívül igazságtalannak is érzett a maga számára. Tudatukban úgy élt, hogy ők, akik egy életen, sőt nagyon sokan nemzedékek életén át vérüket hullatták a király, a kereszténység, a haza, a nemzet és a vallás szolgálatában, nem ilyen sorsot érdemeltek ki! Nemcsak érezték, de büszkén vallották is, hogy mindenkor csak a kötelességüket teljesítették. Akkor is, amikor a török ellen harcoltak, és akkor is, amikor a másik „*idegen nemzetség*”, a „*német*” igáját igyekeztek lerázni az „*édes hazáról.*”

Joggal felvethetné bárki; az uralkodóval szembe forduló katonák az esküjükben fogadottakat, és a „*vitézlő articulásokban*” foglaltakat szegték meg a XVII. század folyamán többször is, amit a tételes hadiszabályok mindenütt általában halállal büntettek. A „*vitézlő articulások*” azonban úgy szóltak, hogy a katonák „*király ő felségének és az országnak*” szolgáljanak „*híven, igazán és engedelmesen*”. Már pedig a Habsburg-ellenes küzdelmek idején a király és az ország

különvált egymástól, ami bizonytalanná tette az esküben fogadottak értelmezhetőségét is. Ha mindehhez hozzászámítjuk azt, hogy a király ellen küzdők olyan prominens képviselői, mint például Illésházy István, Homonnai Drugeth Bálint, Mágóchy Ferenc, Thurzó Szaniszló, Széchy György és más főurak a Habsburg-ellenes harcokat záró békekötések után a legmagasabb politikai és katonai méltóságokat nyerték el király „*ő felsége szolgálatában*”, akkor még érthetőbbé válik, hogy a végváriak miért nem érezték hűtlenségnek, esküszegésnek, és a hadiszabályzatban előírtak megsértésének a király, illetve az „*idegen nemzetség*” ellen vívott fegyveres harcokat. Sőt, amint arra már utaltam a dunántúli végvári katonák 1622-es memorandumának ismertetésekor, érdemnek tekintették azt, hogy ők mindenkor az „*urakhoz és a nemes vármegyékhez*” igazodtak. Éppen ezért rendkívül fölháborodtak azon, amikor Habsburg-szolgálatba visszatérve „*áruló nevezettel orczázták őket*” egyes királyi biztosok és mustramesterek! A Habsburg-kormányzat képviselői azonban valóban nem láthattak bennük mást, mint az abszolutizmus útjában álló magyar rendiség fegyveres bázisát. A század utolsó harmadában már megkezdődtek a büntetések. Ne feledjük el, 1671-ben hóhérbárd csapta le a fejét olyan hatalmas, tekintélyes főuraknak is mint *Nádasdy Ferenc*, *Frangepán Ferenc*, *Zrínyi Péter*. A magyar végvári katonaság 1671-es majd 1699-es elbocsátása a Habsburg abszolutista kísérletek szerves részét alkotta.

A politikai szempontokon túl közrejátszott az elbocsátásnál olyan ok is, hogy a magyar végvári katonaság a XVII. század végén, a számtalan egyéni hőstett dacára, már nem volt a hadművészet fejlődési követelményeinek megfelelő haderőnem, hanem csupán másodrendű, kisegítő katonaság. Olyan, amelyet csak korlátozott mértékben alkalmazhattak a nyugat-európai hadszíntereken.

Az elbocsátott végváriak valóban „*ordasokkal*” éltek, „*nádban, gazban, sárban*”, vagy lappangtak éveken át üzött vadakként az erdőkben és a mesebeli csodavárók hitével remélték egy új kuruc világ eljövetelét. Vágyaikat, reményeiket talán a századokkal később élő, magát a „*népért síró bús*

bocskoros nemes”-nek valló költő fogalmazta meg legtisztábban, amikor a nevükben így kiáltott föl: „*Rákóczi, akárki / Jöjjön valahára / Kígyóinknak Esze komám / Lépjünk a nyakára.*”

És Rákóczi valóban eljött és föltámasztotta nyolc esztendőre azt a „*magyar világot*”, amelyben – főként a küzdelem elején – még volt „*bőcsi a szegénylegényeknek*”, és még kellett újra a könnyen forgódó vitéz és a „*hamari ló*”, és alkalmazást kaptak újra az elbocsátott végváriak és kallódó fiaik is. A kuruc hadidicsőség fellobbanó fénye azonban egyre inkább halványult, és a szabadságharc ügye elbukott. Ennek dacára a Rákóczi-szabadságharcot lezáró szatmári békekötésben a magyar katonaság többet kapott, mint a török felletti győzelmet reprezentáló karlócai egyezményben. Azok a jobbágykatonák ugyanis, akiket a szabadságharc alatt felszabadítottak, megtartották szabados státusukat.

A végvári dicsőség nyomában – ezt a címet adtam jelen munkámnak, amelyben azt vizsgáltam: hová tűnt a végvári dicsőség a XVII. század folyamán? E nagy múltú katonaréteg XVII. századi történetének áttekintése után az a meggyőződés alakult ki bennem és azt szerettem volna bebizonyítani e szerény igényű kis „*hadikrónika*” lapjain is, hogy a Habsburg-ellenes harcok korának magyar végvári katonasága semmivel sem volt rosszabb a XVI. századinál. Éppen ezért nem is lehet joggal a végvári dicsőség lehanyaglásáról beszélni sem „*Erdély aranykorában*”, sem a korai kuruc mozgalmak idején. Nem a végváriak lettek kevésbé bátrak vagy kevésbé önfeláldozó katonák, hanem az egész magyar nemzet került még jobban a történelmi haladás periferiájára, ami törvényszerűen kihatott e katonaréteg európai súlyának és jelentőségének az alakulására is. Költői túlzás nélkül is elmondható az, hogy a XVII. századi Magyarország a „*fagyos lehellet és hullaszag*” országává vált, amelyre többnyire borzongva, lenézéssel vagy szánakozással tekintettek a gazdagabb és boldogabb sorsú napnyugati országokból ideitévedt katonák, politikusok és kereskedők. A mi elődeinknek azonban itt kellett élni vagy halni: ezen az „*elátkozott tájon*”, ezen a „*naptalan Keleten*”, mert egyedül ez volt a

haza. A düledező várak, a megcsappant forgalmú és lakosságú városok, a földbe töppedt jobbágyviskók világa, a járványok, az éhínség a háborúk hullaszagot lehelő kietlen, vérmocskos valósága. Nem volt valami vonzó és bőkezű édesanya a XVII. századi Magyarország a legtöbb fia számára. Éppen ezért érdemel fokozott tiszteletet és megbecsülést az utókortól mindenki, aki nemcsak élt ebben az oly mostoha hazában, de dolgozott, küzdött és harcolt is ezért a kisszerű, szegényes, nyomorult világért. Úgy, ahogyan azok a végvári katonák tették, akik e század folyamán nem százszor, de sok százszor voltak „bátrak és viharverték”.

Függelék

NAGY LÁSZLÓ

A végvári dicsőség nyomában

ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1978

Híresebb végvári tisztek és katonák (1593–1699)

Rövidítések: gy = gyalogos, l = lovas, n = naszádos, pk = parancsnok, kap = kapitány, vkap = vicekapitány, hdgy = hadnagy, epk = ezredparancsnok, e = ezred⁴¹⁹

Abafy Miklós, 1613-tól kap *Tokajban*, hadvezérként részt vesz Bethlen Gábor háborúiban (1619–1621)

Abrahámfy Gáspár, 1620-ban főporkoláb *Sárospatakon*

Absolon Dániel, *Munkácsot* védő tiszt 1686–1688-ban

Adorján Pál, 1607. aug.-ig kap *Nyitrán*, Rhédey szolgálatában

Agárdi Tar János, 1607-ben l hdgy *Kállóban*

Ajtay István, 1672-ben gy vajda *Diósgyőrben*

Alaghy Menyhért, (1578–1631) 1629 után felső-magyarországi főkap

Almásy Dávid, 1660-ban hdgy *Váradon*, a diákok harcát vezeti

Almássy Péter, 1610-ben n vajda *Komáromban*, 1615-ben gy vajda *Érsekújvárott*

Anda János, 1607/8-ban gy tizedes *Érsekújvárott*

Angyán György, 1673-ig gy kap *Keszthelyen*

Antraiter Mihály, 1613-ban kap *Ecseden*, átadja a várat Dóczy András szatmári főkap-nak

Arácsay Mihály, 1596-ban vkap *Lippán*, kitünteti magát a török ellen

Babocsai Ferenc, 1684-ben, 1686-ban kap *Veszprémben*, mindkét évben *Buda* alatt küzd

Bagossi László, 1681-ben magyar katonák pk-a *Szatmárban*

Bakách Sándor, 1600-ban vkap *Pápán*, 1608-ban kap *Keszthelyen*

Bakó Farkas, 1607/8-ban kap *Kiskomáromban*

Bakó Ferenc, 1621-ben kap *Léván*, kitart Bethlen Gábor mellett

Bakos Gábor, (1606–1666) vkap *Füleken*, majd kap *Ónodon*. 1644/45-ben a végváriakat vezeti I. Rákóczi György seregében, majd Habsburg-párton *Szendrő* főkapitánya

Bakos Mihály, 1607-ben vkap *Nemptiben*

Balassi Bálint (1554–1594) a híres költő, 1579-et követően végvári katoná Egerben, 1591-től részt vesz a török elleni háborúban

Balling János, (+1644) 1613-ban kap *Fogarásban*, 1619-ben Bethlen fizetőmestere, majd kap *Ungváron*, 1621–1644-ig kap *Munkács*on

Balogh Boldizsár, 1619-ben v kap *Nógrád*ban

Balogh Ferenc, 1616-ban kap *Árvában*, 1620-ban kap *Semptén*, 1621-ben vkap *Érsekújvárban* (a Thurzó család bizalmi embere)

Balogh György, 1624-ben gy vajda *Nemptiben*

Balogh János, 1600-ban híres fővajda *Kanizsa* várában, börtönbe kerül árulás gyanújával, de kiszabadul

Balogh János, 1607/8-ban l főlegény *Érsekújvárban*

Balogh Lukács (várrevi), 1607/8-ban kap Cseszneken
Balogh Máté (alpestesi), 1660-ban vkap Váradon, a török elleni védelem
bátor szervezője és irányítója
Balogh Péter, 1608-ig kap Tatán, ekkor hadbírótság elé állítják a török-
kel való cimborálás vádjával
Baán János, 1607-ben és 1615-ben gy vajda Érsekújvárban
Bandy György, 1657-ig gy vajda Győrben
Bánffy Dénes (losonci), 1606–1607-ben főkap Váradon
Barabás Péter, 1596-ban hdgy Lippán, hősi halált hal a török elleni
védelmi harcban
Barajcsi János, 1605-ben kap Bozókön, Bocskai pártján
Barakonyi Ferenc, 1607-ben kap Zólyomban
Baranyay Mihály, 1676–1684-ig gy vajda Komáromban
Bárczy András, 1598-ban kap Lugoson és Karánsebesen, sikeresen küzd
Szulejmán pasa ellen
Bársony János, 1602-ben hdgy Világoson, 1605-ben Bocskai pártján
Trencsén egyik elfoglalója
Basta, Giorgio (1544–1607) híres hadvezér és hadtudós, 1597-től Ma-
gyarországon és Erdélyben tevékenykedik, 1599-ben felső-magyar-
országi főkapitány, több magas tisztsége mellett Huszt kapitánya és
tulajdonosa
Batthyány Ádám, 1686-ban főkap Kanizsán, 1684-ben és 1686-ban Buda
alatt küzd
Batthyány Ferenc (+1625) több magánvár tulajdonosa, 1607/8-ban
főkap Körmenden, 1618–1621-ben a dunántúli várak főkapitánya
Batthyány Kristóf, 1662-ben a dunántúli végek generálisa
Beeck Lipót Menyhért (1633–1693) a felszabadított Buda első főkapi-
tánya 1686-ban
Becs Imre, 1620-ban gy vajda Rohoncon
Becse Gergely, 1605-ben kap Nógrádban, Bocskaihoz áll
Békés István, 1595-ben kap és bán Lugoson, Boros-Jenő visszafoglalója
Belczienis, Mathias 1607/8-ban porkoláb Pozsony várában
Belényi János, 1629-ben v kap Tokajban
Belgiojoso (Barbiano), Giacomo (+1626) 1603–1604-ben felső-magyar-
országi főkapitány
Ballákovich Tamás, 1682-ben n vajda Komáromban
Bellavich Mátyás, 1605-ben kap Körmenden, Bocskai pártján
Bene Ferenc, 1607-ben v kap Szécsényben
Beny Albert, 1663-ban n vajda Komáromban
Beniczky Ferenc, 1616-ban kap Vácott
Berei Mihály, 1607-ben Bocskai által kinevezett kapitány Huszton,
Homonnai Drugeth Bálintnak adja át a várat
Bertholdy György, 1622–25-ben n fővajda Komáromban
Bethlen Gábor, (1580–1629) fejedelem, 1607-ben Ecsed főkapitánya
Bethlen István (ifjú), 1631-ben főkap Váradon
Bethlen Péter, 1635-ben főkap Ecsedben

Bigino András, 1682-ben n vajda *Komáromban*
Billeghy Béla, 1656-ban n vajda *Komáromban*
Bocskai István, (1557–1606) fejedelem, 1592–1598-ig főkap *Váradon*,
 1595-ben a gyurgyevői csata diadalmas hadvezére
Bocskai Miklós, (+ 1623) 1607/8-ban főkap *Szatmárban*
Bogárdy Balázs, 1661–1662-ben n vajda *Komáromban*
Bogyó János, 1654-ben n fővajda *Komáromban*
Bogyó Pál, 1607/8-ban prófuntmester *Érsekújvárbán*
Bokor László, 1686-ban n vajda *Komáromban*
Boldai Gergely, 1660-ban hdgy *Váradon*, a Királyfia-bástya védelmének
 irányítója
Bollagkó István, 1657-től n vajda *Győrben*
Borbély György, (1540–1603) a századforduló időszakának híres ma-
 gyar hadvezére, többször *Lippa* főkapitánya
Borbély Márton, 1612-ben híres törökverő katona *Nógrádban*
Borbély Mihály, 1607/8-ban gy hdgy *Ónod várában*
Borbély Pál, 1601–1606-ban n vajda *Komáromban*
Borbély Péter, 1601–1606-ban n vajda *Komáromban*
Bory Mihály, 1665-ben kap *Korponán*
Bornemissza Ferenc (*kolozsvári*), 1644-ben kap *Tokajban*
Bornemissza János, hajdúkapitány, Bethlen Gábor alatt *kassai* vicegene-
 rális, 1634-ben Habsburg oldalon főkap *Szendrőben*
Bornemissza Józsa deák, 1607/8-ban kap *Husztón*
Bornemissza Pál (+1644) Petneházy után *Boros-Jenő* főkapitánya,
 majd I. Rákóczi György hadvezére
Bosnyák Tamás (1580–1634), a korszak egyik leghíresebb végvári tisztje,
 1604-ben kap *Surányban*, 1605-ben kap *Érsekújvárbán és Füleken*, fü-
 leki tisztét haláláig megtartotta, 1605. kivételével Habsburg oldalon áll
Bossányi Gábor, 1650 és 1664 között n vajda *Komáromban*
Botlik Imre, 1656-ban l kap *Érsekújvárbán*
Botka Ferenc, 1684-ben tiszt *Pápán*, *Buda* alatt harcol
Bottyán János (1640–1709) 1684-ben *Esztergom* pk-a, *Buda* alatt küzd
 katonáival, később legendás hírű kuruc generális
Breuner (*Preiner*), *Hans* végigharcolja a tizenötéves háborút Magyar-
 országon, 1607–1625-ben főkap *Győrben*
Budaházi István, 1644-ben kap *Murányban*
Buday György, 1596-ban vkap *Lugoson*, *Temesvár* ostrománál kitűnik
 vitézségével
Buday Lázár, az 1680-as évek elején fővajda *Komáromban*, Thököly
 pártjára áll
Buday Tamás, 1607/8-ban hdgy *Tokajban*
Budaváry István, 1685-ig gy vajda *Egerszegen*, ekkor mond le
Bujáki Gergely, 1607-ben udvarbíró *Nyitrán*
Bundy Péter, 1657-ben n vajda *Komáromban*
Burgau, Karl 1594–95-ben epk. *Komáromban*, majd a császári sereg
 Obristfeldmarschallja

Capata Ferenc, 1607-ben hdgy *Komáromban*
Caraffa, Antonio, 1686-ban felső-magyarországi főkap
Czétényi István, 1682-ben n vajda *Komáromban*
Czilder Orbán, 1607/8-ban kap *Léván*
Cobb, Wolfgang 1672 előtt főkap *Szatmárban*, 1672 után felső-magyarországi főkap
Croy, Karl Eugen (1651–1702) 1690-ben horvátországi határőrség parancsnoka

Csajághy Máté, 1677-ben fővajda *Komáromban*
Csáky István (1603–1662) 1633-ban főkap *Szendrőben*, 1644/45-ben a Habsburgok oldalán küzd
Csáky Ferenc, 1668-ban felső-magyarországi főkap.
Csákvári András, 1612-ben híres „törökverő” katona *Nógrádban*
Csatáry János, híres hajdúkapitányból lett végvári tiszt *Váradon*. Ő vagy a fia *Sarkad* kapitányaként esett el 1659-ben.
Csere György, 1607/8-ban főlegény *Érsekújvárrban*, 1621-ben a katonák követe Bethlen Gábornál
Csere János, 1607/8-ban l hdgy *Érsekújvárrban*
Csillag Bálint, 1607/8-ban kap *Szentmártonhegyen*
Csinády Gergely, 1607/8-ban prófuntmester *Szatmárban*
Csizmazia Imre, 1664-ben n vajda *Komáromban*
Csókási Balázs, 1605-ben kap *Boros-Jenőben* a táborban levő Petneházy helyett
Csókási Mihály, 1599-ben hdgy, majd vkap *Boros-Jenőben*, 1602-ben Basta védelmébe veszi
Csolnaki Balázs, 1601–1606-ban n vajda *Komáromban*
Csomay Máté, 1682-től gy vajda *Veszprém*ben
Csomaközy András, híres hajdúkapitányból lett vkap *Váradon*, Bethlen Gábor legbizalmasabb emberei közé tartozott
Csongrády Ferenc, 1678-ban hdgy *Szendrőben*, a bújdosókhoz áll, a barszentkereszti ütközetben esik el
Csorba Miklós, 1615-ben gy vajda *Érsekújvárrban*

Dalmady Sándor, l kap *Érsekújvárrban*, 1668-ban a törökhöz pártol
Dampierre, Heinrich du Val (1580–1620) a korszak kiváló hadvezére. 1601-től Magyarországon küzd a török ellen. 1603-ban kap *Lippán*, 1605-ben kap *Esztergomban*, a vár feladásáért nem teszik felelőssé
Danka János, 1664-ben gy vajda *Kassán*, érdemeiért 1667-ben gy pk *Szatmárban*, 1669-ben ugyanott van, 1670-ben Kökönyesden hatalmaskodik

Deák Gáspár, 1607/8-ban kap *Vázsonyban*
Deák József, 1613-ban kap *Huszt*on, átadja a várat Dóczy Andrásnak
Deák Lőrinc, 1607/8-ban hadbíró *Érsekújvárrban*
Deák Mihály, 1607/8-ban zászlótartó *Érsekújvárrban*
Deák v. Mihályi Pál, végvári epk a visszafoglaló háborúkban

Dedk Péter, 1674-ben gy pk *Füleken*
Dely György, 1596-ban l pk *Szendrőben*
Demjén Mihály, 1638-ban hadbíró *Komáromban*
Dengeleghy Mihály (+1612) Bocskai híres hajdúfőkapitánya, 1608–1612-ben főkap *Lippán*
Dér Benedek, 1607/8-ban l főlegény *Érsekújvárbán*
Dessewffy János, Bocskai hajdúfőkapitánya, 1605-ben kap *Érsekújvárbán*, 1607/8-ban *Tokajban*
Deseő Bálint, 1621-ben *nyitrai* hajdúk „választott elöljárója”, a vár Habsburg kézre kerüléséért ő a felelős
Dévay Tamás, 1686–1688-ban *Munkácsot* védő tiszt
Dobó János, 1607/8-ban zászlótartó *Érsekújvárbán*
Dobozy Gergely, 1596-ban *Vác* parancsnoka
Dobronkai György, 1608-ban udvarbíró *Tornáiban*
Dóczy András, 1610-ben főkap *Szatmárban*, 1619-ben felső-magyarországi főkapitány, Bethlen foglyaként hal meg
Dóczy István, 1607/8-ban *Vác* parancsnoka, 1620-ban Bethlen portai követe
Dombi Máté, 1607/8-ban porkoláb *Huszt*on
Domonkos Ferenc, 1684-ben Buda alatt küzd a *vázsonyi*, a *keszthelyi* és a *tihányi* katonák vezetőjeként
Dormándi Péter, 1608 végéig kap *Sarkadon*
Dorn, Wolfgang, 1608-ban kap *Győrben*, 1610-ben kap *Pozsonyban*
Draholczy András, 1685-től n kap *Komáromban*
Draskovich János (1550–1613) határőrpk, horvát bán, majd dunántúli főpap
Duna Gergely, 1607/8-ban gy hdgy *Ónodban*

Ebeni István, 1659-ben kap *Váradon*, majd *Szamosújvárbán*
Egerszegi Ambrus, 1607/8-ban hdgy *Komáromban*, 1638-ban n kap ugyanott
Ehrgott, Leonhard 1603-ban gy epk *Győrben*
Elbey Miklós, 1676-ig gy vajda *Csesznek*en
Eördögh Márton, 1641-ben gy vajda *Putnokon*
Eörsy Péter, 1598-ban harcban kitűnt n kap *Győrben*
Erdélyi György, 1595-ben a török elleni harcokban kitűnt végvári tiszt *Lippán*
Erdélyi István, 1631-ben kap *Szamosújvárbán*
Érpályi Benedek, 1595-ben hdgy *Boros-Jenőben*
Eszkározy János, 1672-ben gy vajda *Diósgyőrben*
Eszterházy Dániel, a nádor testvére, 1623-ban l tiszt *Érsekújvárbán*, 1641-ben kap *Csesznek*en
Eszterházy János, E. Dániel fia és utóda a *cseszneki* kapitányságban 1634-ben, később vgenerális *Győrben*
Eszterházy Mihály, 1663-ban főpap Felső-Magyarországon, 1686-ban Buda alatt küzd

Eszterházy Miklós (1582–1645) nádor, 1607/8-ban I. hdgy *Kassán*, 1622-ben alsó-magyarországi véghelyek főkapitánya
Eszterházy Pál, 1641-ben kap *Érsekújvárbán*
Fajgel Péter, 1682-ben Thököly kapitánya *Kassán*
Fáncsi Ferenc, 1607-ben kap *Bozókön*, 1619-ben Bethlen mezei főkapitánya
Fánczi György, 1605-ben kap *Korponán*, 1607-ben kap *Zólyomban*
Farkas Fábián, 1665-ben kap *Putnokon*, majd a bujdosók egyik vezére
Farkas György, 1600-ban Mihai Viteazul kapitánya *Lippán*
Farkas János, 1607-ben udvarbíró *Léván*
Farkas Pál, 1607-ben kap *Nyitrán*
Farkas Pál, 1644-ben vkap *Nógrádban*
Fáy István, 1600-ban felső-magyarországi főhadbíró, 1607/8-ban udvarbíró *Kassán*
Farnosi János, 1619–20-ban kap *Munkácson*, Eszterházy Miklós szolgálatában
Fehérváry György, 1654-ben gy vajda *Kormároomban*
Fekete János, 1602–1603-ban udvarbíró *Gyaluban*, 1607/8-ban vkap *Kállóban*
Festetich Pál, 1686-ban vkap *Kanizsán*, ez évben *Buda* alatt harcol végváriak élén
Fiáth János (eörményesi), híres határőrtiszt *Győrben*, 1686-ban a *Budaért* vívott harcban különösen kitűnik.
Flaskár Mihály, 1680-tól gy vajda *Egerszegen*
Fogas János, 1639-ben n vajda *Komároomban*
Fogas János, 1682-ben n vajda *Komároomban*
Forgách Ádám, 1643–1656-ban felső-magyarországi főkapitány, 1663-ban *Érsekújvár* parancsnoka, 1652-ben a *nagyvezekényi* ütközetet vezeti
Forgách György, 1656-ban I. kap *Érsekújvárbán*
Forgách Miklós, 1605-ben kap *Tatán* a végsőkig kitart Bocskai pártján
Forgách Zsigmond, (1565–1621) nádor, 1607-ben kap *Szécsényben*, 1610-től felső-magyarországi főkapitány
Forgách Zsigmond, a nádor fia, 1644-ben főkap *Szatmárban*
Földessy István, 1625-ig n fővajda *Komároomban*
Földváry Gábor, 1660-ban n fővajda *Komároomban*
Földváry Mihály, 1678-ban kap *Zólyomban*, földadja a várat a császári csapatoknak
Fráter István, Teleki Mihály *kővári* főkap kommandánsa
Gadóczky Benedek, 1638-ban n vajda *Komároomban*
Gál Lázár, 1639-ig n fővajda *Komároomban*
Gál Péter, 1627-ig n kap *Komároomban*
Galgóczy Ádám, az 1690-es években n fővajda *Győrben*, kitűnik a török elleni harcokban

Gaudi András, skót származású híres tüzértiszt, 1644/45-ben I. Rákóczi György sikeres hadvezére, 1658-ban *Várad* védelmét vezeti.
Gazdag Ferenc, 1685-től gy vajda *Egerszegen*
Géczy András, 1604-ben kap *Szécsényben*, Bocskaihoz csatlakozik, 1607-ig kap *Hollókőn* is. 1608-ban tiszt *Kassán*, 1610-től Erdélyben tevékenykedik
Gelsei György, 1602., 1607/8-ban udvarbíró *Váradon*
Gegő Tamás, 1665-ben n vajda *Komáromban*
Gesztesi Mihály, 1676-ig gy vajda *Mérgesen*, azután *Cseszneken*
Gombkötő Tamás, 1682-ben n vajda *Komáromban*
Gombos Imre, 1656-ban l kap *Érsekújvárbán*, 1683-ban a végváriakkal részt vesz *Bécs* védelmében, kitüntetik
Göde Pál, 1607/8-ban l fhdy *Huszt*on
Gróf Tóbiás, 1607/8-ban kap *Veszprémben*
Guszich István, 1605-ben kap *Árvában*
Gutay János, 1610-ben n vajda *Komáromban*
Gutai Máté, 1607-/8-ban zászlótartó *Érsekújvárbán*
Gügyi István, 1608-ban udvarbíró *Nyitrán*

Gyarmathy János, 1686-ban n vajda *Komáromban*
Gyulai Ferenc, kap *Déván*, majd *Boros-Jenőben*, 1651-től főkap *Váradon*
Gyulai István, 1607–1619-ben porkoláb, majd főporkoláb *Kassán*
Gyulai János, 1607/8-ban gy hdgy *Kállóban*, később Bethlen Gábor udvari gyalogskapitánya
Gyulafi Sámuel, 1630–1636-ban kap *Kővárban*
Gyulaffy Kristóf (rátóti) 1607/8-ban kap *Csobáncon*
Gyürki Benedek, 1607-ben kap *Korponán*, 1619-ben Bethlen Gábor egyik parancsnoka, 1621-ben kap *Zólyomban*
Gyürki János, 1607/8-ban udvarbíró *Hollókőn*

Hagymássy Kristóf, 1605-ben kap *Szentgróton* Bocskai pártján, 1607/8-ban udvarbíró Báthory Gábor *ecsed*i várában, 1620 májusában császári alezredes, 1620 novemberében Bethlen egyik parancsnoka
Hajas János, 1607/8-ban kap *Kapornakon*
Haller Gábor (1614–1663) külföldön tanult hadmérnök, 1639–1641 között korszerűsíti *Fogarast*, *Sárospatakot*, *Gyalut*, *Székelyhidát* és *Görgényt*. 1651-től kap *Boros-Jenőben*, 1659-ben főkap *Váradon*
Haller György, 1620-ban Bethlen sikeres hadvezére a *Dunántúlon*, 1633-ban kap *Szatmárban*
Haller Sámuel, 1636-ban kap *Diósgyőrben*
Hardegg, Ferdinánd, 1593-ban főkap, 1595-ben pk *Győrben*, a várat föladja a töröknek. Emiatt kivégezték
Hársy László, 1599-ben hdgy *Boros-Jenőben*
Hathalmi Sándor, 1621-ben kap *Sümege*n, Bethlen mellett küzd
Hatvany András, 1641-ben l kap *Putnok*on
Hédervári István, 1620-ban n kap *Komáromban*

Hegedős János, 1672-ben n vajda *Szendrőben*
Herencsényi István, 1620-ban Bethlen kapitánya *Füleken*
Herman, Fridericus 1607/8-ban udvarbíró *Érsekújvárbán*
Hoffkirchen, Georg Andreas 1603–1604 között epk *Esztergomban*, *Győrben* és *Komáromban*. Harcol *Pestnél* a török ellen, később császári haditanácsos lesz. A harmincéves háború idején híres fölkelővezér
Hohenlohe, Georg Fridrich, 1595-től Magyarországon harcolt, 1604-ben Generalwachtmeister *Győrben*, a harmincéves háborúban a cseh felkelés híres tábornoka
Hóka Balázs, 1694-ig gy vajda *Győrben*
Homonnai Drugeth Bálint (1577–1609) több magánvár birtokosa, fejedelmjelölt, 1605-ben a magyarországi katonaság főgenerálisa
Homonnai Drugeth János, 1635-től generális *Kassán*, I. Rákóczi György ellen küzd
Horváth Ábrahám, 1603-ban hajdúkap *Lippán*
Horváth Ferenc, 1619-ben vajda és seregbíró *Győrben*
Horváth Ferenc (disznósdí) 1693-ban fővajda *Komáromban*, kitűnik a török elleni harcokban
Horváth Gáspár, 1607/8-ban kap *Palotán*, majd Bethlen Gábor egyik mezei alparancsnoka
Horváth István, 1618-ban kap *Kerekiben*, Báthory Anna bebörtönzésekor innen menekül el, 1620-ban már Bethlen pártján harcol, 1622-től *Ecsed* kapitánya
Horváth János, 1607/8-ban hdgy *Tokajban*
Horváth János (cseszneki), 1612-ben n vajda *Komáromban*
Horváth László, 1605-ben kap *Árvában*
Horváth Mihály, 1607–1612-ben vkap és udvarbíró *Füleken*, 1607-ben hozzá tartozik *Ajnácskő* és *Somoskő* is
Horváth Péter, 1620-ban kap *Kőszegen*, Bethlen pártján áll
Horváth Péter, 1681-től gy vajda *Keszthelyen*, 1684-ben *Buda* alatt harcol a veszprémi végváriak élén
Horváth Tamás, 1660 előtt porkoláb *Kővárban*, elesik *Várad* védelmében
Hölgye György, 1633–37-ben n vajda *Komáromban*
Hörmann Mihály, 1620-ban várnagy *Kőszegen*, 1621-ben a császáriak kivégzik
Hrussói János, 1607/8-ban gy puskások kapitánya *Érsekújvárbán*
Huszár Gergely, 1680-ig gy vajda *Egerszegen*
Huszár Mátyás, 1644-ben n vajda *Komáromban*
Huszár Péter, (1546–1603) *veszprémi* majd *pápai* kap, később *Duna-Balaton* közti főkap. 1595-ben Erdélybe megy Báthory Zsigmond szolgálatába. Haláláig részt vesz az erdélyi harcokban
Huszthi Demeter, 1612-ben porkoláb *Drégelypalánkon*

Ibrányi Mihály, 1636-tól vkap *Váradon*, 1644/45-ös hadjáratban a hajdúkat vezeti
Ibrányi Mihály (az előbbi fia) 1660-ban *Várad* védelmében esik el

Igali István, 1620-ban gy vajda *Keszthelyen*
Incze Ferenc, 1681-ben érdemeiért gy vajdává nevezik ki *Keszthelyen*
Isolano, Giovanni Battista 1607-ben kap *Szentgyörgyvárban*
Ivancsics Tamás, 1682-ben n vajda *Komáromban*

Jakabfy (Jakoffy) Ferenc, 1619-ben a Bethlent hívó kapitányok egyike,
1620–21-ben kap *Füleken* Bosnyák Tamás helyett
Jaskhy (Jászkay) Pál, 1659–1668-ban gy vajda *Keszthelyen*
Jármi Ferenc (+ 1651) 1635-ben I. Rákóczi György toborzó kapitánya,
1644/45-ben mezei pk, idősebb Ibrányi Mihály halála után vkap
Váradon
Jelitsch Miklós, 1604-ben kap *Divényben*
Jo Matey, 1612-ben vkap *Vácott*
Józsa Albert, 1607/8-ban prófuntmester *Érsekújvárban*
Józsa Antal, 1610-ig n fővajda *Komáromban*

Kádár István, híres szendrői végvári katona, 1658-ban Erdélyben küzd
a török ellen, ott esik el
Kákonyi István, 1613-ig Báthory Gábor kapitánya *Szebenben*, majd
Bethlen Gábor bizalmasa
Kanizsai Benedek, 1607/8-ban vkap *Korponán*
Kanizsai Istók, 1601–1606-ban n vajda *Komáromban*
Kanizsai János, 1670-ben hdgy *Szatmárban*
Kapellott Péter, 1660-ban n fővajda *Komáromban*
Kaptár János, 1596-ban hdgy *Lippán*, kitűnik a török elleni harcban
Karacsics Máté, 1660-ban kap *Tihanyban*
Karácsondi Mihály, 1607/8-ban porkoláb *Szendrőben*
Kardos András, 1596-ban gykap *Lippán* majd *Boros-Jenőben*, 1600-ban
Bocskai gy kap
Kárgl Tamás, 1621-ben híres tüzér *Óvárban*
Károlyi István, 1599-ben hdgy *Boros-Jenőben*
Kasza György, 1607-ben 1615-ben, gy vajda *Érsekújvárban*, 1621-ben
Bethlen Gábor gyalogskapitánya
Kasza János, 1607/8-ban porkoláb *Érsekújvárban*
Kasza Pál, 1607/8-ban híres „főlegény” *Érsekújvárban*
Kaszás Bálint, 1605-ben, 1608-ban főporkoláb *Szatmárban*
Káthay Mihály (+ 1607) híres végvári tiszt, humanista költő. 1599–
1604-ben kap *Kállóban*. Bocskai kancellárja lesz, 1606-ban koholt
vádakkal bebörtönzik, majd Illésházy meggyilkoltatja
Káthay János, 1620-ban kap *Ónodban*, Bethlen Gábor bizalmas híve
Katona Tamás, 1607/8-ban hdgy *Szendrőben*
Kayserstein, Johann Franz 1664-ben főkap *Győrben*
Keglevich Miklós (+ 1657) 1629 után kap *Ónodban* és *Diósgyőrben*
Kelemen Pál, 1607/8-ban gy vajda *Érsekújvárban*
Kellemessy Ferenc, 1607-ben vporkoláb, 1608-ban főporkoláb *Szat-*
márban

Kellemes János, 1686–88-ban *Munkácsot* védő tiszt
Kemény Boldizsár (+1630) élete végéig főkap *Fogarásban*, 1616-ban az erdélyi hadsereg főhadbírája
Kemény Ferenc, 1661-ben kap *Kővárban*, ez évben meghal pestisben
Kemény János (1607–1662) fejedelem, 1630-tól főkap *Fogarásban*, a két Rákóczi György hadvezére
Kende Márton, 1681-ben kap *Ecsedben*
Kerecsényi András, 1679-ben gy vajda *Körmenden*
Keresztes András, 1660-ban kap *Székelyhidán*, két évvel korábban az egyik pk a páülési ütközetben
Keresztessy Pál (+1633) 1605 kap *Lugoson*, 1612-től főkap *Lippán*, 1616-ban Bethlen ellen küzd, később megbecsült híve lesz
Keresztury Mihály, 1681-ig gy vajda *Keszthelyen*
Kereszturi Kristóf, 1594-ben kap *Kővárban*, a török elleni háború híve és elősegítője
Kéry János, az 1620-as években kap *Balassagyarmaton*, 1626-ban a nádor követe Bethlen Gábornál
Kés Mihály, 1665-ben kap *Szentbenedeken*
Keszthelyi János, 1673-tól gy kap *Keszthelyen*
Kéthelyi János, 1662-től Montecuccoli javaslatára kinevezik gy vajdává, 1685-től kap *Tihanyban*
Khober, Georg 1607-ben udvarbíró *Komáromban*
Khuen, Johann Eusebius, 1607-től kap *Komáromban*
Király György, 1595-ben vkap *Váradon*, 1598-ban Habsburg kézre adja a várat, ahol a török ostrom idején hősi halált halt
Kisfaludy László 1681-ben híres hdgy *Győrben*, vitézi harc után török fogságba kerül
Kiss Mátyás, 1694-től gy vajda *Győrben*
Kiss Mihály, 1665-ben kap *Szentbenedeken*
Klárís Péter, 1664-ben híres fővajda *Győrben*
Koháry István, füleki kap 1682-ig, majd vkap *Érsekújvárban*, 1686-ban Buda alatt küzd
Koháry Péter, 1612-ben vkap, 1619-ben kap *Érsekújvárban*. Katonái fogolyként Bethlen hatalmába adják. Kiszabadulása után 1623-ban ismét kap *Érsekújvárban*
Kollocsányi Ferenc, 1676-ban n vajda *Komáromban*
Kollonich György, 1626-ban főkap *Komáromban*
Kollonich Siegfried (1572–1624) a végbeliek „bálványa”, végigharcolja a török elleni háborút, 1604-ben alsó-magyarországi főkap, 1614-ben letartóztatják, II. Ferdinánd alatt Feldmarschall lesz
Komáromy Gergely v. György, 1620-ban hdgy *Váradon*, Bethlen Gábor bizalmasa
Komáromy István, 1607/8-ban főhadbíró *Győrben*
Koncz Farkas, 1607/8-ban vporkoláb *Érsekújvárban*
Kondorai György, 1607/8-ban kap *Zalaegerszegen*
Kovács Benedek, 1601–1606-ban n vajda *Komáromban*

Kovács Boldizsár, 1604–1606-ban kap *Drégelypalánkon*
Kovács Demeter, 1605-ben kap *Korponán* majd *Nyitrán* A szabadságharc után Erdélybe megy. 1610-ben Báthory Gábor egyik megbízottja a magyarországi végváriak között.
Kovács János, 1607/8-ban gy tizedes *Érsekújvárbán*
Kovács János, 1631-ben gy hdgy *Kállóban*
Kovács János, 1606-ban Bocskai hajdúkapitánya, majd vkap és később (1611-ben) kap *Tokajban*
Kovács Péter, 1607/8-ban gy hdgy *Kassán*
Kőszegi Jakab, 1602-ben hdgy *Világosban*
Kulcsár Balázs, 1621-ben ötven legény vajdája *Nyitrán*
Kun László (rosályi), 1625-től főkap *Szatmárban*
Kurocsics Mihály, 1678-ban kap *Divinben*, Thököly pártján
Kutasi Mihály, 1621-ben kap *Csesznek*en, a katonák küldötte Bethlen Gábornál
Kürtösi István, 1686-ban gy kap *Esztergomban*, ez évben *Buda* alatt harcol

Labady István, 1638-ban n vajda *Komáromban*
Lakajtártó István, 1633–37-ben n vajda *Komáromban*
Lantos György, 1607/8-ban gy hdgy *Kassán*
Lassota, Erich 1599–1604-ben felső-magyarországi főmustramester
Légrády György, 1658-ban n vajda *Komáromban*
Lengyel Boldizsár, 1618-ban l epk *Győrben*. 1619-ben a Bethlent hívó kapitányok egyike. Később híres császári toborzótiszt a harmincéves háborúban
Lengyel János, 1607/8-ban kap *Szigligeten*
Lengyel János, 1684-ben kap *Szigligeten* és *Csobáncon*, ez évben *Buda* alatt harcol
Lesenyey Nagy Mihály, 1686–88-ban *Munkácsot* védő tiszt
Leslie, 1678-ban főkap *Kassán*, 1684-ben a Haditanács elnöke
Lippai Balázs, (+1605) *lippai* katonából lett híres hajdúvezér, 1604-ben Bocskai főkapitánya
Liptay István, 1644-ben kap *Szécsényben*
Literáti István, 1607-ben udvarbíró *Zólyomban*
Littasy István, 1620-ban kap *Nyitrán*, 1621-ben nem tudja megakadályozni, hogy a katonák feladják a várat a császáriaknak
Lónyay András, 1608 augusztusától kap *Kállóban*
Lónyai Gergely, 1607/8-ban drabant hdgy *Szendrőben*
Lovas Péter, 1615-ben gy vajda *Érsekújvárbán*
Lővei Gergely (1597–1655) Balling vejeként vkap *Munkács*on
Lugasy János, 1602-ben erdélyi végvári tiszt, 1603–1604-ben Basta személyes kegyeltje, 1605-ben *Tokaj* körülrő egységének parancsnoka. 1607/8. kap *Lippán*
Lugosy Ferenc, 1598-ban *Csanádvár* parancsnoka. 1599-ben Mihai Viteazul szolgálatában küzd

Macskási Ferenc (+1639), Bethlen Gábor udvari alkapitánya, majd főkap *Szamosújvárbán*
Madács Péter, 1686–88-ban *Munkácsot* védő tiszt
Mágóchy Ferenc (1580–1611), 1608-ban felső-magyarországi főkap.
Majtényi Bertalan, 1621-ben híres főlegény *Érsekújvárbán*, társai Bethlenhez küldik követségbe
Mancsul István, 1660-ban hdgy *Váradon*
Márkházy Imre, 1607/8-ban hdgy *Komáromban*, 1612-ben seregbíró
Márkus Ádám, 1621-ben főlegény *Érsekújvárbán*, 1621-ben követ Bethlennél
Maroth (Marutti) Mihály, 1600-ban kap *Pápán*
Matthay Albert, 1607/8-ban porkoláb *Szőgyénben*
Melith György, 1634-től kap *Szatmárban*
Mikes János, 1660-ban kap *Kővárban*, részt vesz *Várad* védelmében
Mikola János, 1616-ban kap *Kővárban*, 1620-ban más beosztást kap
Mindszenti György, 1624-ben gy vajda *Szécsiszigeten*
Miskey István, 1686-ban őrnagy *Győrben*, ez évben *Buda* alatt küzd
Monaki István, 1644-ben kap *Szendrőben*
Monaki László, 1607-ben vkap *Ónodon*
Monaki Miklós, 1607/8-ban kap *Ónodon*, 1619-től Bethlen Gábor mezei parancsnokaként harcol
Monasterli Péter, 1667-ben n vajda *Komáromban*
Móré János, vkap *Lippán*
Móré László, 1598-ban kap *Csanádban*, föladja a várat a töröknek
Morgenthaller, Philip 1607-ben kap *Nógrádban*, 1609-ben is ott van
Muzslay Jakab, 1610-ig n fővajda *Komáromban*

Nadányi Miklós, 1662-ben főkap *Nógrádban*
Nádasdy Ferenc (1555–1604) „törökverő fekete bég”-nek nevezik, több dunántúli vár birtokosa, a tizenötéves háború híres hadvezére
Nagy Albert (*keszi*) előbb a török ellen küzd, majd Bocskai alatt híres hajdúkapitány, 1606-ban főkap *Szamosújvárbán*
Nagy Balázs, 1607/8-ban zászlótartó *Érsekújvárbán*, 1614-ben az erdélyi végvidéken portyáz a török ellen
Nagy Benedek, 1607/8-ban vporkoláb *Érsekújvárbán*
Nagy Egyed, 1607-ben kap *Balassagyarmaton*, 1608/9-ben kap *Füleken*, többször portyáz török területen, 1621-ben császári tisztként Bethlen Gábor fogságába kerül
Nagy Ferenc, 1654-től gy vajda *Tatán*
Nagy Ferenc (*szentefalvi*) 1660-ban *Váradon* a Veres-bástya védelmét vezeti
Nagy Gáspár, 1608-ig kap *Verebélyen*
Nagy Imre, 1649-ben n vajda *Komáromban*
Nagy Lőrinc, 1607/8-ban gy hdgy *Szendrőben*
Nagy László (*palotai*) 1610-ben n vajda *Komáromban*
Nagy Lukács, 1612-ben gy vajda *Drégelypalánkon*

Nagy Mátyás, 1607/8-ban I. hdgy *Érsekújvárrban*
Nagy Márton, 1610-ben n. vajda *Komáromban*
Nagy Miklós, 1605-ben kap *Leitaván*
Nagy Pál, 1620-ban kap *Lugoson* és *Karánsebesen*, 1626-ban az erdélyi udvari gyalogok főkapitánya, I. Rákóczi György is megtartja ebben a tisztségében
Naszvadi Bertalan, 1607/8-ban a gy. puskások parancsnoka *Érsekújvárrban*
Nemessányi Bálint, 1686–88-ban *Munkácsot* védő tisztt
Német András, 1608-tól udvarbíró *Komáromban*

Nyáry Bernát, 1644 elején kap *Kállóban*
Nyáry István (+1643) felső-magyarországi főkap. előbb Bethlen majd Ferdinánd pártján
Nyáry Pál (+1607) 1594-ben kap *Füleken*, 1596-ban kap *Egerben*, 1599-ben Rudolf által kinevezett főkap. *Váradon*, 1605-ben pártol Bocskaihoz, 1606-ban átveszi *Váradot*, ez évben főkap. *Érsekújvárrban*
Nyiri Gábor, 1607/8-ban hdgy *Huszt*on

Ocskay Gáspár (+1629) 1621-ben kap *Pozsonyban*, föladja a várost a császáriaknak
Ódall Pál, 1607/8-ban I. hdgy *Ónodban*
Olby Márton, 1651 előtt n. vajda *Győrben*, majd vkap. *Keszthelyen*
Orle v. Orlai Miklós (karvai), 1607–1619-ben kap *Putnok*on, Bethlen támadásakor kiszökik a várból
Ormándy Péter, 1593-ban kap *Palotán*
Ormándy Péter, 1663-ban ötszáz végvárit vezényel, 1688-ban kap *Palotán*
Ornay Tamás, 1607/8-ban kap *Szőgyénben*
Oroszi András, 1607/8-ban I. főlegény *Érsekújvárrban*, 1621-ben Bethlen-párti vkap. *Óvárrban*
Oszmányi Mihály, 1621-ben kap *Ónodban*
Óvári István, 1594-ben kap *Gyaluban*

Örvendi Pál, 1604-ben Bocskai kapitánya *Kerekiben*, majd kincstartó és „testamentumos úr”
Öttingen, Ulrich (+1605) ez évben *Esztergom* parancsnoka, hősi halált hal a török elleni harcban
Ötves János, 1607/8-ban n. vajda *Komáromban*

Pákozdi János, 1607/8-ban zászlótartó *Érsekújvárrban*
Palatich György, 1594-ben *lugosi* bán, a szerbeket fölkelésre bírja a török uralom ellen, 1602-ben Habsburg oldalán van
Pálffy István, 1607/8-ban főkap. *Pozsonyban*, Bethlen Gábor ellen küzd. 1639-ben császári altábornagyként hal. hősi halált

Pálffy János, 1607/8-ban I kap *Érsekújvárbán*, Bethlen ellen harcol,
 1626-ban főkap *Érsekújvárbán*
Pállfy Miklós, (1552–1600) a tizenötéves háború híres hadvezére, kap
Komáromban, 1598-ban visszafoglalja Győrt
Palotai Ferenc, 1607/8-ban kap *Sümege*n
Palotai István, 1607/8-ban gy vajda *Pápán*
Pap István, 1693-ban n fővajda *Komáromban*
Pap Izrael, híres végvári tiszt, 1672-ben Teleki Mihály megbízottja a
 magyarországi végváriak között
Pap János, 1612-ben törökre csatázó híres katona *Nógrádban*
Pap János, 1658-ban kap *Diósgyőrben*
Parnahy György, 1615-ben gy vajda *Érsekújvárbán*
Pázmány Ferenc, 1607/8-ban n vajda *Győrben*, 1618-ban gy fővajda
 ugyanott, katonai érdemeiért Sövényházát kapja
Perneszi Gábor (osztópáni), 1607/8-ban kap *Kővárbán*, 1616-ban kap
Ecsedben
Perneszi György, 1605-ben kap *Keszthelyen*, Bocskai követe a nagy-
 vezérnél
Perneszi János, 1679-ben kap *Lentiben*
Peröcsényi János, 1607/8-ban kap *Damasdon*
Pethő András, 1612-ben híres törökre csatázó főlegény *Drégelypalánkon*
Pethő Zsigmond (gersei), 1664-ben kap *Ónodban*, a nemesi fölkelés
 mustramestere Felső-Magyarországon, aranygyapjas vitéz
Pettinger, Wolfgang Georg 1607/8-ban vkap *Komáromban*
Petki Farkas, 1598-ban vkap *Lippán*, kitünteti magát a török elleni
 harcokban
Petneházy István, a korszak egyik leghíresebb végvári tisztje és hadve-
 zére, 1599-ben Mihai Viteazul mellett tűnik föl, majd *Boros-Jenő* fő-
 kapitánya közel három évtizeden át. 1626-ben Drégelypalánknál a
 magyar csapatok vezénylő tábornoka
Petróczi István (ifjú) 1681-ben Thököly Imre a seregében szolgáló vég-
 váriak parancsnokává nevezi ki
Pezzen, Johann Baptist (tévesen *Petz*-nek írják) 1595-től végvári tiszt
Komáromban, *Érsekújvárbán*, *Vácon* és *Pápán*. 1604-ben Álmosdnál
 Bocskai fogságába esik, később kiszabadul és 1614-ig szolgál
Pfeffer Lukács, 1633–37-ben n vajda *Komáromban*
Pincze György, 1612-ben híres főlegény *Drégelypalánkon*
Pogrányi Benedek, 1607/8-ban kap *Érsekújvárbán*
Pogrányi György (nemeskürti), 1607/8-ban Ihdgy *Érsekújvárbán*,
 1619-ben ugyanott Bethlen kapitánya, 1626-ban is Bethlen oldalán
 van
Pogrányi János, 1607-ben kap *Korponán* (Gyürki Benedek után)
Pokol István, 1667-ben n vajda *Komáromban*
Pongrácz Frigyes, 1595-ben kap *Szatmárban*
Répostvári Zsigmond (+1645) kap *Ecsedben*, többször tett kísérletet
 az erdélyi fejedelemség elnyerésére

Pribék János, 1607/8-ban gykap *Huszt*on, később Bethlen Gábor bizalmasa

Pribék Mátyás, 1607-ben kap *Nemptiben*

Puccheim, Hans Christoph lovasezredeként 1604-től több magyar végvárbán szolgál, 1611–1614-ben kap *Komáromban*, majd haditanácsos és Obristzeugmeister

Pulitz, Bernard 1604-ben l kap. *Kállóban*, a „vörös köpenyegesek”-nél

Rácz Ábrahám, 1610–1611-ben tiszt *Léván*, a török ellen portyázik

Rácz György, a tizenötéves háború ismert katonája, 1605-ben az erdélyi császári ellenállás irányítója, majd kap *Szamosújvárbán*

Rácz János, 1623-ban híres törökre csatázó katona *Szécsényben*

Rácz János, 1660-ban a védelem helyettes parancsnoka *Váradon*

Radics András, 1686–1688-ban kap *Munkácson*, a védelem irányítója

Radványi István, 1644-ben kap *Szerencsen*

Radványi István, 1670-ig n kap *Komáromban*

Rákóczi Benedek, 1612-ben n vajda *Komáromban* (57 évesen!)

Rákóczi György (1593–1648) fejedelem, 1611-ben kap *Ónodban*, 1619–1620-ban Bethlen Gábor felső-magyarországi főkapitánya

Rákóczi György (1619–1660) 1640–1648-ban főkap *Váradon*, fejedelem

Rákóczi Lajos (1570–1612) 1603-ban kap *Lippán*, 1607-ben kap *Kállóban*, 1611-ben a felső-magyarországi mezei seregek főparancsnoka

Rákóczi Zsigmond (1544–1608) 1588-ban főkap *Egerben*, fejedelem

Rákóczi Zsigmond (+1652) 1646-ban a felső-magyarországi várak főkapitánya

Ravazdi György, 1594-ben pk *Szamosújvárbán*, részt vesz a török párt főlsszámolásában

Rhédey Ferenc, (+1621) a korszak egyik leghíresebb végvári tisztje és hadvezére. 1594-ben kap *Füleken*, ezután bujdosó, majd Bocskai hadvezére, 1606-ban *Érsekújvár* és *Nyitra* kapitánya, 1607–1621-ben főkap. *Váradon*, haláláig hadvezér Bethlen háborúiban

Rhédey Pál, 1621-ben főkap *Kővárban*

Révay István, (1602–1653) 1631-ben kap *Tokajban*

Ribis, Siegfried 1601-ben főkap *Szamosújvárbán*

Rohonczy Jakab, 1649-ben n vajda *Komáromban*

Rottal Jakab, 1601-ben kap *Szendrőben*

Rusor György, 1605-ben 200 *esztergomi* gyalogos parancsnoka Bocskai seregében

Sághy János, 1663-ban n vajda *Komáromban*

Salm, Maximilian 1605-ben ezredes *Esztergomban*, majd *Győrben*

Sándor Gáspár, 1686–88-ban *Munkácsot* védő tiszt

Sándor István, 1667-ben n vajda *Komáromban*

Sápi Gáspár, 1607/8-ban porkoláb *Tokajban*

Sáray Márton, 1607-ben n vajda *Komáromban*

Sárkány István, 1607/8-ban vkap *Kiskomáromban*, 1619-ben a Bethlent hívó kapitányok egyike

Sárközi Demeter, 1612-ben híres főlegény *Érsekújvárbán*

Sárközi Máté, végvári katonaköltő a XVI–XVII. század fordulóján, valószínűleg azonos azzal az almád-apáti Sárközi Máté diákkal, aki 1603 novemberében érdemeiért Bastától adományban részesül

Ságvári Nagy Imre, 1624-ben gy vajda *Kiskomáromban*

Schmidt, császári ezredes, 1672-ben főkap *Szatmárban*

Schönberg, Hans Reinhard végvári tisz, 1594-ben *Esztergomban* és *Pápán*, 1605–1606-ban *Kőszegen*, *Szombathelyen*, *Győrben*, később kapitány a testőrgárdánál, udvari haditanácsos

Selyem Tamás, 1607/8-ban udvarbíró *Drégelypalánkon*

Sennyey Gáspár, 1619-ben a Bethlent hívó kapitányok egyike, 1620-ban dunántúli vkap Batthyány Ferenc mellett

Sennyey Sándor, 1630–32-ben kap *Szatmárban*

Semsey András, 1686-ban kap *Ónodban*, *Buda* alatt harcol

Semsey János, 1686-ban vkap *Tokajban*, *Buda* alatt küzd

Semsey Pál, ónodi kap, 1682-ben a *kassai* fellegrvár elfoglalását irányítja

Seréni András, 1663-ban ötszáz fős kap Felső-magyarországon

Seréni Pál, 1644-ben kap *Szendrőben*, I. Rákóczi Györgyhez csatlakozik

Sibrik Dániel (szarvaskendi), 1662-ben I főkap *Győrben*

Sibrik Pál (szarvaskendi) 1627-ben n kap *Komáromban*

Simoga Szabó Mihály, 1682-ig gy vajda *Veszprémben*

Simoni György (+1616) a Rákócziak híres kapitánya *Sárospatakon*. 1606-ban *Tokaj* elfoglalója, 1616-ban Bethlen Gábor szolgálatába áll

Sipos Mihály, 1600-ban fővajda *Kalocsán*, börtönbe kerül, de szabadon bocsátják

Slakovics Farkas, 1600-ban vkap *Pápán*, 1608-ban pk *Veszprémben*

Soky János, 1607/8-ban hdgy *Érsekújvárbán*

Sokoray János, 1662-től gy vajda *Tatán*

Solymosi Péter, 1655-ben kap *Váradon*, 1657-ben kap *Ecsedben*

Somody Gábor, 1662-ben I főtsz *Győrben*

Somogyi Albert, 1607-ben kap *Zsemberen*

Somogyi György, 1662-ben Montecuccoli javaslatára gy vajda

Somogyi János, 1607/8-ban zászlótartó *Érsekújvárbán*

Somogyi Mátyás, 1607-ben kap *Balassagyarmaton*. A korszak nagy magyar hadivállalkozója, 1624-ben bekövetkezett haláláig Habsburg oldalon küzd

Somogyi Pál, 1601–1606-ban n vajda *Komáromban*

Somogyi Pál, 1649-ben n vajda *Komáromban*

Soós István, 1620-ban kap *Balassagyarmaton*, Bethlen oldalán

Sothy János, 1626-ban vkap *Léván*, császári oldalon

Souches, Louis de (1608–1682) 1661-ben pk *Komáromban*, 1664-ben sikeresen harcol a török ellen, a szlavóniai végvárok parancsnoka

Spankau, Paris 1672-ben felső-magyarországi főkapitány

Spáczay Márton, 1640–1650-ben n kap *Komáromban*

Starhemberg, Gotthard, 1594-től harcol Magyarországon a török ellen,
1597/98-ban kap *Pápán*, 1604-ben kap *Győrben*
Stauder, Joseph 1614-ben ezredes *Érsekújvárbán*, 1618-ban *Óvárbán*
Stepán Ferenc, 1660-ban *Váradon* a Csonka-bástya védelmét vezeti
Suskovics János, 1665-ben kap *Tapolcsányban*

Szabó Balázs, 1599-ben kap *Husztón*, 1600-ban lemond tisztéről
Szabó Balázs, 1607/8-ban gy vajda *Pápán*
Szabó János, 1624-ben n vajda *Komáromban*
Szabó Mátyás, 1607/8-ban gy vajda *Zalavárbán*
Szabó Mátyás, 1615-ben gy vajda *Érsekújvárbán*
Szabó Mihály, 1607–1615-ben gy vajda *Érsekújvárbán*
Szabó Mihály, 1612-ben n vajda *Komáromban*
Szabó Mihály, 1676-ban n vajda *Komáromban*
Szabó Pál, 1658-ban hdgy *Szendrőben*
Szakály Gergely, 1624-ben n vajda *Komáromban*
Szalai Pál, 1607/8-ban porkoláb *Nyitrán*
Szalárdi Ferenc, 1660-ban gy hdgy *Váradon*
Szalkai Gergely, 1612-ben híres főlegény *Drégelypalánkon*
Szatmári István, 1660-ban főporkoláb *Váradon*
Széchy György (+1625) Korábban 1605. Bocskai udvari hadainak kapitánya, 1619–1620-ban Bethlen oldalán van, de elsőként áll át Habsburg-pártra 1621-ben, 1622-től bányavidéki főkapitány
Széchy Tamás, 1607/8-ban vkap *Körmend* és kap *Szécsiszigeten*, 1617-ben Vas vármegyében a szegénylegények biztosa
Szeghy Mihály, 1684-ben n vajda *Komáromban*
Szegei (Szogyei) Gergely, 1607-től vkap *Szécsényben*
Székely Antal, 1600-ban kap *Szatmárban*
Székely János, 1681-ig gy vajda *Keszthelyen*, majd vkap *Légrádon*
Székely Ferenc, 1604-ben kap *Szentjőbon*, Bocskai terveit felfedi Concini váradi vicekapitánynak és a várat feladja
Székely Mihály, (+1603) 1599-ben főkap *Szatmárban*, jelentős politikai szerepe van az erdélyi ügyek alakulásában
Székely Péter, 1631-ben l hdgy *Kállóban*
Szekeres Benedek, 1624-ben n vajda *Komáromban*
Széki Péter, 1658-ban hdgy *Szendrőben*
Szelestey János, (+1602) híres erdélyi végvári tiszt a tizenötéves háború idején, kap *Világosvárbán*, 1598-ban *Várad* védelmében sikeresen küzd, szolgálai Basta biztatására megölik
Szemerényi Tamás, 1607-ben kap *Légrádban*
Szénády Péter, 1635-ben kap *Boros-Jenőben*, portai követ
Szenczi István, 1685-ben kap *Eperjesen*, kitűnik a védelemben
Szentandrásy György, 1599-ben hdgy *Boros-Jenőben*
Szentiványi Ferenc, 1641-ben ltiszt *Putnokon*
Szerdahelyi Gáspár, 1607/8-ban l főlegény *Érsekújvárbán*

Szerdahelyi Tóbiás, 1607/8-ban I főlegény *Érsekújvárrban*
Szilády Mihály, 1659-ig gy vajda *Keszthelyen*
Szilágyi András, 1633-ban vkap, 1645-ben kap *Boros-Jenőben*
Szilágyi János, 1613-ban Báthory Gábor kapitánya *Kővárban*, átadja
 a várat Dóczy András szatmári főkapitánynak
Szlankovith Farkas, 1607/8-ban vkap *Veszprémben*
Szobi Mátyás, 1612-ben gy vajda *Damasdban*
Szödényi Farkas, 1615-ben gy vajda *Érsekújvárrban*
Sződy Demeter, 1599-ben hdgy *Boros-Jenőben*
Szógyéni István, 1607/8-ban I hdgy *Érsekújvárrban*
Szógyéni Mihály, 1612-ben híres főlegény *Érsekújvárrban*
Sztépan Ferenc, 1644-ben hdgy *Tokajban*
Szuhay Mátyás, (+1677) I. Rákóczi György hadvezére 1644/45-ben,
 II. Rákóczi György alatt kap *Kállóban*, majd bujdosóvezér
Szunyogh Gáspár (+1659) Bethlen Gábor uralkodása idején főkap
Kővárban, majd udvarmester. 1636-ban a magyar lovasság főpa-
 rancsnoka Gallas császári tábornok alatt, 1640-ben főkap *Szendrő-
 ben*
Szuppán István, 1694-ig gy vajda *Tatán*, ekkor magasabb beosztásba
 kerül
Szücs Mátyás, 1641-ben gy vajda *Putnokon*

Takáts István, 1662-ig gy vajda *Tatán*
Tallay György, 1621-ben vkap *Veszprémben* és a katonák követe Bethlen
 Gábornál
Tállai György, 1676-ban kap *Ónodban*
Tannhausen, Honorius 1602–1604-ben kap *Füleken*, ekkor Bocskaihoz
 áll, később híres és közkedvelt hajdúkapitány
Tatay György, 1694-ig gy vajda *Pápán*
Teleki Mihály (1634–1690) 1660-ban II. Rákóczi György hadnagya
Váradon, Apafi Mihály uralkodása idején főkap *Kővárban*
Tesla Mihály, nagyhírű végvári tisz, 1692-ben *Várad* alatt hősi halált
 hal
Teuffenbach, Christian (+1598) 1580 után felső-magyarországi főkapi-
 tány, 1593-ban *Fülek* visszafoglalását vezeti
Thassy János, 1612-ben vkap *Füleken*
Thorczy (Thérczy?) György, 1607-től kap *Kékkőben*
Thököly János, 1619-ben hadbíró *Győrben*
Thury Ferenc, 1596-ban hdgy *Lippán*, részt vesz a polgárháborús küz-
 delmekben, 1605-ben Bocskai egyik erdélyi alparancsnoka
Thury Ferenc, 1605–1619-ben a magyar hajdúk parancsnoka *Érsekúj-
 várrban*, nem csatlakozik sem Bocskaihoz sem Bethlenhez
Thury István, 1607/8-ban I hdgy *Érsekújvárrban*
Thurzó György (1567–1616) nádor, 1593-tól végigharcolja a tizenöt-
 éves török elleni háborút, 1602-ben alsó-magyarországi főkap, pro-
 testáns létére sem csatlakozik a Bocskai-felkeléshez

Tilly, Johann (1559–1632) a harmincéves háború híres hadvezére 1605-ben pk *Óvárban*

Tinódi Péter, 1660-ban hdgy *Váradon*

Tisza István (boros-jenői), 1660-ban *Váradon* az Aranyas-bástya védelmét irányítja

Torkos Máté, 1624-ben n vajda *Komáromban*

Torkos Máté, 1660-ban n fővajda *Komáromban*

Tóth Imre, 1631-ben nemesek hadnagya *Kállóban*

Tóti Lengyel János, 1686-ban kap *Keszthelyen*, *Buda* alatt küzd

Tormássy Simon, 1694-től gy vajda *Pápán*

Török István (enyingi), 1605–1617-ben kap *Pápán*, Erdélyben Hunyadvár részbirtokosa

Török János, volt *ónodi* fhdy 1678-ban elesik a barsszentkereszti ütközetben

Tunyogi Sámuel (+1651) híres végvári katona

Tunyogi Sámuel, 1684-ben kap *Eperjesen*, sikeresen védi a várat, Thököly oldalán áll

Turi Boldizsár, 1607/8-ban porkoláb *Huszt*on

Turi Farkas, 1684-ben végvári tiszt *Pápán*, ez évben *Buda* alatt harcol végvári katonák élén

Turi Gáspár, 1607/8-ban gy tizedes *Érsekújvárrban*

Újlaki László, 1652-ben vkap. *Boros-Jenőben*, 1659-ben II. Rákóczi György a vár feladásáért kivégezteti

Újlaki Mihály, 1612-ben vporkoláb *Füleken*

Újvári Miklós, Bocskai híres alparancsnoka, 1607-ben kap *Bujákon*

Uri István, 1676-ban kap *Szendrőben*

Vadas Gábor, 1638-ban kap *Szepesvárrban*

Vadász Pál (+1654) 1646-ban vkap *Füleken*

Vági Mátyás, 1687-től gy vajda *Esztergomban*

Vajda Farkas, 1599-ben hdgy *Boros-Jenőben*, 1604-ben birtokot kér a császártól

Vajda István, 1612–1613-ban kap *Lippán*, 1604-ben nyer lófőiséget *Bastától*

Vályi Zsigmond, 1654-ben l kap *Komáromban*

Vatai Péter, 1607/8-ban lhdgy *Szendrőben*

Vathay Ferenc, 1607/8-ban l hdgy *Győrben*

Varyas Imre, 1612-ben híres főlegény *Érsekújvárrban*

Veér Mihály (+1602) 1599-ben kap *Boros-Jenőben*

Végh György, 1600-ban fővajda *Babocsán*, 1608-tól kap *Légrádon*

Végh István, 1608-ban kap *Verebélyen*

Végh István, 1610-ben kap *Veszprémben*

Vér György, 1644-ben kap *Boros-Jenőben*, 1660-ban *Váradon* a Bethlen-bástya védelmét vezeti

Verebélyi János, 1596-ban tiszt *Lippán*, 1605-ben *Déva* alatt találjuk, 1621-ben Bethlen Gábor egyik alparancsnoka

Verebélyi János, 1605-ben *Vác* kapitánya, Bocskaihoz áll
Veres János, 1607/8-ban gy vajda *Szatmárban*
Veres Márton (dobozi), 1608-ban kap *Sarkadon*, 1616-ban alpk *Váradon*, 1621-ben kitünteti magát a császáriak elleni küzdelemben
Vetési Mihály, 1607/8-ban I hdgy *Kállóban*
Vincze Pál, 1605-ben kap *Tihanyban* Bocskai pártján, 1607/8-ban ugyanabban a beosztásban van
Viszlai Demeter, 1672-ben gy vajda *Szendrőben*
Vonsza István, 1631-ben gy hdgy *Kállóban*
Vörös Márton, 1607-től udvarbíró *Tokajban*
Vorwerck, Georgius 1607-től kap *Murányban*

Wallis, George (+1689) skót származású császári tiszt, 1682-ben pk *Szatmárban*, azt védelmezi
Wallis, Olivier (+1667) az előbbi apja, a hatvanas években pk *Szatmárban*, a tiszántúli várak generálisaként hal meg
Weidenfelder, Mark 1607/8-ban felső-magyarországi várak főfegyvermestere
Wesselényi Ferenc (1605–1667) a negyvenes években kap *Füleken*, 1646-ban felső-magyarországi főkapitány *Füle*k székhellyel, nádor
Wiener, Maurus, (1600–1604) hadmérnökként Felső-magyarországon működik

Zádori András, 1605-ben Bocskai főkapitánya, 1619-ben vkap *Vácon*, 1626-ban várnagy *Damasdon*
Zagyvai Miklós, 1607-ig udvarbíró *Tokajban*
Zay Lőrinc, 1620-ban főkap a *pozsonyi* várban, Bethlen egyik hadgyűjtő kapitánya, 1621-ben kapitulál Buquoi előtt
Zákonyi György, 1621-ben vkap *Nyitrán*
Zalai Lakatjártó János, 1612-ben n fővajda *Komáromban* (57 éves!)
Zalusky Imre, 1677-ben n fővajda *Komáromban*
Zámory György, 1689-ben a magyar naszádosok főkapitánya
Zagyvai Miklós, 1607-ig udvarbíró *Tokajban*
Zendi Márton, 1694-től gy vajda *Tatán*
Zichy Imre, 1686-ban kap *Vázsonyban*, *Buda* alatt harcol
Zichy István, 1688-ban vgenerális *Győrben*, 1696-ban főkap ugyanott
Zichy Pál, 1620-ban kap *Veszprémben*
Zoltán Ferenc, 1631-ben vkap *Szatmárban*
Zoltán István, 1607/8-ban tiszt *Huszt*on
Zoltán Máté, 1607/8-ban tiszt *Huszt*on
Zrínyi György (1598–1626) 1620-ban dunántúli főkap a Habsburgok oldalán, 1622-től horvát bán és a *Kanizsa melléki* várak főkapitánya
Zrínyi Miklós (1620–1664) a török elleni harcban 1637-től a Muraköz védelmét vezeti, felépíti *Zrínyi-Újvárt*, 1663-ban dunántúli főparancsnok

Jegyzetek

A jegyzetekben használt fontosabb rövidítések: SZ – Századok, ITK – Irodalomtörténeti Közlemények, OL – Országos Levéltár, MTT – Magyar Történelmi Társaság, Bethlen pol. lev. – Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, HK – Hadtörténelmi Közlemények, TSZ – Történelmi Szemle, TT – Történelmi Társaság, Brüsszeli Okmánytár – Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból, EOE – Erdélyi országgyűlési emlékek, ETA – Erdélyi történelmi adatok, MOE – Magyar országgyűlési emlékek, BSZ – Budapesti Szemle, TMKÁO – Török-magyar-kori államokmánytár

1. Lásd erről *Wertheimer E.*: Magyarország állapota a XVI–XVII. században. SZ 1875. évf. 663. old. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása. Bpest, 1908. 37–38. old., u. ő: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bpest, 1922. 10. old., *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai. Bpest, 1913. I. köt. 16. old.

2. Bőven foglalkozik a problémával *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása c. id. művében, valamint *l. u. ő*: Kísérletek a magyar haderő feloszlására. SZ 1904.

3. *Takáts S.*: Régi idők, régi emberek. Bpest, é. n. 7–11. old. *Szekfü Gy.*: Magyar történet. Budapest, 1935. IV. köt. 40., 43. old.

4. „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból”. Bpest, 1955. I. köt. 510. old.

5. *Varga J.*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bpest, 1969. 223–224. old. V. ő. *Hegyí K.*: Egy világbirodalom végvidékén. Bpest, 1976. 255–261. old.

6. Rimay idézett sorait *l. „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból”* Bp. 1951. I. köt. 510. old. A magyar rendek kiáltványát *l. Benda K.*: A Bocskai-szabadságharc. Bpest, 1955. Okmánytár 93–102. old. A kiáltvány keletkezéséről *Nagy L.*: Ki volt a szerzője a szabadságért fegyvert fogott magyar rendek Európához intézett kiáltványának? ITK. 1978. (megjelenés alatt)

7. Illésházy István 1605. aug. 24-i levele Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

8. MTT XIX. köt. 76. old.

9. *Szilágyi S.*: Bethlen pol. lev. Bp. 1879. 303. old.

10. Idézi *R. Várkonyi Á.*: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. SZ 1972. 3. sz. 612–613. old. *L. még*: Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. Bpest, 1953. 168. old.

11. Idézi *Köpeczi B.*: „Magyarország a kereszténység ellensége.” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. Bpest, 1976. 227. old.

12. *L. Bubits Zs.*: Cornaro Frigyes velencei követ jelentései Buda várának 1686-ban történt ostromáról és visszavételéről. Bpest, 1891. 313. old.

13. Legújabbán *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban. 1600–1650 Bpest, 1976. 11–53. old.

14. Az abszolút monarchiák értékeléséhez értékes eligazítást ad. *F. Engels*: Megjegyzések az abszolút monarchiák történeti szerepéről. Válogatott katonai írásai. I. köt. Bpest, 1960.

15. A XVII. századi európai történetről a legrészletesebb összefoglaló munka a *Zsukov* szerkesztésében megjelent Világtörténet IV. kötetében; (A magyar történeti vonatkozások némely részben kiegészítésre, illetve korrekcióra szorulnak.)

16. A török birodalom katonai válságáról *Perjés Géza* tollából jelent meg több rendkívül figyelemre méltó megállapítás, többek között az 1965-ben kiadott „*Trinyi Miklós és kora*” c. munkában. Nagyon értékes adalékokat tartalmaz erre is *Hegyí Klára* id. munkája: Egy világbirodalom végvidékén. Bpest, 1976.

17. *Wertheimer E.*: i. m. SZ 1875. évf. 661–665. old.

18. Az általános és részleges népfelkelés többszöri elrendeléséről l. bővebben *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Bpest., 1972. 29–31. old.

19. A hadba hívott parasztok csekély harcértékéről l. pl. Bethlen pol. lev. 303. old., valamint *Szalárdi J.*: Siralmas magyar krónikájának kilenc könyve... 474–475. old.

20. Lásd erről *Rázsó Gy*: A zsoldosság gazdasági és társadalmi előfeltételei és típusai Magyarországon a XIV–XV. században HK 1962. 1. szám továbbá Magyarország története Budapest, 1967. I. köt. 142–158. old.

21. *Káldi Nagy Gyula* részletezett adatai szerint a XVI. század elején a török birodalom mintegy 160 000 katonával rendelkezett, tehát közel háromszorosával annak, amit Magyarország fölvonultatni tudott. Ez az az arány a későbbiek folyamán még nőtt is. Látóhatár, 1977. január, 199. old.

22. Lásd erről bővebben *Szakály F.*: A Mohácsi csata. Bpest, 1976.

23. Lásd ezzel ellentétes véleményként többek között *Vekerdi L.*: Nekünk Mohács kell? Újabb Mohács historiográfiánkról. Jelenkor, 1976. sz. 715–727. old.

24. A Habsburg uralkodók útján kapott anyagi segítségről lásd bővebben a következő fejezetben. L. még *Sinkovics I.*: Európai műveltség a végvárok mögött. SZ 1943.

25. A számításokat lásd *N. Kiss I.*: A parasztság és a főurak a XVI. századi honvédő harcunkban. HK 1954. 3–4. sz. 69–70. old.

26. A vallási megoszlásról lásd Pázmány Péter 1622-es jelentését az uralkodóhoz (*Fraknoi V.*: Pázmány Péter és kora. Bpest, 1886. I. köt. 181. old.), továbbá *Makkai L.*: A Habsburgok és a magyar rendiség. TSZ 1974. 1–2. sz. 156. old.

27. Illésházy levelét lásd TT 1878. évf. 296. old.

28. Lásd *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908.

247. old. A zsoldösszegek eltérő voltáról *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 56., 98., 112. 116. oldalak.

29. Lásd Bethlen Gábor 1620. október 1-i levelét a Szepesi Kamarához (CSSR Bardejov, városi lt.) és *Szalárdi J.*: i. m. az 507. old.-on.

30. Az idézetet lásd Illésházy István 1605. szept. 25-i Bocskai Istvánhoz írt levelében, TT 1878. 22. old.

31. Bocskai István 1605. ápr. 29-i lev. Thurzó Györgyhez. OL Thurzó cs. lt. fasc. 90.

32. *Kemény J.*: Önéletírása és válogatott levelei. Bpest, 1959. 150. old. valamint *Benczédi L.*: A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása. TSZ 1974. 4. sz. 608. old.

33. Lásd *Acsády I.*: A magyar társadalom 1680. körül c. tanulmányát SZ 1886. évf.

34. Sennyey Gáspár 1621. januárjában írt lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss., lásd még *Makkai L.*: A Habsburgok és a magyar rendiség. TSZ 1974. 1–2. sz. 169. old.

35. Lásd erről *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. 19–23., 31–34. old.

36. *Perjés G.*: i. m. 18–33. old.

37. Lásd *Maksay F.*: Parasztság és zsoldosszolgálat a XVI. századi Magyarországon. HK 1956. 1. sz. 29–32. old. Vö. *Nagy L.*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. Magy. Tört. Tanulmányok. VIII. KLTE Debrecen, 1975. 44–46. old.

38. *Pach Zs. P.*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bpest, 1963. 239. old. Vö. *Makkai L.*: Robot-summa-taxa. TSZ 1964. 535. old. *Orosz I.*: A hegyaljai mezővárosok társadalma, különös tekintettel a szőlőbirtok hatására. Agrártörténeti tanulmányok, Bpest 1960. 56. old.

39. Ilyen volt pl. az Ung megyei jobbágyság 1619-es mozgolódása, a Cászár Péter vezette felkelés 1631-ben, kisebb jobbágymegmozdulások 1644/45-ben, a horvát paraszti megmozdulások 1653–1659-ben vagy az 1697-es hegyaljai felkelés. A század hajdúfelkeléseit nem lehet egyértelműen az antifeudális mozgalmak közé sorolni

40. Lásd erről bővebben *Szegő P.*: Végváraink szervezete a török betelepедéstől a 15 éves háború kezdetéig. Bpest., 1911. továbbá *Perjés G.*: i. m. 43–61. old.

41. *H. Delbrück.*: Geschichte der Kriegskunst. IV. köt. Berlin, 1920. 343. old. Vö. *Balás Gy.*: Újvár várépítészeti rendszere és katonai szerepe. HK 1888. 203. old.

42. *Engels Frigyes* válogatott katonai írásai. Bpest, 1960. I. köt. 410–436. old.

43. L. pl. *Takáts Sándor* véleményét (A magyar gyalogság megalakulása, 258–264. old.) amely szerint Magyarország képes lett volna saját erejéből nemcsak a végvár vonal fenntartására, de még tudott volna külön mezei sereget is tartani önerőből, ha nem viszik külföldre az or-

szág jövedelmeit! Ezeket a kiragadott részadatokon nyugvó számításokat nem lehet helytállónak elfogadni. Vö. *E. Heischmann*: Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich. Wien, 1925. 55–178. old. A tizenöt-éves háború folyamán érkezett német birodalmi segélyről l. *Károlyi Á.*: MOE XII. köt. 204. old. Lásd még *Acsády I.*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. HK 1888. évf. valamint *Szendrei J.*: Váraink rendszere és fölszerelése a XVI. és XVII. században (uo.) Legújabbban *Hegy K.*: i. m. 252. old.

44. Az idézetteken kívül l. még HK 1894. évf. 121–124., 262–264. 397–400. oldalait.

45. *Demkó K.*: Magyarország hadiereje a XVI. században. HK 1916. 12–13. old.

46. A kimutatást lásd a HK 1894. 395–397. oldalán

47. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 20., 263–286. old. Az 1587. évi összeírás adatait idézi *Benda K.*: Vita – hozzászólás. TSZ 1964. 1. sz. 173. old.

48. L. HK 1894. 126., 122., *Takáts S.*: i. m. 291. old. és *Perjés G.*: i. m. 44. old.

49. *Takáts Sándor* 8000 magyar végvári katona elbocsátásáról ír (i. m. 82–83. old.), az 1967-ben kiadott „Magyarország története” I. kötetében viszont 14 500 végvári katona elbocsátásáról olvashatunk az 589. oldalon. Az első létszám látszik elfogadhatóbbnak.

50. Nádasy Tamás 1605. jan. 14-i lev. OL Batthyány cs. lt. Miss. A rendek véleményét lásd Magyar Törvénytár 1526–1608. 1601. évi 35 tc. Zrínyi György hasonlóan ír Batthyány Ferencnek már 1600. okt. 27-én kelt levelében (OL Batthyány cs. lt. Miss.)

51. A problémáról bővebben *O. Rocholl* Az állandó hadsereg mint a feudális reakció támasza c. tanulmányában (HK 1954. 3–4. sz.) Vö. *E. Heischmann*: i. m. 228–260. old. Ilyen „tanúsítványra” érdekes példát hoz *Károlyi J.*: A trencsényi vár. Trencsén. 1910. 73–74. old.

52. *L. E. Heischmann*: i. m. Anhang, továbbá *Bubics Zs.*: i. m. 337–399. old.

53. Lásd pl. *Takáts S.*: Régi magyar kapitányok és generálisok, 11–12. old.

54. Ilyen szellemben foglal állást pl. *N. Kiss I.*: A parasztság és a főurak a XVI. századi honvédő harcokban című, az akkori elvárásoknak megfelelő tanulmányában (HK 1954. 3–4. sz. 66–67. old.), de ezt a szemléletet tükrözik jelen munka szerzőjének ebben az időszakban írt munkái is.

55. Az idézett forrásokon kívül l. *Szakály F.*: Parasztság és honvédelem. „Valóság”, 1974. 7. sz. 29. o. Vö. *Varga J.*: i. m. 219–220. old, *Nagy L.*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban, 45–47. old.

56. Idézi *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása. 25. old.

57. Uo. 250. old. Vö. HK 1894. 471. old., valamint *iff. Kubinyi M.*: Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez, czoborszentmihályi

Czobor Erzsébethez. Bpest, 1876. (a továbbiakban Thurzó Gy. lev.) II. köt. 63., 101. old.

58. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 251. old.

59. Uo. 51–53., 244. old.

60. Lásd uo. 246–248. old.

61. Lásd *Benczédi L.*: Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúkban. HK 1966. 4. sz. 825. old. Vö. *Perjés G.*: i. m. 63. old.

62. A kérdésről bővebben l. *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 119–144. old., továbbá *Gömöry G.*: Hadi szabályok a magyar lovasság és gyalogos hajdúk számára a harmincéves háború előtti időszakból. HK 1891. 148–152. old.

63. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 107–108. old.

64. Lásd ezzel kapcsolatban a harcokban részt vevő Thurzó György 1602. okt. 25-i, 1603. szept. 24-i, okt. 22-i leveleit feleségéhez (Thurzó Gy. lev. II. köt. 61, 83, 91, 95. old.). Vö.: *Márki S.*: A tizenötéves török háború történetéhez. HK 1894.

65. *Magyari I.*: Az országban való sok romlások okairól. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. köt. 487., 494–495. old.

66. Uo. 510–511. old.

67. Lásd *Benczédi L.*: i. m. HK 1966. 4. sz. 825–826. old. Vö. *N. Kiss I.*: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez. TSZ 1963. 1. sz. 65–66. old.

68. Balassi Bálint 1578. jan. 28-i lev. Selmecebánya tanácsához. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. k. 483–484. old.

69. „...mert akkor másra fordul az elme és gondolkodás és minden gond csupán a vitézi erény gyakorlására irányuló igyekezetre van lekötve.” (Uo. 484. old.).

70. *Benczédi L.*: i. h. Vö.: *Perjés G.*: i. m. 65–66. old., *Varga J.*: i. m. 224. old. továbbá *Tolnai G.*: A végvári „trubadur”. Balassi világirodalmi rangja. Új Írás, 1977. 69–75. o.

71. Ilyenek voltak a legtekintélyesebbek közül Thurzó György, Rákóczi Zsigmond, Mágóchy Ferenc, Homonnai Drugeth Bálint, Batthyány Ferenc, ecsedi Báthory István, a Zrínyiek és mindenekelőtt maga Bocskai István, gyurgyevői győztes hadvezér is. Thurzó György 1594. ápr. 30-i levelében a következőket írta feleségének a Komárom melletti táborból: „*Lám valahon mi úr vagyon Magyarországon, azok mind itt vannak, még az betegesse is ide hozatta magát.*” Máj. 5-i levelében megismétli; „*Itt vagyon ki fő ember vagyon, úr, nemes ember, az betegektől megválva mind itt vannak, számtalan sok fegyveres és nemes gyalog...*” Thurzó Gy. lev. I. köt. 67–69. old.

72. HK 1894. 686. old.

73. *Benda K.*: A végvári harcok ideológiája. TSZ 1963. 1. sz. 17–18. old., Lásd még u. ő: A közép-európai államok fejlődésének sajátosságairól a XVII. században. SZ 1971. 419. old.

74. Lásd Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból I. köt. 510. 518. old.

75. Lásd *Szádeczky L.*: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. Bpest, 1882. 186. old.

76. Thurzó Gy. lev. II. k. 51. 61. old.

77. Lásd *Szepesi Laczkó M.*: Krónikája. ETA III. köt. 49., 52. old.

78. Mindez egyértelműen kitűnik II. Mátyás 1615. szept. 29.-én kelt leveléből (*Hatvani Horváth M.*: Brüsszeli okmánytár Pest, 1857–59 IV. köt. 126–128. old.)

79. Erről a rendkívül meglepő számadatról Eszterházy Miklós tájékoztat (Eszterházy M. III. köt. 57. old.)

80. Lásd *Perjés G.*: i. m. 64. old. Vö. *Varga J.*: i. m. 124. okl. Az aratási munkákban való részvételről többek között lásd a jenői katonák 1605. jún. 26-i kérelmét Bocskaihoz. OL Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. G., vagy Eszterházy M. II. köt. 305. old.

81. *Merényi L.*: Kálló és Szatmár őrségének panaszai 1631-ben. HK 1894. 635. old. Vö. Kerecsényi András körmendi gyalogvajda 1679-es végrendeletével. TT 1882. 773–774. old.

82. Eszterházy M. III. köt. 57. old.

83. Lásd *Varga J.*: i. m. 215–222–223. old. Vö. *Szakály F.*: i. m. Valóság, 29. old.

84. Bővebben erről *Szentgyörgyi M.*: Jobbágyterhek a XVI–XVII. századi Erdélyben. Bpest, 1962. 70. old., *Benda K.*: A királyi Magyarországi tiszti címtára. Bpest, 1972. Klny. a Levéltári Közlemények XLIII. évfolyamából. 310–312. old. *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 303. old. és u. ő: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 101. old. valamint *Szilágyi S.*: A két Rákóczi György családi levelezése. 1632–1660. Bpest, 1857. 66., 133., 334. old.

85. Bethlen pol. lev. 78. o., TT 1900. 607. old.

86. Bethlen pol. lev. 12–14., 25. old.

87. Uo. 88., 116. old.

88. A két Rákóczi Gy. cs. lev. 17., 38., 44., 51., 66., 69., 169–170., 216. old. *Ötvös Á.*: Rejtelmes levelek első Rákóczi György korából. Kolozsvárt, 1848. 54. o.

89. Lásd *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harminc-éves háborúban, 142–144. old., továbbá *Tatáts L.*: Hazai forrásadatok a katonakórházak XVII–XVIII. századi fejlődéséhez (benne *R. Várkonyi Ágnes* opponensi véleménye a magyar hadigondozás korai emlékeiről), Honvédorvos 1975. 4. sz. 385–386. old. továbbá *Birtalan Gy.*: Adatok a XVI. századbeli orvoslás magyar történetéhez. Hadiseb-szeink munkája egy ostromlott végvárban. Honvédorvos 1954. 11. sz. 1106–1115. old.

90. Lásd *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 78–86. old.

91. Lásd erről *Gömöry G.*: Török hadak számereje Magyarországon 1590-ben. HK 1894, 396. old. és uo. 558–561. old., továbbá *Márki S.*: A tizenötéves török háború történetéhez (uo. 349. old.) valamint *Hegyi K.*: Egy világbirodalom végvidékén, 262–277. old.

92. *Benda K.*: A királyi Magyarország tiszti címtára, 299., 310. old.

A főurak és főpapok hozzájárultak a királyi várak renoválási költségeihez is. Így pl. Érsekújvár 1639–1644. között végrehajtott korszerűsítésének költségeiből annak kétharmadát az esztergomi érsek és Eszterházy Miklós fizette. HK 1894. 121–122. old.

93. Lásd *Benda K.*: i. m. 297–298. old. A várkatonaság szervezeti felépítésével részletesen foglalkozik *Takáts Sándor* a már többször idézett munkájában

94. HK 1896. 234. old. Ugyanitt található Ebeni István szamosújvári főkapitány 1661. évi jövedelméről szóló kimutatás is.

95. Lásd erről bővebben *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 51–65. 112–116. old.

96. Uo. 91–101. old.

97. *Szilágyi S.*: EOE X. köt. 264. old., továbbá A két Rákóczi György cs. lev. 196. old.

98. MTT XVIII. köt. 201. old., valamint *Vas I.*: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Bpest, 1948. 172. old.

99. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. rész, 469. old.

100. A problémáról részletesen Lásd *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 197–205. old.

101. A korábban többször is idézett munkáin kívül I. még: Komáromi daliák a XVI. században. Bpest, 1909. klny. a BSZ-ből Török-magyar bajviadalok. Bpest, 1913. klny. BSZ 1912., A magyar vár. SZ 1907. A magyar léhen és holden. SZ 1908. A török-magyar lesvetés módja SZ 1912. Kalauzok és kémeek a török világban. SZ 1913.

102. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész, 511. old.

103. *Ótvös L.*: Az 1637–38. évi országgyűlés. Bpest, 1914. 41. old. Vö. *Varga J.*: i. m. 124. old.

104. Eszterházy Miklós és Pázmány Péter leveleit I. HK 1894. 128–130. old. A kállói kapitány megtámadásáról I. *Beke A.*–*Barabás S.*: I. Rákóczi György és Porta. Bpest, 1888. 649. old. Érdekes adalékot tartalmaz Wesselényi Ferenc füleki kapitány 1641-ben írt levele, miszerint a Gömör vármegyei parasztok megöltek egy végbeli katonát, aki rajtuk „csintalankodott”. Ennek „sok jó kinjárom szabadlegény barátai” már kétszer fölgyújtották a falut és ítéletet követelnek, méghozzá Fülek várában. A vármegye azonban kiáll a parasztok mellett. HK 1893. 167–171. old.

105. A két Rákóczi Gy. cs. lev. 214., 277., 282. old.

106. Lásd *Szalárdi J.*: i. m. 518–519. old.

107. Lásd pl. *Szilágyi Á.*–*Szilágyi S.*: Török-magyar-kori államokmánytár. Bpest, 1868–1874. I. köt. 107. old., *Szendrei J.*: i. m. HK 1888. 429. old., Eszterházy M. I. köt. 150–155. old., valamint *Károlyi Á.*: MOE XII. köt. 284–285. old.

108. L. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 59. old. 1611-ben a királyi területen élő kiváltságolt hajdúkat is a végbeli kapitányok alá rendelték (HK 1896. 288. old.). Legújabbban I. *Varga*

J. J.: Katonai bíraskodás a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokokon és a végvárakban. SZ 1977. 3. sz. 439–459. old.

109. Szalárdi J.: i. m. 501. old.

110. HK 1894. 374. old.

111. Takáts S.: A magyar gyalogság megalakulása, 48–49. old.

112. Komáromy A.: A nyitrai árulás 1621-ben. HK 1894. 601–603. old.

113. Dunán inneni – mai terminológia szerint dunántúli – kapitányok 1621. szept. 23-i lev. Batthyány Ferenchez OL Batthyány cs. lt. Miss.

114. HK 1894. 640. old.

115. Eszterházy M. I. köt. 299–302. old.

116. Lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. Bpest, 1953. 210. old., továbbá Benczédi L.: A vitézlő rend és ideológiája a Thököly-felkelésben. TSZ 1963. 1. sz.

117. Takáts S.: A magyar gyalogság megalakulása, IX–X. old., és 83. old.

118. HK 1894. 393–395. old.

119. A politikai viszonyok alakulásával, továbbá a török és a császári hadművészet helyzetével részletesen foglalkozik a megjelenés alatt levő „Magyar hadtörténet” c. munka I. kötete.

120. Szamosközy I.: Történet maradványai. MHHS XXX. köt. 232. old.

121. Legújabban foglalkozik ezzel a küzdelemmel Demény L.: Székely-felkelések a XVI. század második felében. Bukarest, 1976. 75–109. old.

122. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 57. old.

123. A tizenötéves török elleni háború összefoglaló történetét lásd a megjelenés alatt levő Magyar hadtörténet I. kötetében.

124. Lásd erről bővebben Gömöry G.: Veszprém és Várpalota eleste. 1593. HK 1895.

125. Thurzó Gy. lev. I. köt. 32. old.

126. Uo. 35–36. old. Lásd még Gömöry G.: A pákozdi csata. 1593. HK 1896., valamint Ákosfy B.: A pákozdi ütközet, 1593. Magyar Katonai Szemle, 1939.

127. Eckhardt S.: Az ismeretlen Balassi Bálint, 245–246. old. és Thurzó Gy. lev. I. köt. 79., 77. old.

128. Uo. 99. old. Lásd még Jurkovich E.: Harctéri tudósítás az esztergomi táborból, 1594. TT 1902., továbbá Nagy L.: Káthay Mihály a magyar históriában. Valóság, 1976. 9. sz.

129. Thurzó Gy. lev. I. köt. 167–168. old. Lásd még TT 1885. 439–441. old.

130. Lásd Gömöry G.: Hatvan ostroma és bevétele 1596-ban. HK 1894. 96., 242. old.

131. Márki S.: A tizenötéves török háború történetéhez. HK 1894. 350–356. old.

132. Szöllősi I.: Rövid Históriaja. Kolozsvár, 1636. 5. old.

133. Lásd *Pellérdi P.*: Báthory Zsigmondnak Erdélyország fejedelmének győzhetetlen nyereségéről... Németújvárott, 1596. 144. old.

134. Lásd *Márki S.*: i. h.

135. Lásd *Demény L.*: i. m. 98–100. old.

136. *Márki S.*: i. m. HK 1894. 356–360. old. *Vö. Kövári L.*: Erdély történelme. IV. köt. Pest, 1863. 68–69. old.

137. Lásd *Demény L.*: i. m. 109–128. old. A mezőkeresztesi csatáról l. mindenekelőtt *Gömöry G.*: Miksa főherceg jelentése Rudolf császár és magyar királyhoz a mezőkeresztesi csatáról. HK 1892. 395–398. old. A HK ezen évfolyamában található egyéb tanulmányokon kívül lásd még *Kropf L.*: Egervár eleste és a keresztesi csata. SZ 1895. Az általános felfogástól teljesen eltérő véleményt tükröz *Nagy Szabó Ferenc* memóriájának vonatkozó része. ETA I. köt. 48–50. old.

138. Thurzó Gy. lev. I. köt. 193–194., 203., 233., 257. old.

139. ETA III. köt. 31–32. old.

140. ETA I. köt. 50. old.

141. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 55. old.

142. Thurzó Gy. lev. I. köt. 231. old. A győri harcokra l. *Mohl A.*: Győr eleste és visszavétele, 1594–1598. Győr, 1914. valamint *Pálffy Miklós* jelentését: TT 1878. 387. old.

143. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész 493. old.

144. Thurzó Gy. lev. II. köt. 33., 37., 50., 51., 61., 67., 83. és 91. old.

145. ETA III. köt. 36–41. old.

146. *Köväri L.*: i. m. IV. köt. 71. old.

147. Lásd *Márki S.*: i. m. HK 1894. 361–363. old.

148. Lásd uo. 470–479. old., valamint *Köväri L.*: i. m. IV. köt. 77–157. old.

149. A hadiakcióról és következményeiről bővebben lásd *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története. Bpest, 1961. 54–59. old.

150. I. Ahmed szultán 1606. júl. 22-i lev. Bocskaihoz OL Arch. fam. Rákóczy de Felsővadász, fasc. 1. A zsitvatoroki békeokmány szövegét l. Magyar Törvénytár 1526–1608. 987–995. old.

151. *Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése és iratai. I. köt. 16. old.

152. *Takáts S.*: Kísérletek a magyar haderő felosztására, SZ 1904. 6. old. Az idegen zsoldosokat illetően érdekes módon hasonló véleményen volt Melissus Pál német költő, a pfalzi választófejedelem könyvtárosa is (MOE XI. köt. 317. old.)

153. Lásd Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész 510., 517. old.

154. Lásd ETA III. köt. 49–52. old.

155. Lásd erről bővebben *V. I. Lenin*: Művei XXIII. köt. Bpest, 1951. 196. old., XXIV. köt. Bpest, 1952. 413., 415. old., továbbá: A marxizmus-leninizmus a háborúról és a hadseregről. Bpest, 1958. 63–64. old.

156. A sérelmeket részletesen felsorolja az szerencsi országgyűlési

- rendek 1605-ös, Európa népeihez intézett kiáltványa MOE XII. köt. 169–184. old. Magyarul kiadta *Benda K.*: A Bocskai-szabadságharc, Okmánytár, 94–96. old.
157. Lásd erről pl. *Szilágyi S.*: Adalékok Bethlen Gábor szövetkezőseinek történetéhez, Bpest, 1872. 10. old., *Fraknói V.*: i. m. II. köt. 65–70. old.
158. A politikai programokról általában I. *V. I. Lenin*: Művei. VI. köt. 112. old.
159. A maximális és a minimális célkitűzések viszonyáról rendkívül érdekes eszmefuttatást közöl *Spira Gy.*: A magyar negyvennyolc jobb megértését keresve. „Kritika” 1967. 2. sz. 17–18. old.
160. Lásd erről *Szekfű Gy.*: Bethlen Gábor. Bpest, 1929.
161. Lásd erről bővebben *Nagy L.*: Káthay Mihály a magyar törtételemben, 98–99. old.
162. Lásd erről többek között Mátyás főherceg 1606. május 9-i lev. Illésházy Istvánhoz és ugyan ő május 23-i lev. az alsó-ausztriaiakhoz (Tudományos Akadémia Kazinczy gyűjt. 11. doboz).
163. A probléma összefoglalását l. a megjelenés alatt levő Magyar hadtörténet I. kötetében.
164. Erről bővebben *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 197–205. old.
165. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész 519–520. old.
166. Lásd erről többek között Magyar Törvénytár 1000–1526. 1514. 60. tc., Magyar Törvénytár 1526–1608. 1596. 23. tc., 1597. 24. tc., 1598. 29. tc., 1599. 3. tc., 1601. 27. tc., 1602. 19. tc., 1603. 11. tc., 1604. 12. tc.
167. A hitlevelet fotókópiában közli *Nagy L.* A Bocskai-szabadságharc katonai történetében függelékként.
168. MTT XIX. köt. 103. old.
169. Székely Ferenc, Pozsgai Lázár és Fráter István 1604. okt. 11-i tanúvallomási jegyzőkönyve. (L. Nagy L.: i. h.)
170. Belgiojoso 1604. okt. 17-i lev. Báthory Istvánhoz (L. Nagy L.: i. h.) Vö. *Benda K.–Kenéz Gy.*: Barbiano generális jelentése a Bocskai-szabadságharc első hónapjairól. Debrecen, 1972.
171. A kezdeti török kapcsolatokról bővebben l. *Nagy L.*: Okmányok a Bocskai-szabadságharc idejéből. HK 1956. 2. sz.
172. Lásd *Nagy L.*: Káthay Mihály a magyar törtételemben, 97. old.
173. *Benda K.*: A Bocskai-szabadságharc. Bpest, 1955. Okmánytár, 71. old.
174. A hadiesemények részletes leírását bő forrásmegjelöléssel együtt lásd *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története. 71–91. old.
175. Uo. 107–140. és 204–224. old.
176. Uo. 303–312. old.
177. *Szepsi Laczkó Máté* szerint ecsedi Báthory Istvánnak fő érdeme

volt abban, hogy a vitézlő nép hajlott Bocskai szavára. (ETA III. köt. 49. old.) Az idős főúr különben nyíltan csak 1605 *májusában* állt Bocskai mellé.

178. Lásd Nagy L.: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 306–313. old.

179. Uo. 187–203. old.

180. Lásd erről részletesen az előző fejezetben foglaltakat.

181. Rhédey Ferenc 1605. jan. 2-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. OL Thurzó cs. lt. fasc. 103.

182. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész, 521. old.

183. MOE XI. köt. 82–84. old.

184. Pogrányi Benedek érsekújvári kapitány 1605. febr. 3-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. Ol Thurzó cs. lt. fasc. 103.

185. MTT XIX. köt. 169. old.

186. Lásd MOE XI. köt. 82–84. old.

187. Lásd Forgách Ferenc püspök 1605. júl. 21-i beszámolóját Mátyás főherceg részére. *Pray Gy.*: Epistolae procerum Regni Hungariae. Pars III. 283–292. old.

188. TT 1878. 8., 16. old., és *Károlyi J.*: A trencsényi vár, 73–74. old.

189. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 171. old.

190. Rhédey Ferenc 1605. jún. 13-i és Sopornyi János 1605. júl. 8-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. OL Thurzó cs. lt. fasc. 105.

191. Lásd erről bővebben Nagy L.: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 256–271. old.

192. A létszámokról lásd *Takáts S.*: i. m. 263–286. old., valamint TSZ 1964. 1. sz. 173. old.

193. Nagy L.: i. m. 272–302. old.

194. HK 1893. 717. old.

195. Lásd Nagy L.: i. m. 160–161. old.

196. TT 1878. 301., 329. old. Vö. Bocskai István 1606. nov. 22-i rendeletében foglaltakkal. OL Thurzó cs. lt. fasc. 90.

197. MTT XIX. köt. 118. old.

198. ETA III. köt. 107. old.

199. Lásd MOE XII. köt. 735., 738. old.

200. TT 1878. 336. old.

201. Uo. 618. old.

202. Uo. 624. old.

203. *Ipolyi A.*: Rimay János államiratai. Bpest, 1887. 151. old.

204. ETA III. köt. 107. old.

205. A probléma legteljesebb összefoglalását lásd *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 45–141. old.

206. A bő irodalomból az idézetten kívül lásd *K. Benda*: Der Haiduckenaufruf in Ungarn und das Erstarken der Stände in der Habsburgermonarchie 1607–1608. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1965., és *u. ő*: Absolutismus und ständischer Widerstand am Anfang de 17. Jahr-

- hunderst. Südost-Forschungen, Band XXXIII. 1974. Vö. Brüsszeli Okmánytár, IV. köt. 126–128. old.
207. Thurzó Gy. lev. II. köt. 164., 179., old.
208. A nádori bizottság 1612-es jelentését lásd HK 1894. 365–389. old.
209. Lásd *Szilágyi S.*: Báthory Gábor fejedelem történetéhez Pest, 1867. 91. old. Vö. Thurzó Gy. lev. II. köt. 249., 252. old.
210. Lásd erről bővebben *Komáromy A.*: A Szécsényi-árulás. HK 1896. évf.
211. Thurzó Gy. lev. II. köt. 289. old., és HK 1896. 287. old.
212. OL Thurzó cs. lt. fasc. 36. Kiadva: HK 1896. 284–287. old.
213. Lásd pl. HK 1896. 426. old.
214. Uo. 438. old.
215. Uo. 438. old.
216. ETA III. köt. 141. old. Abafy szerepéről a fejedelemgyilkosságban lásd TT 1902. 87–88. old., HK 1896. 451. old.
217. Bethlen Gábor 1616. jún. 8-i lev. Beszterce városához. RSR Kolozsvár, Arch. Orasului Bistrica A. 1616. № 29. és TMKÁO I. köt. 148–149. old, TT 1888. 598–600. old.
218. ETA III. köt. 198–218. old.
219. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. Rész, 523. old., ETA II. köt. 342. old., *Kemény J.*: i. m. 150. old.
220. MTT X. köt. 9–10. old.
221. Lásd *Szekfü Gy.*: i. m. 81. old.
222. Bethlen pol. lev. 128–129. old. Eszterházy M... I. köt. 66–69. old. Lásd még *Gömöry G.*: Eltűnt magyar ezredek. HK 1888. 526–537. old.
223. ETA III. köt. 223., 229., old.
224. Eszterházy M. I. köt. 127. old.
225. Bethlen pol. lev. 125. old.
226. EOE VII. köt. 537. old. Vö. Bethlen pol. lev. 128. old.
227. *Takáts S.*: i. m. 171. old.
228. ETA III. köt. 230–231. old.
229. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész 523. old. A Bécs körüli harcok új értékelését l. *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 181–194. old.
230. Eszterházy M. I. köt. 96–97. old.
231. Lásd erről bővebben *Nagy L.*: Adalékok Bethlen Gábor hadseregének dunántúli hadműveleteihez. HK 1960. 2. sz.
232. Eszterházy M. I. köt. 299. old.
233. Uo. 145. old.
234. Thurzó Imre 1620. okt. 11-i lev. édesanyjához. CSSR Bitsei lt. Thurzó corresp. 894. sz.
235. Eszterházy M. I. köt. 302. old.
236. TT 1885. 469. old., ETA I. köt. 337. old., valamint Thurzó Imre 1620. nov. 12-i lev. édesanyjához (i. h.).

237. Eszterházy levelét lásd OL Batthyány cs. lt. Miss., Bethlen 1621. jan. 24-i lev. uo.
238. Bethlen pol. lev. 333. old.
239. Uo. 259. old.
240. Eszterházy M. I. köt. 184. old., Bethlen pol. lev. 290. old.
241. ETA II. köt. 390–391. old.
242. Lásd Bethlen pol. lev. 290., 292., 298., old., Eszterházy M. I. köt. 198–199. old., *Komáromy A.*: A nyitrai árulás 1621-ben. HK 1894. 599–612. old., *Lukinich I.*: Bethlen Gábor és Pozsony városa SZ 1921. 208–210. old., *Nagy L.*: i. m. HK 1960. 2. sz. 89–91. old.
243. ETA III. köt. 195., 344–345. old., TT 1879. 209–210. old. és Bethlen pol. lev. 306–307. old.
244. Bethlen pol. lev. 345–346. old.
245. Eszterházy M. I. köt. 278–296. old.
246. Uo. 299–306. old.
247. Lásd *Varga J.*: i. m. 126–127., 222. old.
248. *Takáts S.*: i. m. 257. old.
249. *Kemény J.*: i. m. 106. old. Eszterházy M. II. köt. 54–55., 86–87. 164. old. Bethlen pol. lev. 394. old. és Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 271–276. old.
250. Eszterházy M. II. köt. 310. old.
251. A drégelypalánki ütközettel több munkámban is foglalkoztam. Legújabb értékelés: Bethlen és Wallenstein. Interpress Magazin, 1976. 7. szám.
252. Bethlen Gábor 1626. okt. 12-i lev. Szepes vármegyéhez. CSSR Levoca, Szepes vm. lt. fasc. III. № 196. Ferdinánd parancsát I. Eszterházy M. II. köt. 409. old.
253. Lásd CSSR Bratislava, Szlovák Központi Lt. Pálffy cs. lt. Arm VII. Lad. 8. fasc. 2., továbbá *Takáts S.*: i. m. 72. old.
254. Eszterházy M. II. köt. 198. old.
255. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész, 523–524. old.
256. Erről részletesebben lásd *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 201–202. old., továbbá *u. ő.*: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK 1973. 3. sz.
257. Eszterházy M. III. köt. 57. old.
258. Lásd HK 1893. 681–690. old., és *Benda K.*: A királyi Magyarország tiszti címtára, 297–298. old. A végváriak és a különböző fajtájú hajdúk közötti fluktuációról bővebben lásd *Nagy L.*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban, Magyar Tört. Tanulmányok VIII. KLTE Debrecen, 1975.
259. Erről bővebben lásd *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 123–312. old.
260. Uo. 323–424. old.
261. A számításokhoz lásd *Acsády I.*: i. m. HK 1888. 255–276. old.

Takáts S.: i. m. 245–246. old., 284–286. old., HK 1894. 126. old., és Eszterházy M. II. köt. 278. old.

262. Lásd Bethlen pol. lev. 86., 134., 183., 243. old., Eszterházy M. I. köt. 143. old., TMKÁO I. köt. 218. old., MTT X. köt. 13–14. old., *A. Gindely*: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Bpest, 1890., 221–22. old., valamint Horváth Bálint, Horváth Péter és Sennyey Gáspár 1621 januári leveleit Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

263. Lásd *Nagy L.*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. 233. old.

264. Lásd Bethlen Gábor 1620. dec. 28-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

265. ETA I. köt. 341. o. A győzelem hatásáról lásd többek között II. Ferdinánd 1620. dec. 10-i levelét. Brüsszeli Okmánytár, IV. köt. 249–253. old.

266. ETA III. köt. 341–343. old., TT 1892. 515. old.

267. *L. Kemény J.*: i. m. 121. old.

268. ETA III. köt. 344–345. old., TT 1879. 209–210. old., MTT IV. köt. 217–219. old., Bethlen lev. 186–188. old., Brüsszeli Okmánytár IV. köt. 256–259. old., *A. Gindely*: Okmánytár, 297–298. old.

269. Lásd *Nagy L.*: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban, 47. old.

270. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Rész 511. old.

271. Eszterházy M. II. köt. 349. old.

272. Lásd *Kemény J.*: i. m. 314. old.

273. Neveiket lásd *Gömöry G.*: i. m. HK 1888. évf.

274. Lásd HK 1891. 148–152. old.

275. Lásd *Szekfü Gy.*: i. m. 191. old.

276. ETA II. köt. 196. old.

277. ETA III. köt. 198. old., *Takáts S.*: i. m. 48., 182. old., TT 1894. 133. old.

278. Eszterházy M. I. köt. 56–57. old.

279. Lásd *K. Oberleitner*: Beiträge zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges. Band XIX. S. 8–9., továbbá TT 1885. 638. old. és TT 1894. 450–451. old. A császári szolgálatban maradottakra lásd Káldi Ferenc 1619. nov. 2-i lev. Batthyány Ferenchez. OL Batthyány cs. lt. Miss.

280. Lásd Eszterházy M. I. köt. 95–97. old., vagy MTT X. köt. 11. old.

281. Lásd Bethlen lev. 117., 155., 170. old., Bethlen pol. lev. 246. old., TT 1892. 346–347. old.

282. Eszterházy M. III. köt. 57. old.

283. A számításokat *Gömöry* idézett munkája alapján végeztem, felhasználva természetesen más korabeli forrásokat is.

284. Lásd *Gömöry G.*: i. m. HK 1888. 535. old.

285. Eszterházy M. II. köt. 304. old.

286. Uo. 277–279. 372. old. Eszterházy e tárgyban írt leveleit lásd

még TT 1901. évfolyamában, Wallenstein leveleit pedig *F. Tadra*: Briefe Albrechts von Wallenstein an Karl von Harrach 1625–1627. Wien, 1879.

287. Lásd erről többek között HK 1894. 635–646. old., EOE VIII. köt. 142–143, 502–505. old.

288. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 51., 125–126. old. *Ötvös L.*: i. m. 41. old., *Vö. Kemény J.*: i. m. 313–314. old.

289. Lásd a hivatkozott adalékokat *Haller Gábor* és *Segesvári Bálint* írásaiban (ETA IV. köt.), továbbá *Perjés G.*: Zrínyi Miklós és kora, 22–32. old., valamint *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650, 54–158. old.

290. A már idézetteken kívül lásd *Makkai L.*: Robot-summam-taxa TSZ 1964., u. ő. Der ungarische Viehandel 1550–1650. Der Aussenhandel Ostmittel-europas 1450–1650. Köln–Wien 1971. *N. Kiss J.*: Hús fogyasztás (katonai közfogyasztás) a XVI–XVII. századi Magyarországon. Agrártört. Szemle 1973. 1–2. sz.

291. Lásd ETA IV. köt. 81. old., továbbá *Szalárdi J.*: i. m. 87. old., VIII. köt. 97–98., 109. old., 141. old. MTT X. köt. 53. old., EOE X. köt. 35. old., EOE XI. köt. 337. old.

292. ETA II. köt. 349. old.

293. I. Rákóczi György 1644. febr. 17-i kiáltványát lásd MTT X. köt. 97. old. A hadjárat eseménytörténetét *Cseh-Szombathy László* dolgozta fel legújabbban, számos új részadattal gazdagítva ismereteinket, de Rákóczi hadvezéri tevékenységét még többnyire a hagyományos szempontok alapján értékelve. HK 1956. 1. sz. HK 1957. 1–2., 3–4. sz.

296. TT 1907. 589. old., HK 1893. 180–185. old.

297. Lásd *Ötvös Á.*: Rejtelmes levelek, 39. old. *Vö. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 119., 127–129. old., Szalárdi J.*: i. m. 150–151. old. *Kemény J.*: i. m. 223–224. old., ETA IV. köt. 91. old.

298. TT 1907. 593–594. old., HK 1893. 185. old.

299. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 140–141. old., *Vö. Kemény J.*: i. m. 302. old.

300. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 147. old.

301. TT 1907. 611. old.

302. Lásd *Kemény J.*: i. m. 289–290., 298–299. old.

303. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 175–179. old.

304. *Ötvös Á.*: Rejtelmes levelek, 75. old.

305. *Kemény J.*: i. m. 350–351. old.

306. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 256. old.

307. Uo. 254., 255., 278., 283., 286., 295. old., *Beke-Barabás*: i. m. 774. old., *Ötvös Á.*: i. m. 122–124., old. ETA IV. köt. 143–144. old.

308. TT 1908. 476–478. old.

309. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 326–332. old.

310. Uo. 334–336. old. *Kemény J.*: i. m. 312. old., továbbá *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György keleti összeköttetései történetéhez. Bpest, 1883. 849–850. old.

311. Lásd *Beke-Barabás*: i. m. 847. old., továbbá *Varga J.*: i. m. 220. old.
312. *Takáts S.*: i. m. 289–293. old.
313. OL Batthyány cs. lt. Körmendi közig. lt. Instructiones № 221.
314. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 111. old., továbbá *Szekfü Gy.*: Magyar történet, IV. köt. 161. old.
315. Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. Rész 520. old.
316. Lásd *Móricz Zs.*: Mese a zöld fűvön. Magyar elbeszélők. Bpest, 1961. III. köt. 182–212. old.
317. *Acsády I.*: i. m. HK 1888. 247. old. Vö. *Komáromy A.*: A szabad vitézek kóborlásai történetéhez a XVII. században. TT 1885. 753. old.
318. *Takáts S.*: i. m. Előszó, IX. o. és u. ő: Régi magyar kapitányok és generálisok, 13. old.
319. *Benczédi L.*: i. m. HK 1966. 4. sz. 823. old.
320. *Szakály F.*: i. m. Valóság, 1974. 7. sz. 29. old.
321. Lásd erről bővebben *Nagy L.*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 181–196., 205. old.
322. Lásd erről pl. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása 80. old., vagy *Gömöry G.*: Hadi szabályzat a magyar lovasság és a gyalogos hajdúk számára a harmincéves háború előtti időszakból. HK 1891. A verseket: Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 93–94., 203–204., 105., 209–210., 205., 111. old.
323. Lásd MTT XXVII. köt. 67. old., Bethlen lev. 90. old.
324. Erről sok értékes adat található *E. Heischmann*: i. m., továbbá *C. Sponotni*: Historia della Transilvania. Venezia, 1683. *Szentirmai J.*: Magyar csapatnemek a tizenötéves török háború idején. Esztergom, 1909.
325. Lásd erről *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 73–75., 133. old., és u. ő: Bethlen Gábor a független Magyarországért, 172., 177–178. old.
326. E problémaköréről értékes gondolatot közöl *R. Várkonyi Á.*: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. SZ 1972. évf., továbbá *Kosáry D.*: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. Valóság 1973. 9. sz.
327. Lásd erről *Péter K.*: A magyar romlásnak századában. Bpest, 1975.
328. Zrínyi Miklós életéről, katonai tevékenységéről a legreálisabb felfogást nézetünk szerint *Perjés G.*: Zrínyi Miklós és kora c. többször idézett műve tartalmazza. Irodalmi tevékenységére l. *Klaniczay T.*: Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.
- Rendkívül érdekes eszmefuttatásokat rejt magában *R. Várkonyi Ágnes* idézett tanulmánya is: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon.
329. Lásd erről bővebben *Perjés G.*: i. m.
330. Zrínyi Miklós levelét Rákóczi Györgyhez lásd Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. Rész X. old., II. Rákóczi György

1654. végén Zrínyi halálhírérl értesülve így írt édesanyjának: „*Ha Zrínyi uram meghalt igazán jó akarónktul váltunk meg, szegény nemzetünk is nagy kárt vallott.*” A két Rákóczi Gy. csal. lev. 486. old.

331. Lásd Magyarország története Bpest., 1967. I. köt. 250. old.

332. I. Rákóczi György számos bíráló szava található többek között A két Rákóczi György családi levelezésében. Lásd még *Szalárdi J.*: i. m. 252., 267., 292. old. vagy *Kemény J.*: i. m. 322. old.

333. *Szalárdi J.*: i. m. 295. old., *Enyedi I.*: II. Rákóczi György veszedelméről. ETA IV. köt. 224. old. Az idézett verset lásd a Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig. 115–116. old.

334. A lengyel hadjáratról *Szilágyi Sándor* írt összefoglaló munkát 1875-ben. A felszabadulás utáni magyar hadtörténeti irodalom nem foglalkozott e hadjárat történetével. Rákóczi katonai tanácsadóinak meglehetősen drasztikus jellemzését l. *Kemény J.*: i. m. 327. old. Vö. *Szalárdi J.*: i. m. 292. old.

335. Bethlen lev. 21–23. old. Bethlen pol. lev. 86., 113. old.

336. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 72. old.

337. *Szalárdi J.*: i. m. 260–263. old.

338. ETA IV. köt. 107. old.

339. Uo. 256. old.

340. Az erdélyi rendek Rákóczi-ellenes körlevelét lásd ETA IV. köt. 285–288. old. Rákóczi szavait: A két Rákóczi Gy. csal. lev. 531. old.

341. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 544–545. old. *Szalárdi J.*: i. m. 408. old.

342. Lásd HK 1896. 123–126. old. és ETA IV. köt. 266. old.

343. Uo. 381–382. old.

344. Uo. 382. old.

345. HK 1894. 42. old.

346. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 559. old. Vö. ETA IV. köt. 270. old.

347. Gaudi sikeres katonai működésének részletes leírását lásd *Szalárdi J.*: i. m. 399–405. old. Kádár István énekét lásd Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 119–122. old.

348. ETA IV. köt. 299. old.

349. Uo. 300. old. Vö. *Szalárdi J.*: i. m. 474. old.

350. HK 1894. 52–56. old. Vö. *Trócsányi Zs.*: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Bpest, 1972. 22. old.

351. ETA IV. köt. 308–309. old. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 148. old.

352. *Szalárdi J.*: i. m. 538–573. old. Lásd még *Kövári L.*: i. m. V. köt. 97–98. old.

353. Lásd *Perjés G.*: i. m.

354. Vö. *Szalárdi J.*: i. m. 620–621. old.

355. Az 1663-as magyarországi török hadjáratnak és Zrínyi téli vállalkozásának viszonylag gazdag irodalma van. Számos tanulmány és kisebb adatközlés található a Századok, a Hadtörténelmi Közlemé-

nyek és a Történelmi Tár különböző évfolyamában. Zrínyi téli hadjáratáról lásd *Perjés* többször idézett munkáját.

356. Montecuccoli 1664-es harcselekményeinek és a szentgotthárdi csatának nagyon gazdag külföldi és hazai irodalma van. Legújabbban összegzi az eredményeket *Marosi E.*: Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vaskvári béke értékeléséhez. HK 1971. 1. sz. 107–128. old.

357. A probléma részletes tárgyalását I. a Magyar hadtörténet I. kötetében.

358. Eszterházy M. II. köt. 49–87., 103. old., HK 1893. 164., 173–174. old. TT 1907. 568–570. old. A két Rákóczi Gy. csal. lev. 242., 295., 487. old. *Ötvös Á.*: i. m. 150–151. old. MTT XVIII. köt. 136. old. Legújabbban *Hegyi K.*: i. m. 145., 254., 255. old.

359. Lásd erről Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 113–114. old.

360. *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 289–293. old.

361. Lásd *Perjés G.*: i. m. 337. old., továbbá *Markó Á.*: Zrínyi Miklós levelei Bpest, 1950. 167. old., *Takáts S.*: i. m. 75. old., Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 131. old.

362. Lásd *R. Horváth J.*: Zrínyi Miklós Kanizsa előtt 1664-ben. HK 1888. 639., 643. old., továbbá *Markó Á.*: i. m. 136–137. old.

363. *R. Horváth J.*: További adatok az 1664. évi felső-magyarországi hadjáratához. HK 1894. 577. old. *Markó Á.*: i. m. 161. old., *Takáts S.*: i. m. 81. old. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 131. old.

364. HK. 1894. 586. old.

365. HK 1894. 576. old., *Takáts S.*: i. m. 75. old.

366. *R. Horváth J.*: A felső-magyarországi hadjárat 1664-ben. HK 1894. 290., 294., 310., 312. old.

367. *Perjés Géza* többször idézett munkáján kívül *L. Markó Á.*: i. m. (1939) 293–294., 282–284. old.

368. A mozgalom értékeléséről legújabbban lásd *Benczédi L.*: i. m. TSZ 1974. 4. sz. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 148–153. old.

369. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fasc. 171. № 1398 anno 1672.

370. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig 171–173., 180. old.

371. HK 1893. 478. old.

372. Országos Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. 3763/fol. lat. 83.

373. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 197–198. old. *Rácz I.*: A hajdúk a XVII. században, 151. old.

374. HK 1896. 327–329. old., Vö. SZ 1869. 175. old.

375. Lásd erről bővebben a kiadás alatt levő Magyar hadtörténet I. kötetében.

376. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 212. old.

377. Idézi *Köpeczi B.*: i. m. 35. old.

378. Az első létszámadatot *Takáts Sándor* közli: A magyar gyalogság megalakulása c. munkájában 82–83. old., a második pedig az 1967-ben megjelent Magyarország története I. kötetében található, 589. old.

379. *Trócsányi Zs.*: i. m. 97. old.
380. Uo. 116–117. old.
381. Uo. 124–126. old. Vö. *Koncz J.*: Adatok a bujdosó magyarok küzdelmeihez. HK 1893. 460–461. old.
382. *Pauler Gy.*: A bujdosók 1672-es támadása. SZ. 1869. 15–16. old. Lásd még *Szalárdi J.*: i. m. 504. old., továbbá *Varga J.*: i. m. 297., 303–304. old.
383. Uo. 171–172. old., Vö. *Takáts S.*: Kísérletek a magyar haderő feloszlására, 227. old.
384. *Trócsányi Zs.*: i. m. 142. old., valamint HK 1896. 359. old.
385. *Gergely S.* szerk.: Teleki Mihály levelezése. Bpest, 1905–1926. VII. köt. 117. 290–293., 373. old., továbbá MHHS XVIII. köt. 71–73. old.
386. Az egykorú hadijelentés, amely a párizsi *Gazette* 1677. évi 108. számában található teljes terjedelmében kiadásra került *Rohonyi G.–Nagy L.–Tóth Gy.* szerk.: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Budapest, 1955. I. köt. 300–303. old.
387. Lásd *Gergely S.*: i. m. VIII. köt. 219., 222., 224., 230–231. old.
388. HK 1893. 473–478. old.
389. *Trócsányi Zs.*: i. m. 233., 225–228. old.
390. Lásd *Köpeczi B.*: i. m. 266. old.
391. A részletes hadiszabályzat, amely 1681. július 21-én került kibocsátásra, található: az Orsz. Széchenyi Könyvtár kéziratárában, 3763/fol. lat. 86–90. old.
392. Lásd *Kövári L.*: i. m. V. köt. 154. old., továbbá *Nagy L.*: A Bocskai-szabadságharc katonai története, 160–161. old., u. ő. Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban, 77–79. old.
393. *Bethlen M.*: Önéletírása, Pest, 1858–1860. I. köt. 316. old. *Petróczy* kinevezése *Benczédi László* szíves közlése.
394. Lásd *Deák F.*: A bujdosók levéltára. Bpest, 1883. 135. old.
395. *Köpeczi B.*: i. m. 52. old.
396. *Trócsányi Zs.*: i. m. 263., 264., 269. old.
397. Uo. 273. old. Vö. *Bubics Zs.*: i. m. 375. old.
398. Az egykorú jelentést l. SZ 1872. 418–419. old.
399. HK 1896. 327–329. old.
400. *Köpeczi B.*: i. m. 51. old.
401. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 213. old.
402. *Köpeczi B.*: i. m. 53. old.
403. Lásd erről bővebben a Magyar hadtörténet I. kötetében.
404. Lásd *Bubics Zs.*: i. m. 372., 378–380. old., továbbá TT 1883. 550. old.
405. *Köpeczi B.*: i. m. 55. old.
406. *Köpeczi B.*: i. m. 55. old.
407. Lásd uo. 56. old., valamint részletesen a Magyar hadtörténet I. kötetében.
408. *Köpeczi B.*: i. m. 254. old.

409. Lásd *Horváth M.*: Zrínyi Ilona életrajza. Pest, 1869. 70–87. old.
410. Erről bővebben *Cserei M.*: Históriaja, kiadta *Toldy F.* Pest, 1852. 194–205. old.
411. *II. Rákóczi Ferenc*: Önéletrajza. Miskolc, 1903. 64. old.
412. A törökellenes harcokban részt vevő magyar végvári katonaság létszámáról *Bubics Zs.*: idézett művén kívül rendkívül sok adatot gyűjtött össze *Bánlaky (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténete című szintézisének XVII. kötetében.
413. HK 1896. 354. old.
414. *Bubics Zs.*: i. m. 261. old.
415. Századok 1886.
416. Lásd *Bubics Zs.*: i. m. 344. old., HK. 1896. 354., 356. old., *Takáts S.*: A magyar gyalogság megalakulása, 227. old., Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 203., 207., 222–225. old., TT 1883. 358. old.
417. *Szendrey I.*: Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971. 13. old.
418. Magyar költészet Bocskaitól Rákócziig, 249–253. old.
419. A „Híresebb végvári tisztek és katonák” című rész adatai egy negyedszázad kutatómunkája „melléktermékeként” gyűlt össze. Az 1607/8-as adatok többsége *Benda K.*: Magyarország tiszti címtára c. idézett munkájából valók.

A kevésbé ismert idegen vagy régies szavak magyarázata

abdankolt = a német *abdanken* = leszerelni szóból, leszerelt vagy elbocsátott katonát jelent

abszolútizmus = a rendek hatalmát letörő, korlátozatlan egyeduralkodó

abszolút monarchia = a korlátozatlan egyeduralkodó egyik államformája e korban

adoptívusok = jelen esetben Magyarországon honfűsített idegenek

akció = cselekmény

államraison = államérdek

armalisták = olyan nemesek, akik csupán nemesi címet és nemesi levelet kaptak birtok nélkül

articulusok = törvénycikkek, katonai szabályzati pontok

assuratiói = biztosítékai

bázis = alap

bestia = állat

Cantio de militari duce = ének a katonai vezetőről

Cantio de portione = ének a porcióról, a lakosságra kirótt hadseregeltartási adóról

centralizáció = központosítás

colonia = gyarmat

confirmáltatnak = megerősíttetnek, jóváhagyatnak

connumerálnánk = összeszámlálnánk

continuus szolgáló nép = folyamatosan katonáskodók, állandó, hivatásos katonák

contra ius gentium = a népjog ellenére

commendója = parancsnoksága

commissáriusok = megbízottak

cornéta = zászló

defendálja = védi

defenestráció = ablakon való kidobás

deheroizáló = hősi nimbuszától megfosztó

depressio = levertség, kimerültség, válság

despotikus = zsarnoki

dinasztikus háború = az uralkodóház érdekében vívott háború

disciplina = fegyelem

doppelhaken = kettős szakállas puska, amelyet nagy súlya miatt két állványra támasztottak

drabant = darabont, általában gyalogos katona

elludalják = elkerüljék, kijátszák

génusz = szellem, lángész, lélek

grátiájában = kegyelmében, kegyeiben

gubernálni = kormányozni

gubernátor = kormányzó

haeredtitariam faciant = örökössé, örökletessé tegyék
homágium = hűségfogadalom
Imago veritatis = az igazság képmása
inferioritás = valaminek alacsonyabb volta, silányabb minősége
interim = átmeneti, ideiglenes
intim = bizalmas, meghitt
irreguláris = szabályozatlan, nem rendszeres
ius resistendi = ellenállás joga
koncentrálo = központosító, összegyűjtő
koncepciózus = gondolatgazdag
konttyal és kalappal = korabeli kifejezés arra, hogy a szultánnal és a császárral
konstatál = megállapít
lajtorja = létra
landsknecht = német zsoldoskatona
megsententézték = elítélték
migráció = vándorlás
Militaris congratulatio = katonai köszöntés
morál = erkölcs
morda puska = a XVI-XVII. században gránátvetésre szolgáló nagyobb méretű kézi lőfegyver, többnyire bronzból öntötték
muniálták = erősítették
muskatér - muskatír = a XIV. század második felétől a XVI. századig használt kanócos puska, rendszerint földbe szúrt állványra támasztva lőttek vele
neutrálissá = semlegessé
nostalgia = vágyakozás valami után
obedientia = engedelmesség
obligatorus = elkötelezett
odiosa matéria = gyűlöletes, nem szívesen hallott dolog
optimális = legjobb
optimizmus = derűlátás
ordinantia - ordinanczia = rendelkezés, parancs
papírpattantyú = célzás arra, hogy ágyú helyett csupán egy felszólító levélre adták föl a várat
Partium = Részek (Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna megyék területe és Kővár vidéke, amelyet Erdélyhez csatoltak)
plus quam lycoanica crudelitate = több mint lycoanikai kegyetlenséggel.
 Lycaon (Lükaón) arkádiai király; a monda szerint egy kisgyermeket áldozott fel Zeusz oltárán, amiért az isten farkassá változtatta
praebendájok = ellátásuk
praedálás = zsákmányolás
praerogativa = kiváltság, előjog
praestáltatni = adatni, nyújtatni
primus inter pares = első az egyenlők között
propter formam = látszólag, forma szerint

proscribált liber báró = száműzött szabad báró
protestáló = tiltakozó
provincia = tartomány, vidék
pszichikai = lélektani
rebellis = lázadó
regnum = királyság, uralom
regulájok = szabályuk, rendtartásuk
religio = vallás, hit
renusi forint = rajnai forint, nagyobb értékű mint a magyar forint
secretum = titkos
serio = komolyan
status = állapot, helyzet
status quo = fennálló helyzet
strázsálds = örökös
subordinált = alárendelt, valakitől függő
suspicionē carentes = gyanútól mentes
szelekció = válogatás
szemények = beszermének, valószínűleg kun eredetű néptörödekhez tartoztak
talpas = gyalogos katona
tractátus = tárgyalás
usurpálni = bitorolni, erőszakkal jogtalanul használni
Verda = a német Halt, wer da? Állj, ki vagy?
veteránus = kiszolgált katona, próbált öreg harcos
vice = al, vagy helyettes
virtuosus = aki tevékenységében a legnagyobb tökélyt éri el
virtus = erény, vitézség, hősiesség
voks = szavazat
voluntaris miles = önkéntes katona